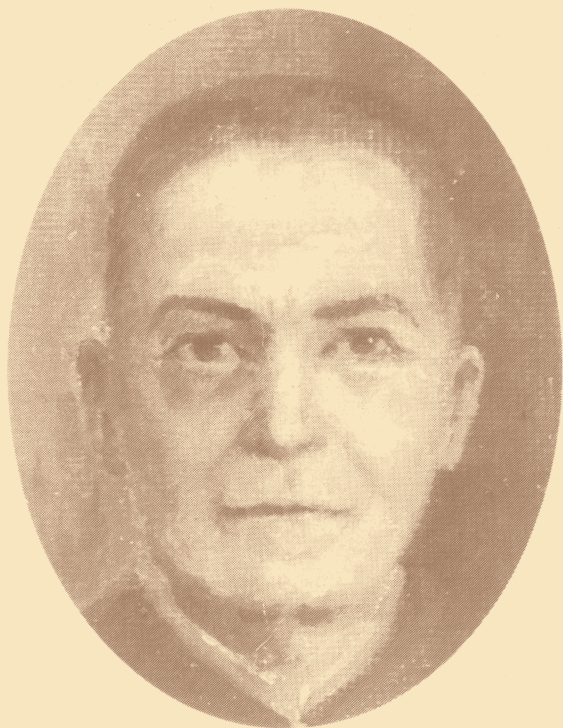

Олександр Хахуля

**В. АНТОНЕНКО
- ДАВНДОВИЧ**

У

ПАЗУРЯХ ЧЕКІСТІВ

Олександр ХАХУЛЯ
Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ
В ПАЗУРЯХ ЧЕКІСТІВ

*На обкладинці репродукція з портрета
Б. Антоненка-Давидовича. Намалював в'язень
табору — худ. Яків Гірудник.*

Olexander Khakhulia

B. ANTONENKO-DAVYDOVYCH
in the Clutches of the Chekists

Introduction and translation from the Russian
by D. Chub

Cover by Luba Kyrylenko

Copyright © by «Lastivka Press»

ISBN 0 949617 11 3

Published by

Lastivka Press

Melbourne — 1987 — Australia

ОЛЕКСАНДЕР ХАХУЛЯ

**В. АНТОНЕНКО
- ДАВНДОВИЧ
У
ПАЗУРЯХ ЧЕКІСТІВ**

СПОГАДИ

Передмова та переклад з російської мови
Дмитра Чуба

Обкладинка: Люба Кириленко

Авторські права застережені

В-во «Ластівка»

Мельборн — 1987 — Австралія

*На фото: Б. Антоненко-Давидович з батьками,
приблизно в 1904 році.*

ХРЕСНИЙ ШЛЯХ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

Перед нами сенсаційні спогади Олександра Хахулі про поневіряння і знуцання над видатним українським письменником Борисом Антоненком-Давидовичем, з яким автор цих спогадів пробув низку років в таборах смерти Востоклагу. О. Хахулі довелося жити в невеличкому таборовому бараці і спати на чотириповерхових ліжках поруч нашого письменника, пізнати цю чудову лагідну людину, чути безліч розповідей, вивчити її вдачу, характер — її патріотичну душу.

Малюючи широку панораму концтаборів ГУЛЖДС (Главное Управление Лагерьей Железнодорожного Стр.),* де самому О. Хахулі довелося поневірятися 10 років заслання, він показав цілу серію обставин життя й гибелі маси засланців, показав цілу серію типових чекістів-самодурів, садистів, звихнених типів, від яких залежали й гинули мільйони в'язнів.

Із спогадів О. Хахулі яскраво бачимо, як ті виродки знущалися над нашим письменником, як забороняли йому писати, саджаючи його за це до страшного ізолятора, де легко можна було збожеволіти, опинившись в напівтемряві, без світла, без ogrівання в холодні дні, без ліжка, де по стінах стікала дощова вода. Фактично в тому ізоляторі протягом місяця Антоненко-Давидович і захворів на хронічне запалення легенів, від чого, зрештою, й помер. Не один раз йому заглядала смерть у вічі.

Постать одного з найбільших самодурів і садистів мажовничо показав автор спогадів в особі головного начальника всіх згаданих таборів ГУЛЖДС, що були цілком окремою мережею, більшою, ніж ГУЛАГ, генерала Гвоздевського.

Ось одного дня надійшла страшна вістка, що за кілька днів приїде цей генерал до 5-го відділу таборів, щоб відбутися там нараду з офіцерами-чекістами та начальниками окремих підвідділів. Генерал їхав поїздом, у складі

* Головне Управління Таборів залізничного Будівництва.

якого і вагон-ресторан, вагони для десяткох секретарок-любовниць та численної обслуги, включно з кухарями. За два дні там побудували цілий виселок з будинками для життя генерала, його обслуги та «секретарок», включно з залею для нарад.

Але щоб відбуту таку нараду, потрібно переїхати річку Тумнін, але міст ще не готовий: все бракувало якихось матеріалів та рейок. А поїзд уже прибув. 122 офіцери-чекісти з'їхались з усієї околиці, з численних таборів, щоб зустріти своє високе начальство. Та побачивши, що міст не готовий, генерал не захотів слухати рапорту головного начальника табору Філімонова, а, відкривши вікно вагона, крикнув:

— Щоб завтра мій поїзд був на тому боці річки! Хоч на руках його перенесіть!

Всі рознаряджені в військові мундири англійського сукна (подарунок Англії після війни!) на чолі з Філімоновим та численними в'язнями і вільнонайманими, всю ніч будували міст, і наступного дня поїзд переїхав на другий бік. Правда, міст був тимчасовий, тому генерал наказав під час переїзду поїзда через міст, щоб всі офіцери стояли під мостом,

— Як завалиться, — казав генерал, — я вас всіх, як мишей подавлю!

Це тільки малий фрагмент з безлічі «подвигів» Гвоздевського. Адже його портрети висіли на стінах всієї мережі концтаборів, а також у його вагоні. Для нього аж із Москви привезли спеціальні крісла, конфісковані в буржуйії. Не всякий цар міг наганяти такого страху на підлеглих, як це робив генерал-самодур.

А ось нова картина соцреалістичної дійсности. Проти таборового лазарету зупинився поїзд. З старого дірявого товарового вагона вивантажили 22 голі трупи померлих від пелаягрії (недоживлення, брак вітамінів). А ще одинадцять хворих на що ж хворобу вивантажили з вагона. Померлих склали, як дрова, у штабель під стіною лазарету. Від них вже несе смородом, кінцівки почорніли, а рої мух кружляють та сідають на них.

Серед чотирьох в'язнів, мешканців малої халупи, що обслуговували лазарет, був і лікар Медведенко, який дістав 25 років за лікування М. Горького. Це чудова людина, добрий спеціаліст. Він деякий час був серед лікарів, що лікували навіть Сталіна. До в'язнів він ставився уважно, багатьох урятував від смерті. Та одного дня він раптом помирає від сердечного приступу.

Автор спогадів та Антоненко-Давидович, що жили разом з померлим, дістали дозвіл провести товариша в нещасті в останню дорогу. Лікаря роздягли й голого поклали на віз, який супроводжує два погребники та три конвоїри. Коли віз під'їхав до глибокого довгого яру за табором, погребники взяли померлого, один за руки, а другий за ноги, розгойдали і жбурнули просто на дно в яр, де було повно води й болота. Всі дивилися, як тіло поволі зникало, занурюючись у болото. Потім погребник відколупнув на краю яру брилу землі, і вона покотилась і присипала місце, де щойно пірнув Медведенко.

Борис Дмитрович був так вражений таким похороном близької їм людини, що не міг зрушити з місця, аж поки його не потяг за рукав автор спогаду. У тім яру в такий спосіб було поховано вже тисячі групів.

Зворушливо Хахуля розповідає й про те, як конвоїр Садиков вирішив під час конвоювання автора спогадів та Антоненка-Давидовича забити двопрізвищного. Садиков був раніше офіцером, а тепер його розжалували в рядові. То коли заб'є низку в'язнів, ніби при спробі втекти, то його можуть відновити в ранзі.

І тут Хахуля малює напружену психологічну сцену спроби Садикова забити Бориса Дмитровича. Життя Антоненка-Давидовича трималося на ниточці...

Борис Дмитрович розповідав авторові спогаду, як люто били його слідчі палицями по голові ще в Києві. Вся його голова була вкрита боляками, навіть на деякий час погіршала пам'ять, став багато чого забувати.

О. Хахуля (це справжнє прізвище його батька, українця, якого в російській армії зробили Хахуліном) згадує багато інших епізодів з своїх спостережень, свого життя, коли сам був на краю смерті, та з терпінь Анто-

ненка-Давидовича, називаючи прізвища людей і місцевості, де відбувся той чи інший випадок чи вбивство людей.

Ці спогади дорогі нам і важливі тим, що розкривають майже невідомий відтинок життя й поневірянь дорогої нам людини, видатного письменника, який міг створити для нашої літератури ще талановиті літературні полотна-шедеври. Йому не дали цього зробити. Він помер, відбувши, замість 10 років, 21 рік заслання, у Києві 9-го травня 1984 року, будучи вкрай хворим і сліпим на одне око. Але й тоді йому КГБ не давало спокою, роблячи щороку трус у мешканні й забираючи всі рукописи, спогади й листи.

Невже ж така хвора людина, маючи 84 роки віку, може становити небезпеку для такої могутньої держави? Де ще в світі є така країна, де мучиться стільки за політичні погляди чи любов до свого народу, до своєї мови, культури, як в Радянському Союзі? Адже на 14 мільйонів австралійців немає жодного, хто б був ув'язнений за свої переконання. Те саме і в Англії та Америці.

Чому ж по концтаборах перебуває 60-70 відсотків українців у тій «найдемократичнішій країні», що зветься Радянським Союзом?

Нам скажуть, що то було за часів Сталіна по концтаборах, де гинули мільйони. А хіба давно замучили в концтаборі Василя Стуса, Марченка, Тихого, Литвина та інших?

А оглянувшись назад, бачиш 10 тисяч розстріляних і кинутих по 600 у кожную могилу у Вінниці, серед яких поховали з 80 осіб ще живими, бо розтин тіл показав, що в їх органах дихання була земля. 240 спалили живцем у полтавській в'язниці, 300 спалено по дорозі до Куп'янську, коли вели з харківської в'язниці, відступаючи від німців. Там згоріли і поет В. Свідзінський, і інж. Чорнуха, і режисер Юхименко і нагнали та забили поета О. Сороку, який вирвався з палаючої клуні й тікав геть. І це не фантазія. Про це розповідав єдиний уцілілий ректор Харківського університету Рибалов, що був теж у тій клуні.

А за що загинули 240 українських письменників та літературознавців, з яких 28 було засуджено до смерти за одним лише вироком Виїзної сесії московського воєнного трибуналу у 1934 році?

І так, починаючи від руйнуванні Січі та заслання на Соловки останнього її кошового Петра Калнишевського, якого Москва тримала 26 років у казематах Соловків, від катування запорожців на копанні Неви та будови Петербургу, від винищування українського населення після війни шведів та Мазепи проти Росії (тільки в одному селі Лебедин на Київщині замордовано 900 прихильників Мазепи — «Історія Русів»), вся історія України залита кров'ю з волі Московської імперії. І це винищування весь час зростає до нинішнього дня: мільйони винищила Москва розкуркулюванням, колективізацією й голодом (1933 р.), а також висилкою до таборів смерті, масовими арештами, розстрілами, а сьогодні ще й мордуванням у психіатричних шпиталях.

І все це робиться ім'ям непомильних партії й уряду Московії з допомогою українських підлабuzників.

Тож, підсумовуючи сказане вище, можна сміливо ствердити, що доля Бориса Антоненка-Давидовича — це доля нашої України й української літератури під диктатурою Москви, доля нашої інтелігенції та всього нашого народу.

Разом з фізичним нищенням нашого люду, Москва провадить шалену русифікацію шкіл, установ, часописів, а хто скаже слово на оборону, його чекає Сибір, заслання: ще й досі караються в концтаборах безліч письменників. Це ж енкаведист кричав на письменника Багряного: «До каких пор ты, сволочь, будешь говорить на этом собачьем языке!?» Це говорила Москва устами відвертого й озвірілого слідчого Герсонського.

Тому висловлюємо щирі подяку Ол. Хахулі, що виніс на денне світло трагічні роки незвичайної людини, що пройшла страшну хресну дорогу, але не заломилась, «не понесла душі своєї на базар», як писав І. Багрянний.

Дмитро Чуб

ЗУСТРІЧІ З АНТОНЕНКОМ-ДАВИДОВИЧЕМ

Українська література зазнала важкої втрати. Помер письменник Антоненко-Давидович. Вічно, гнаний, вічно переслідуваний, він не встиг розповісти світові про свою тяжку долю... Йому не дали цього зробити.

1

Світанок ще ледь мерехтів, коли заспаний вартівник колони ч. 507 Востоклагу, що належав до управління будівництва ч. 500, Абдурахманов, вийшов з прохідної з важким, з довгим держаком, молотком в руках. Він кілька разів ударив у величезний шматок рейки, почепленої на споруду (стовп - консолю*), схожий на шибеницю. В тіні вартівні, що відкидалась тінню, в сіро-жовтому вранішнім тумані, що закривав її до половини, рейка була дивовижно схожа на щойно повішену людину, тіло якої ще не померло, жило і чинило опір примусовій смерті, гарячково й конвульсійно билось, не бажаючи прощатися з тим, що дане йому, як і всякій другій живій істоті, тільки один раз.

Глухий дзвін від рейки помалу поплив, ніби народжувався він не на відкритому повітрі, а в якомусь ув'язненні, наповненому чимсь в'язким і липким, що гальмує поширення звуку. Проте він був почутий в кожному бараци і в кожній секції. І ті, що живуть в цих довгих присадкуватих незграбних спорудах для житла люди, ніби чекали цього дзвону, що проривався до них крізь міцно заграбовані квадратні вікна, як щось таке, що гірше всього на білому світі.

Відразу ж від бараків, що відкриваються з глухими ударами дверей, полились в замкнений з двох боків і зверху високий вольтер** перед подвійними дерев'яними

* Консоля — (з франц. мови) опірня конструкція, що підтримує виступаючі частини будівлі (карнизи, балькони тощо).

** Вольтера — (з франц. мови) приміщення з огороженням майданчиком для утримання різних тварин.

ворітьми, на віки окутими ломовим залізом, потекли чорні живі струмки, зливаючись у вольєрі в один широкий потік. Люди, маленькі частки цього великого потоку, тихенько перешіптувались, розбирались на ходу по п'ять, для того, щоб тим, кого вони так ненавиділи, було легше їх рахувати. Ближче до воріт потік розрізався на чорні, що завмерли в очікуванні квадрата-бригади. А з-за воріт, з вільної їхньої сторони, уже чулось тупання солдатських чобіт, подібне на хряскання при закриванні кришок багатьох погребів.

Үх! Үх! Үх!

І глухо, і застуджено звучав голос ротного:

— Рязь! Дьва! Тр-ри! Рязь! Дьва! Тр-ри!

Коли ворота важко захитались і, брязнувши масивними залізними завісами, відчинились, то першою навпроти них яскраво освітленою в темряві пащі виявилась бригада Бакума, широкого в кістках і досить товстого запорожця, з традиційно опущеними вниз могутніми вусами. Ніхто ніколи не бачив цієї людини усміхненою. Він вічно на когось дувся, бурчав і завжди чогось не розумів. Вираз його обличчя був таким, що, здавалось, він до самих крайніх меж напружує свій мозок і ніяк не може збагнути. У той же час у взаєминах з начальством він був слухняний, ретельний і дисциплінований, і воно — начальство — вважало його найзразковішим бригадиром в колоні.

Шиковав свою бригаду для розводу Бакум завжди раніше за всіх і, що особливо відрізняло його від інших, і що особливо подобалось начальству, шиковав він свою бригаду по ранжиру. Прибулого вчора і записаного до його бригади новенького, високого на зріст, він поставив в першу шеренгу і праворуч. Новенький був худий, блідий і до того тонкий у попереку, через що, приймаючи його вчора до бригади й пильно оглядаючи, щоб вирішити, яку йому дати роботу, Бакум недобре усміхнувся:

— Та ж тебе, хворостоно ти дурна, можна сопляком перебити!

Смішного в сказаному не було нічого, але Бакум, любив, щоб його жарти й дотепи сприймались бригадою,

а тому бригадники голосно зареготали на цей злий жарт бригадира.

З першого ж разу Бакум пройнявся неповагою до новенького за його нікчемність, слабкість й непотрібність у бригаді. Особливо не подобались йому руки новенького, тонкі, довгі і з такими кістлявими пальцями, що лопату або джаган, тим паче лом, в таких руках ніяк не вдержати.

Не сподобалось Бакумові й те, що в новенького двоє прізвищ, а це в таборі погана ознака. Але на блатного чи на втікача двопрізвищний не був схожий.

— Тачку будеш качати, — сказав йому Бакум після пильного огляду й обміркування, прикидання в умі, — це зовсім не тяжко, не то що ломом або джаганом орудувати.

Ще більше, ніж Бакумові, не сподобався новоприбулий оперуповноваженому оперчекгрупи Джабаєву, який завжди був присутній на розводі. Запідозрив щось у ньому і вартівник, коли першим викликав по карточці.

— Антоненко... Давидович!

Вимовивши «Антоненко», вартівник запнувся і слово «Давидович» сказав після досить довгої павзи. Він пильно, більш пильніше, ніж учора Бакум, оглянув новенького з голови до ніг. А новенький, як тільки назвали його прізвище, завчено, як робот, зробив кілька кроків за ворота й зупинився на перехресті двох кинджально гострих сліпучих смуг від прожекторів. Він спалахнув на ньому схрещенні, мов загорівся.

— А ну лиш дай мені, дай! — звернувся до вартівника Джабаєв, що стояв позад нього, взяв з його рук картку новенького. У шкірянці, шкіряне галіфе, в чоботах з високими прямими халявами, зшитими по-допотопному з козирками над коліними, у світлі прожекторів він так сліпучо блищав, що на нього боляче було дивитись. Одежа з шкіри була тільки у Джабаєва, а тому до нього міцно пристало прізвисько «Шкіряний». Покрутивши в руках картку, Шкіряний підійшов дуже близько до новенького й запитав:

— Двопрізвищний, значить?

Той мовчки хитнув головою, не розуміючи, чому всім не подобається його подвійне прізвище. Він письменник роджений Антоненко, його дружина київська артистка Давидович. Коли вони одружились, обоє стали Антоненко-Давидовичами. Що в цьому можна вбачати поганого? Здається нічого. Але погане вбачалось.

— Скільки разів тікав? — суворо запитав шкіряний, перекладаючи з руки в руку картку.

— Ніскільки нізвідки я не тікав, — просто й природньо відповів Антоненко-Давидович.

— А чому двоє прізвищ носиш? — знову запитав Шкіряний і, не чекаючи відповіді — йому все вже було ясно — крикнув до солдат, що уважно слухали цю розмову:

— Хто начальник конвою?

Єфрейторові, який вибіг із строю і став на струнко, туго підперезаний над самими крижами зеленим брезентовим ремнем, він сказав, карбуючи кожне слово:

— Всіма очима дивись, дивись за ним! Це втікач! Король тайги! Для нього лісові стежки, як в'їжджена дорога!

І якось то вже дуже незалежним, майже генеральським рухом повернувся до вартівника, подав картку:

— Візьми, вахтер!

В його голосі так і кричало самозадоволення пігмея, який уявив себе Гуллівером.

2

Попереднього возія тачок, якого замінив Антоненко-Давидович, Бакум перевів на розробку ґрунту й вантаження його на тачки. Ображений за це на новенького, хоч той ні в чому не був винен, він вантажив його тачки з перекосом, тобто на один бік накладав більше землі, ніж на другий. Тачка від цього хилилась і йшла вбік, її тяжко було везти. А трап, перекинутий на козлах через глибоку яму, був завширшки в одну дошку, і вона була тонша, як належало. Такий трап дрижав, вібрував, і навіть досвідченому возієві неможливо було провезти по

ньому перехняблену тачку, а в руках Антоненка-Давидовича вона була вперше в житті. На самій середині трапу тачка вирвалася із його рук і загриміла на дно ями. Згубивши рівновагу, полетів за нею і недосвідчений возій. Він міцно вдарився боком, а потім і головою об чавунне колесо тачки.

Через день «короля тайги» привезли до таборового лазарету. Його примістили в тій самій палаті, в якій лежав я, на спароване з моїм ліжко. Це була моя перша зустріч з Борисом Дмитровичем. Вона була найдовшою. Після нашого видужання жаліслива начальниця лазарету Зінаїда Василівна Жданович, довідавшись, що Борис Дмитрович уже визначний письменник, а я його початківець-колега — до арешту я надрукував троє оповідань — залишила працювати в лазареті і його, і мене. Його фельдшером, а мене будівельним десятником. Нас і помістили разом, в невеличкій кімнатці з тріярусними дерев'яними нарами, його на третій ярус, мене — на другий.

3

Борис Дмитрович був дивовижним оповідачем. Ми іноді всю ніч до світанку слухали його нові оповідання. Особливо захоплені ми були його розповіддю оповідання «За ширмою» про життя і смерть матері, що приїхала до сина-лікаря з України до Середньої Азії: вона була добра християнка, старанно молилась Богу, за що росіянка, синова дружина, зненавиділа свекруху, і на її домагання стареньку примістили в передпокої, біля самих вхідних дверей, в кутку, відгородженому ширмою, де не знала спокою ні вдень, ні вночі.

На наше прохання, Борис Дмитрович розповідав «За ширмою» кілька разів, і кожного разу це оповідання обростало новими деталями й подробицями, через що здавалося нам цілком іншим, по-новому захопливим, глибшим і містким.

За кілька років, уже звільнений і реабілітований, я проїздив з Сімферополя до Краснодару через Керч, зійшов прогулятись в Керчі і, підійшовши до книжкового

кіоску, побачив щойно випущену з друку тоді книжку із скромною обкладинкою, із знайомою назвою «За ширмою». Над назвою стояло ім'я Бориса Антоненка-Давидовича. Я купив тоді, не знаю, чому, всі примірники цієї книжки, які були в кіоску. Їх було точно тридцять три. В основу книжки була покладена уже давно знайома мені розповідь. Тільки місце, де йшлося про богомільність матері, було вилучене цензурою. І хоч зміст книжки я добре знав, вона все ж захопила мене, так майстерно була написана.

4

У 1974 році я переїхав жити до Києва, який був батьківщиною моєї дружини Ганни Андріївни Качаленко. Діставши адресу Бориса Дмитровича і попередньо здзвонившись, пішов до нього. Заходжу в під'їзд великого дому на вул. Леніна, відшукуюю потрібну мені квартиру. Але яке ж було моє здивування, коли на дзвінок відчинив мені двері не Борис Дмитрович, а міліціонер. Він якось квапливо і незграбно відступився, він був занадто огрядний — пропускаючи мене, і відразу ж повів до кімнати, в якій було ще кілька міліціонерів і дві особи в цивільному одязі, видно, співробітники КГБ. В кутку, обличчям до стіни у своєму робочому кріслі, розвернутому на 180 градусів, сидів Борис Дмитрович. Сидів так, ніби це був не господар мешкання, а хтось випадковий, що ненароком забрався й був пійманий тепер міліцією. Руки Бориса Дмитровича лежали на підлокітниках крісла, дрижали, пальці глухо відбивали чечітку по дермантині підлокітників.

Міліціонери, крім одного, що стояв біля дверей, були зайняті переглядом рукописів письменника. Вони нишпорили скрізь: в шафах, столі, на полицях, в розкиданих на підлозі якихось скриньках і валізах. Вони вибирали все, що здавалось їм крамольним, і складали це «крамольне» в свою валізу, поставлену на середину письмового стола письменника. Ця валіза була вже набита до верху, і міліціонери те й робили, що притискували донизу ворох

паперів руками, при цьому деякі листи м'ялись, деякі рвались.

Відразу ж, як я зайшов, один з одягнутих в цивільну форму, лишивши своє зайняття, підійшов до мене, звелів сісти, але сам далі стояв. Він довго мовчки й підозріло оглядав мене, брав з теки якісь фота і звіряв мою особу з ними, потім став опитувати, хто я, де живу, чогось прийшов до дисидента, до якого вони б не бажали, щоб до нього хтонебудь приходив. Він так і сказав про Бориса Дмитровича: «до дисидента». Нічого не знайшовши кримінального в відвідинах, він все ж таки записав моє прізвище, ім'я й по батькові, адресу і тільки потім звелів міліціонерові видворити мене геть.

Уже з передпокою я чув, як другий робітник КГБ казав Борисові Дмитровичу:

— Ми вас, звичайно, не заарештуємо. Але в нас є інші засоби, рівнозначні арештові...

«Другі засоби!» Хто в Радянському Союзі та й за кордоном, не знає, що це таке? Це запроторення здорових людей до психолікарні або, як нарід охрестив, до психушки, до спільних палат з дійсно психічно хворими людьми, і згубне лікування тими ж ліками, якими лікують дійсно хворих.

Стурбований долею товариша, з яким мені не пощастило і словом перекинутись, я пішов до недалекого гастронома і, загубившись в натовпі, став спостерігати за грьома міліцейськими машинами, що стояли біля будинку. Чекав я так годин зо дві, може навіть більше. Нарешті, висипались з під'їзду всі міліціонери й обидва цивільні. Вони вивели й Бориса Дмитровича. Провівши очима машини, я походив по вулиці, що носила ім'я Леніна, ще хвилин тридцять і пішов додому.

Увечорі того ж дня я подзвонив до Бориса Дмитровича. До телефону він підійшов сам. Почувши його голос, я надзвичайно зрадів. Проте все ж відчув у голосі товариша тривогу. Він розумів, якими засобами погрожували йому кагебісти, і був потрясений тим, що сталося. Я не знаю, що за почуття заволоділо тоді мною, але нічого не міг того разу сказати Борисові Дмитровичу по

телефону. Подихав якийсь час в слухавку й тихенько опустив її на важіль.

Пізніше він розповів мені, що через своїх інформаторів, що пролізли в письменницьке середовище, молодчики із КГБ довідались про те, що він працює над мемуарами про своє перебування в таборах і на засланні. По ті мемуари гості і завітали до нього.

НА ГОРІ І В ЯМІ

*Мала людина й на горі мала,
Велетень — великий і в ямі.*

М. В. Ломоносов

1

Стало відомо, що до нашого табору їде сам генерал Гвоздевський. Так і казали всі: «Сам!» І з самого Олімпу сили і влади. Він був начальником ГУЛЖДС.*

Багато хто вважає, що всі сталінські табори входили до ГУЛАГу, який з легкої руки Олександра Солженіцина — сучасного клясика російської літератури — став називатися Архіпелагом. Це помилкова думка. Рівнобіжно з ГУЛАГОм, незалежно від нього, існував ще могутніший «главк» чекістського міністерства ГУЛЖДС.

ГУЛЖДС будував руками ув'язнених залізницю й шосейні дороги, мости й поронні переправи, морські порси** і причали, ангари й військові аеродроми. Він володів багатьма мільйонами в'язнів й обертав мільярдними капіталами.

Ходив тоді серед ув'язнених невеселий анекдот: питалось — яка в світі шоста велика держава? П'ять знали всі — США, СРСР, Англія, Франція і Китай. Але яка шоста? На це питання слухачі анекдоти звичайно не могли відповісти. І тоді оповідач сам відповідав: шоста велика держава світу — ГУЛЖДС.

І от господар цієї великої держави світу їхав до підлеглого йому табору. Його приїзд для табору був подією надзвичайною. Діставши повідомлення про його приїзд, адміністрація табору переполошилась не на жарт. Та інакше й не могло бути. Гвоздевський був людиною-стра-

* Главное Управление Лагерьей Железнодорожн. Строительства.

** Стоп чи причальна споруда, до якої пришвартовувались кораблі.

ховищем. Переполох був звичайно і в шпиталі, в якому перебували я й Борис Антоненко-Давидович.

2

Наша залізниця була тоді подібна до архіпелагу. Уже лежали рейки, правда, переважно без баластної подушки і продовжували вирізати виїмки й підсипати насипи. І зовсім не було мостів через річки, річечки, ярки й балки. Не були прокладені й рури. Ще бетонувались інші штучні споруди. І генералів поїзд рухався з великими затримками. Це злостило нестримного хазяїна. І там, де поїзд стояв занадто довго, він з неприхованим самодурством і роздратуванням розлючено зривав погони з плечей таборових офіцерів, не дивлячись, винні вони чи ні в затримці поїзда.

За вісімнадцять кілометрів від нашого шпиталю була річка Тумнін, на березі якої й розташувався п'ятий відділ, де генерал плянував відбутися нараду управління.

Річка Тумнін була невеликою, всього якихось тридцять-сорок метрів завширшки, але бігла вона стрімко, а під час повені розливалась широко, і це надавало особливого значення будівництву через неї залізничного мосту. За проектом він мав бути чотирипролітний. Споруджували його повільно, тому що все чогось бракувало, то цементу, то арматурної сталі, то каміння, то жорстви, які добували в'язні поблизу...

Укладання рейок підійшло дуже близько до будованого мосту, потім стрибнуло через нього й пішло далі, лишивши розрив над річкою. Зупиняти укладання не належало. За кожний кілометр укладених рейок ГУЛЖДС діставав від замовця МПС* по сто п'ятдесят тисяч карбованців, а лише одна бригада укладачів монтувала протягом дня понад кілометр лінії. А таких бригад ГУЛЖДС мав сотні. Гроші за це ГУЛЖДС заробляв величезні, і Гвоздевський страшно квапив укладання, осо-

* Министерство Путей Сообщения.

бисто стежачи за ним, вимагаючи, щоб до бригад укладачів посилали найздоровіших і найміцніших в'язнів, а їхніми керівниками ставали офіцери-відмінники.

І от до розриву, що його лишили укладачі через річку Тумнін, підійшов поїзд Гвоздевського. Він уперся в купу піску, насипаного на кінці останніх перед мостом рейок і зупинився.

3

Зустрічати генерала прибуло до відділу все начальство управління і підвідділів на чолі з самим начальником табору полковником Філімоновим. Пам'ятаю, звали його Михайло Васильович.

Всі, що зустрічали, від старших офіцерів до наймолодших, були рознаряджені. На всіх новенькі, щойно пошиті мундири з англійського сукна, яке подарувала під час війни військовим офіцерам фронтовикам дружина Черчіля. Два ряди чищених гудзиків на мундирах блищали великими зірками, блиск начищених сонцесяйних хромових чобіт сліпив очі...

Як тільки поїзд зупинився, ті, що зустрічали, ринули до вагона, який різнився серед інших вагонів поїзду і розміром, і виглядом та новизною фарби. Зверху на вікнах пишного вагона на всю його довжину великими золотими літерами було написано: НАЧАЛЬНИК ГУЛЖДС.

Але генерала в його особистому вагоні не було. Він возив у своєму поїзді вагон-ресторан і частіше перебував у ньому. Там він знайшовся і цього разу.

Побачивши крізь начищені до непомітності шибки вікон тих, хто його зустрічав, він підійшов до вікна, підняв стілець, висунув з вікна свій чотирикутний різко випнутий наперед лоб, увінчаний сивим йоржиком, і знайшовши очима в натовпі, що позадував від вікна, Філімонова, — пальцем поманив його до себе.

Філімонов підскочив до вікна, не чуючи під собою ніг, і витягнувся на струнко, щоб рапортувати...

— Скільки вас тут? — запитав його приглушеним голосом генерал, не слухаючи рапорту і зробивши знак ру-

кою, щоб не рапортував.

Філімонов не зрозумів, про що питає генерал, він не знав, що відповісти, і, витягшись ще дужче, починав дрижати.

— Я питаю, скільки вас тут? — невдоволено гаркнув генерал, розізлившись на нетямущість Філімонова і виплюнувши з рота щойно запалену сигару.

— К-к-кого, т-товаришу г-генерале? — Філімонов уже не тямив себе.

— Вас! Що зустрічають мене! А ну порахуй всіх до одного! Даю десять хвилин часу на перелік!

Він ліниво підніс ліву руку, щоб глянути на годинник і, глянувши, повторив: — Десять хвилин на перелік!

Філімонов дуже хвилювався і швидко лічити не міг. Він збивався з рахунку і від цього хвилювався ще більше, починав рахувати знову і знову збивався. Нарешті, він вирішив відповісти навмання, адже генерал однаково не зможе перевірити:

— Сто двадцять дві особи, товаришу генерале!

— Слухайте мене всі сто двадцять дві особи! Слухайте уважно, це мій найсуворіший наказ, — голос Гвоздевського раптом задзвенів, як дзвін, лице його поїнялось сірою осугою, очі заблищали недобрим блиском. — Щоб завтра мій поїзд був на тім боці річки! Хоч на руках його переносьте! Хоч самі лягайте впоперек річки, замість мосту, але щоб мій поїзд був переправлений на той бік завтра і не пініше! Скільки хочете, стільки й беріть в'язнів і щоб самі всі сто двадцять дві особи були тут особисто з лопатами, мотиками, ломачами. І ти Філімонов також... Керувати роботою буду я особисто... Наказ ясний?

— Ясний, товаришу генерале!

4

Наступного дня поїзд генерала переправили на другий бік річки.

Підпори тимчасового мосту були зроблені із шпальних кліток, замість бетонних споруд, уклали пакети з модриних колод, а, замість важких радянських рейок А-1,

які потрібні були, згідно проєкту, але яких не було в наявності, протягли рейки легшого типу, які дістали з Канади.

Для прискорення робіт пролітні балки, шляхові ланки та інші деталі мосту монтувались окремо, збоку, а потім сотні в'язнів впрягались в бурлацькі шлейки й тягли їх волоком на міст, зрізаючи рослинний ґрунт до самих аргілітів. Шум і брязкіт від будівництва линув на багато кілометрів навколо...

5

Перед тим, як поїзд рушив через міст, Гвоздевський випив великий фужер коньяку «КВ» і наказав всім офіцерам і вільнонайманим учасникам будівництва мосту стояти під мостом.

— Якщо паче чаянія, — сказав він, стукаючи кулаком по нижній частині вікна, з якого виглядав, — мій поїзд загримить з мосту, то я всіх вас, як мишей, передавлю!

А таборове начальство ладне було й умерти, аби тільки догодити нестримному в своїй жорстокості хазяїнові ГУЛЖДСу.

Пізніше Гвоздевський таким же чином минув й інші річки та яри. Рух по всій дорозі був відкритий, хоч кожного дня траплялися аварії, в яких, як мухи, гинули люди-гвинтики. Ці аварії приносили начальству табору моральну втрату, але зате на них списувались будь-які вантажі й товари, які начальство хотіло привласнити. Полетить під укіс вагон з деревом, а в акті зазначать, що він був вантажений промисловими товарами. При чому найдефіцитнішими.

Винним у всьому цьому звичайно був сам хазяїн ГУЛЖДС. Але ті, що мають високу владу в СРСР, ніколи не беруть на себе ніякої провини. Вони завжди, скрізь і в усьому невинні.

6

За дві доби на березі річки, серед високих сосон було побудоване тимчасове містечко для Гвоздевського та

його почту. Складалось воно з п'яти наметів, розміром сім на двадцять один метр, точно таких, які стояли в зонах, в яких жили в'язні. Один намет цілком призначався для самого Гвоздевського, два — для його численного почту, один — для стенографісток і машиністок, яких навщось було більше десятка і всі, одна красивіша й молодша другої, і ще один для ресторану, в якому було дозволено бувати й офіцерам табору, але в той час, коли в ньому не був сам Гвоздевський.

Протягом дня до наметів були підтягнуті електричні й телефонні проводи, один телефонний провід тягся із за річки, де була відкопана урядова лінія. За ті ж дві доби був підведений водопровід і вкладений каналізаційний колектор, що спускав нечистоти до яру, що був за кілометр від містечка.

В усіх наметах, крім призначеного для генерала, клались дерев'яні підлоги із шпунтованих дощок, напиляних із пахучих сибірських кедрів, в генеральському ж наметі була наслана кедрова паркетна підлога і тут же натерта воском. Не мастикою, як натирають тепер, а найчистішим бджоляним воском.

Такої розкоші табір ще не будував нікому.

Намет для секретарок і стенографісток розгороджувався на кілька кімнаток, для кожної дівчини окрема кімнатка. Перегородки поміж ними були подвійними і засипались тирсою. Це робило повну звуконепроникливість. Ходив тоді шепіт поміж офіцерами й вільнонайманими, що всі дівчата — коханки Гвоздевського. Так це було чи не так, справді, стверджувати ніхто не міг і не мав права, але розмови, особливо ті, що вимовляються пошепки, і є не більше, ніж розмовами. На кожний роток не накинеш платок. Хоч багато ротів у ті часи не хустками закривались, а міцно забивались тугими дебелими кляпами.

Перший намет будівельники закінчили будувати Гвоздевському. Він відразу ж був прикрашений гаслами і портретами Сталіна, Леніна і Дзержинського, і картиною,

на якій Дзержинський розмовляв з молодим Гвоздевським. Чи була така розмова, чи ні, але така картина була, і управління табору десь дістало копію з цієї картини.

Відразу ж привезли до намету багато стільців, розставили їх рядами, як розставляють в театрах, і намет цілковито змінився. Він став схожий на велику залю для глядачів.

Доки добудовувалась решта наметів, в наметі генерала почалось «биття кадрів».

Відбувалося це побиття так: за столом у старовинному з позолотою кріслі, яке спеціально привіз сам Гвоздевський з Москви, на високо піднятому помості сидів він сам. Він попивав чай, наливаючи чомусь то із двох однакових чайників. Заварені вони були спеціальним чаєм.

Ці чайники весь час мінялись. Одні виносились за завісу, другі тут же приносились із-за завіси. Він любив чай з гарячою парою й неодмінно з кавказькими цитринами і не просто з кавказькими, а з ленкоранськими. Закріпилась думка, що ленкоранські цитрини багаті на селен, якого надмір було в ленкоранському ґрунті. А селен, як відомо, сприяє збереженню зору. І правда: ні сам він, ні старезний його ресторанний шеф-кухар, і ніхто з його почту не носив окулярів. Випадковість тут навряд чи можлива.

Міняли чайники генералові дві дівчини в одягові ресторанних офіціанток, а готував гарячий напій сам шеф-кухар.

Праворуч і ліворуч від генерала, кожна за своїм столиком, сиділи його секретарки й стенографістки, в одягові, в якому звичайно ходять на курортах в жарку літню пору. У тайзі Сибіру такий одяг виглядав не зовсім пристойно.

Нижче помосту, за два метри від нього, просто перед столом генерала, було споруджено, як потім назвали його, «лобне місце», розміром метр на метр і заввишки теж з метр. Сходити на це лобне місце треба було по вузькій жердяній драбині, яка не те, що дрижала, а ходила ходором під ногами тих офіцерів, що по ній сходили

доповідати генералові. Звичайно, цю драбинку можна було зробити не з жердин, а з міцних дощок. Ширше й просторіше можна б спорудити й лобне місце. Але, вимагаючи всіх зручностей для себе, генерал бажав тих офіцерів, що звітували перед ним, поставити в найнезручніші умови.

Звітувати не з лобного місця забронялося.

Ті, що погано звітували, а таких була більшість, бо всі тремтіли перед генералом, а через те заїкались, плутались — потрапляли в жорстоку неласку хазяїна ГУЛЖДС. Невдасі наказувалось зійти з лобного місця й зійти на поміст до стола генерала. Генерал піднімався з крісла, ніби знехотя наближався до невдахи і, тільки опинившись біля нього, перетворювався в людину швидких і спритних рухів. Рукі його із звірячою спритністю вчіплялись в погони невдахи і блискавично зривали їх. Іноді, коли погони нещасливця тримались на міцно пришитих гудзиках, то вони зривались разом з шматком матерії, тієї міцної англійської матерії, з якої були пошиті кітелі офіцерів. Сили в генерала було досить.

Зривання погон, як видно, приносило генералові задоволення, і він виривав з себе при цьому якийсь незрозумілий горловий звук, схожий на гарчання:

— Хррр! Хрр!

Офіцери при цьому тремтіли, ніби вони були зроблені з живого срібла, вони ледве стояли на ногах, тримаючися якимсь чудом, щоб не знепритомніти.

Кількість смужок на погонах і зірочок між ними при такій генеральській операції не мали жодного значення. Генерал був всемогутній. За частку хвилини, а може навіть секунди офіцери перетворювались у солдатів і мусили продовжувати службу на вежах або конвоювати в'язнів до праці. Деяких, таких була більшість, було покарано на певний час, а деяких назавжди.

І велика біда була для в'язнів, коли офіцер обернутий таким чином в солдата, опинявся в числі конвою, особливо того, що супроводжував в'язнів по тайзі. Такий солдат злий і нещасний. Він застосовує зброю при найменшій можливості її застосовувати. Стріляв він в'я-

знів для того, щоб вислужитися і знову одягти погони. А стрільці колишні офіцери вправні, можна сказати навіть відмінні, похибки не зроблять, не те, що ненареновані в стрілянні прості солдати.

Нічого й казати про те, як тремтіли офіцери, сходячи на лобне місце для звітування. Ходила ходором під ними не тільки слаба драбина з жердин, але й саме лобне місце.

Страшне трапилось з начальником нашого відділу майором Зайцевим. Ще при наближенні до лобного місця він посковзнувся на добре натертій воском підлозі, за натиранням якої він особисто стежив, незграбно замахав руками й розтягся, ударившись головою об жердинну драбину, зламав потилицею одну з поперечок. А коли почав поквалпно схоплюватись, його ноги не могли знайти опертя, сковзались по підлозі, і він не пішов, а поповз до драбини. Опинившись на лобному місці, він почав невлад звітувати, зрештою заплутався, втратив свідомість і заgrimів додолу, зламавши праву руку.

Після цього знепритомніли на лобному місці ще кілька офіцерів. Ті, звичайно, які були боязкіші, але своїм становищем дуже дорожили.

Але на загальний подив, з офіцерів, які впали з лобного місця, погон не знімалось. Гвоздевський любив тих, які перед ним особливо дрижали, і про тих, що впали, казав:

— Лежачих не б'ють!

І не бив.

Після наради Зайцев та інші офіцери, що впали з лобного місця, дістали підвищення. Зайцев був підвищений в підполковники і призначений третім заступником Філімонова. Крім того, Гвоздевський наказав переписати знову всі документи його особистої справи з тим, щоб змінити йому прізвище. Він став Орловим.

8

На звіт до Гвоздевського викликалися офіцери й вільнонаймані робітники із штабу управління, але із

штабів підвідділів викликалися тільки офіцери і то не всі. Та всіх не можна було й викликати. Хто ж тоді буде відбувати вартування на місцях і здійснювати охорону в'язнів і нагляд за ними...

Про те, що Гвоздевський міг викликати когонебудь із в'язнів — не могло бути й мови.

І раптом...

На змиленому огиреві прискакав із відділу начальник АХО* Сорокін з писемним наказом самого Філімонова: ув'язнених письменників Антоненка-Давидовича і ще когось — в дорозі він забув прізвище другого — терміново припровадити на звіт до самого Гвоздевського. «Ще когось», крім мене, не було і гнати до відділу разом з Антоненком-Давидовичем місцеве начальство вирішило мене.

Ця вістка вмить облетіла зону. Б'язні сприйняли її з підвищеною гордістю; «і ми, мовляв, не ликом шиті і щось значимо на світі!» Охорону й наглядачів ця вістка переполошила: «Чи не скаргу яку настрочили ці писаки?»

Коли два наглядачі вели нас по зоні до вартівні, щоб вести по етапу до відділу, всі ті в'язні, які, згідно таборової інструкції, «мали право пересуватися по зоні, не наближаючись до забороненої смуги», вишикувались двома шеретами по обох боках передньої лінійки, по якій нас вели, і поглядами напучували нас. А за вартівнею, уже безладним натовпом стояли офіцери охорони й нагляду.

Новопризначений командир охоронної сотні капітан Востріков, який за останній час непропорційно розбух в ширину, відрау ж, тільки ми опинились поза зоною, відкликав набік спершу Бориса Дмитровича, а потім і мене й питав, не приховуючи страху в очах і на обличчі:

— Ви скаржились на охорону? Писали щонебудь?

І, діставши від обох заперечливі відповіді, заспокоївся. Підійшовши до підлеглих йому офіцерів, що чека-

* АХО — Административно-Хозяйственный Отдел

ли на нього, він розводив руками і не то питає, не то казав:

— Незрозуміло! Нічого не розумію! Треба ж! До генерала в'язнів! До самого Гвоздевського! Треба ж! Такого ніколи не бувало!

Коли він це казав, притюпав з розташування сотні конвою з трьох осіб, щоб гнали нас до відділу, і Востріков крикнув тим, що притюпали:

— Начальник конвою до мене!

На начальника конвою, рядового Садикова, татарина з Уфи, колишнього офіцера, якого років два тому безтерміново розжалували в солдати, ми дивилися з жахом. А коли він, відійшовши від Вострікова, жадібно, по вочому, оглянув нас, у мене навіть всередині якось усе похололо. Це був той самий Садиков, який, бажаючи вислужитись і знову стати офіцером, тільки минулого року застрелив уже чотирьох в'язнів, ніби за спробу втекти. Двоє застрелених були зовсім молоденькі хлопці.

Одвівши нас від вахти метрів на двадцять, Садиков наказав нам зупинитися і голосно й чітко, так щоб кожне його слово почув Востріков, що стояв біля вахти, командував:

— Іти гусаком, один за одним, дистанція один метр, іти в ногу, задній дивиться в потилицю передньому, на боки не оглядуватися, руки протягом всієї дороги тримати за спиною! За порушення, а також за спробу зробити крок ліворуч або праворуч, конвой застосовує зброю без попередження!

Говорив він грамотною російською мовою без усякого татарського акценту, і це якось не пасувало до його особливо виразно типового татарського обличчя.

— Ясно? — запитав він нас після того, як відбарабанив правила конвоювання.

— Ясно! — відповіли ми не разом і невесело. Радіти не було чого.

Він не відчув у нашій відповіді ентузіязму і перепитав ще голосніше:

— Ясно?

— Ясно! — теж голосніше знову відповіли ми, але знову не разом.

— Ще раз запитую, — сердито закричав він, — чи зрозуміла вам умова відправлення пішим етапом, визначеного статутом НКВД?

Щоб відчепитися від нього, ми набрали в легені повітря і крикнули голосно:

— Ясно, громадянине начальнику конвою!

— Ну, от тепер бачу, що ясно. Вперед! — скомандував він.

Але нам зрозуміле було зовсім інше: що не йому, а нам треба дивитись обома.

Уже на ходу, влучивши момент, коли Садиков захопився розмовою з конвоїром, що йшов з ним поруч, позаду нас, Борис Дмитрович ледь обернувся через плече і запитав мене нечутним шепотом:

— Чи це й є той самий знаменитий Садиков, колишній офіцер, служака і вбивця?

В його словах явно звучала тривога.

— Він, — відповів я.

Я добре знав Садикова тому, що мені, як будівельному десятникові, не раз доводилось виходити поза зону, де працювали підконвойні бригади.

— Попали ми, як курка в борщ, — все тим же шепотом і з тією ж тривогою в голосі сказав Борис Дмитрович.

Як мені завжди здавалось, Борис Дмитрович не плекав мрії на звільнення з табору і примирився з тим, що до кінця життя доведеться жити йому за колючим дротом. Смерть не лякала його і все ж таки... Кому хочеться вмерти примусовою смертю, безглуздо, від кулі конвоїра?

До відділу треба було йти по залізничній лінії, весь час стрибаючи із шпали на шпалу. Іменно стрибаючи, тому що шпали під рейками були укладені по голодній нормі. Від лазарету до відділу вісімнадцять кілометрів. Пройти це віддалення належало за дві з половиною години. Йти треба було найширшим кроком, і ми, що відвикли під час сидіння в таборах від швидкої й далекої ходь-

би, задихались, і Садиков те й робив, що покрикував на нас:

— Ширше крок! Ширше крок!

9

На півдорозі Садиков зупинив нас. І якраз в тому місці, де тайга підступала до залізничного полотна майже впритул, насип під нами був невисокий і до нього йшла з хащів лісу лосяча стежка. Помітивши цю стежку і Борис Дмитрович, і я, відразу ж зрозуміли задум Садикова.

— Оголошуйтеся спочинок на п'ятнадцять хвилин! — скомандував він.

І коли ми не лягли, а упали на шпали, з задоволенням простягнувшись і завмерли в нерухомості, поклавши уже з натертими і прорваними мозолями ноги на рейки, він підійшов до нас і, не пропонуючи встати і витягтися перед ним, став пильно оглядати нас обох якимсь оцінювальним поглядом, ніби ми були не люди, а тварини, і він збирався купувати нас і, оглядаючи, вирішував, яку дати за нас ціну. При цьому його очі, як у рака, вирячилися і забігали з боку в бік, а також і вгору та вниз. Виглядало так, що, оцінюючи, він оглядає не тільки нас, але й тайгу, й небо, і хмари, і особливо ту ледве помітну лосячу стежку, ніби проникаючи туди, куди вона вела.

— Юлій Цезар і той так би не зміг, — шепнув мені Борис Дмитрович. Він, видно, мав на увазі, що знаменитий римський правитель міг одночасно читати, писати й розмовляти...

— Скільки літ по землі тюпаєш? Повітря псуєш? — запитав Садиков Бориса Дмитровича.

Борис Дмитрович відповів. Не пам'ятаю вже точно, але здається мені, що було йому тоді не то сорок п'ять, не то сорок шість років, а, може, на рік-два менше.

— Може б того й досить! — зробив висновок Садиков. І покрутивши очима ще з хвилину, звернувся до мене, висловив повчально й суворо, як кажуть господарі своїм псам:

— Ну, а ти, жовторотий?.. Ти поживеш ще! Татарин?

— Ні, росіянин.

— А чому Хахуллін? — запитав він, зробивши наголос на літеру «Л» й розтягуючи її «Л-Л-Л».

— Не Хахул-лін, а Хахулін. Літера «л» одна, — сказав я.

Він не знав українського слова «хохуля» і тому не міг передбачити, що моє прізвище походить від цього українського слова. Але зате він розумів, що моє прізвище в якійсь мірі, і дуже великій, звучить по-татарському, як Хайруллін або Сейфуллін...

— Не бреш... ти татарин! — безапеляційно сказав він і відійшов від нас. Потім він по черзі підійшов до обох конвоїрів, вони стояли один попереду нас, другий позаду, і щось пошепотів кожному, але так тихо, що ми не могли почути навіть уривків його шепоту, бачили тільки, що очима він вказував то на нас, то в бік тайги, на ту лосячу стежку, яку помітив відразу ж, ще до зупинки на спочинок.

До нас він крикнув:

— Можна випорожнитися! По одному! Ти, жовторотий, іди першим. Он під той кущ. Можна за кущ зайти.

Кущ, на який він вказував, був поблизу лосячої стежки й далеченько від насипу. Його задум був шитий білими нитками. Справді, навіщо було йти так далеко, щоб тільки помочитися? І це серед глухої тайги!

Мабуть, догадавшись, що ми розуміємо все, що він задумав, він примирливо сказав мені, тільки мені, але ми обидва зрозуміли:

— Не бійся, татарин, не застрелю! Сам татарин!

Борисові Дмитровичу він сказав:

— А ти, двопрізвищний, потім підеш, як той жовторотий повернеться. Відразу двох пустити за статутом не дозволено.

Але ми те знали, що за статутом під час етапу не дозволено роз'єднувати й пускати по одному.

— Я не піду, — сказав йому Борис Дмитрович і тут же шепнув мені:

— І ти не йди! Ні в якому разі не йди!

Садиков не міг чути, що мені шепнув Борис Дмитрович, але він бачив це й відразу запідозрив нас в тому, що ми про щось домовляємось і насторожився. Він ще більше насторожився, коли я йому відповів:

— Я не хочу до вітру! Потерплю, — сказав я невимушено, начебто я не хотів, хоч мені уже вривався терпець.

Подивившись на мене вічна-віч й очевидячки зрозумівши моє становище, він хихикнув:

— Вільному воля, спасенному рай!

По всьому видно було, що моя відмова іти під кущ не дуже його засмутила. Його наміри правдоподібно не торкалися мене, а Бориса Дмитровича.

— А ти, двопрізвищний, хочеш до вітру? — запитав він Антоненка-Давидовича пом'якшено. Певно, бажаючи цим пом'якшенням послабити наші побоювання.

— Ні, не хочу! — сказав Борис Дмитрович. І сказав він це так широко, так природньо, що й невірний мусив би повірити йому. Мені завжди здавалось дивним те, як Борис Дмитрович міг перевтілюватися. Коли б не було на світі літератури, він міг би стати найкращим актором.

Відмова Бориса Дмитровича йти під кущ, при чому така щира відмова викликала в Садикова лють. Його рачині очі знову забігали на всі боки, важкі татарські брови низько опустились і зійшлись на переніссі, автомат застрибав у його руках, а руки його, що тримали автомат, раптом почали, як нам здалося, чорніти і стали цілком чорні, як земля, ніби халява його чобіт, начищених гуталіном. Він надув щоки і став схожим на місяць і змахнув автоматом, так немов би в його руках був не автомат, а багнет і він мав намір пронизати ним Бориса Дмитровича.

— Встати! — заорав він.

Ми підскочили одночасно й відразу кинули руки назад, зчепивши їх там пальці в пальці.

— Марш до вітру! — наказав він Борисові Дмитровичу, і його голос задзвенів на тій ноті наказу, на якій не послухати наказу було неможливо. Але Борис Дмитрович був твердий, як камінь.

— Не хочу! — категорично й голосно відповів він.

І якщо в голосі Садикова невмолимо дзвенів наказ, то в голосі Бориса Дмитровича ще невмолиміше звучала відмова покоритися його наказові.

— Як це ти не хочеш? Уже година, як маршуємо. Хочеш... Я бачу, що хочеш, але боїшся. Мене боїшся! Ану рушай до куща! Рушай, сволота антирадянська, рушай фашист!

Він явно оскаженів і вже не говорив, а кричав і, звичайно невлад. Це, безумовно, не входило в його пляни. Він просто зарвався. Один з конвоїрів, як видно, невдоволений, що його начальник зарвався, щось сказав йому по-татарському, і Садиков махнув йому головою на знак згоди, відразу ж понизив тон і перейшов з крику на звичайну розмову. Борисові Дмитровичу він сказав примилливо:

— Не застрелю! Слово татарина! Іди!

Його лице при цьому різко видовжилось і посіріло:

— Іди, іди! Не бійся!

— Не хочу!

— Ох, ти який!

Він помовчав, помахав головою, як махає кінь, відмахуючись від комарів та гедзів і, ошкірившись і відкривши надзвичайно довгі й широкі зуби, вголос усміхнувся:

— Ха!..

І похитав головою:

— Ти мужик, видно, битий! Не даром двоє прізвищ носиш! І вже коли говорити відверто, то застрелив би я тебе. Як двічі два, застрелив би. Але тепер не застрелю. Іди сміливо!

— Не хочу!

Не хочеш? Не треба!

І помовчавши й подумавши, вирішив:

— Ладно, живи!

Але після деякої павзи уточнив:

— Поки! Покищо живи! Адже ти двопрізвищний. Однаково тебе хтонебудь пристрелить. Як двічі два, пристрелить. І вже, як підставляти лоб під кулю якогось солдата Ваньки, краще б уже я застрелив. Адже я офіцер, тільки розжалуваний. І ти б допоміг мені... Га?

Він зробив жалісливе лице і вже не скомандував і не наказав, а попросив:

— Іди... Га? Ну, йди ж! Випорожнись! Чи... Ні?.. Покищо живи!

По обличчю Бориса Дмитровича трьома струмками стікав піт, таборовий кашкет, схожий на оладок, парувал на ньому. Парувала й спина прилиплого до тіла тонкого бавовняного, досить поношеного піджака. І вужче, ніж звичайно, тепер обтягували його ноги таборові холоші. Його життя висіло на найтоншій волосинці, яка вже, здавалось, починала обриватись.

У ті хвилини страшного душевного напруження мені було до сліз шкода Бориса Дмитровича. Лице його здавалось непорушно кам'яним, очі пішли вглиб, ніс загострився. І це було з ним, з нашим незламним Борисом Антоненком-Давидовичем. Він ніби увесь розслаб і на дозвіл Садикова — покищо жити — гірко і важко витиснув, але, як здалось мені, не приречено:

— Дякую, громадянин начальник конвою!

Я, пригадую, був украй здивований цим його «дякую». Кому й завіщо треба було дякувати? Він, звичайно, розумів усе, але проте дякував. Та, мабуть, і я, певно, подякував би на його місці. Хоч я розумів, що це ворог, убивник, але дякував би.

Я не знаю, що саме тоді відчував Борис Дмитрович, людську душу зрозуміти тяжко, тим паче такої складної й чуттєвої людини, якою був Борис Дмитрович. У ті хвилини він мені здавався якимсь роздвоєним. Ніби в ньому одному було дві людини. Він був у ті хвилини великий, як людина й малий. Великий до божественности і малий, як все земне.

Нам обом в очі і особливо йому з нахабною певністю жорстоко й безжалісно заглядувала дурна до запоморочення й пуста й безталанна, як наш конвой і його начальник розжалуваний офіцер Садиков — смерть. Вона вже, здавалось, була конечною, неминучою, як крапка в кінці речення, після якої речення не продовжується.

Мені прийшла тоді в голову страшна думка. Я готовий був, і мені це якось дуже настирливо захотілось, у відповідь на нахабство Садикова, що домагався нашого життя, кинутись під укiс, до того куща, на ту лосячу стежку й бігти, й бігти з думкою: «уб'ють, так уб'ють, а може»...

І після цього, звичайно, повинні були стояти тільки крапки, не одна, а кілька. Далі життя не продовжувалось би.

І це ясно, як Божий день. Утекти від вогню трьох чекістів-автоматчиків, що прагнуть забити тебе, неможливо. Але свердлила ж мій мозок така думка і свердлила настирливо, невідчепно, як єдино правильна. Будь-кого можна довести до божевілля.

І по якихось ознаках, яких не можна пояснити, але які не говорять, а кричать, я зрозумів тоді, що й Борисові Дмитровичу приходила до голови думка — кинутись на лосячу стежку. Повернувши голову, я глянув на нього. Він стискував і розтулював кулаки. Стискував до білих ямок на долонях від пальців. І я бачив, що тількищо розслаблений, покiрний, який сказав ці принизливі для нього слова: — «Дякую, громадянин начальник конвою», він став знову тривожно гнівним, туго зібраним, міцно невгнутим. Він знову став самим собою — наш постійний Борис Антоненко-Давидович, яким його знали всі в'язні.

Пізніше ми ніколи не згадували тих пережитих нами страшних хвилин, коли людина хотіла позбавити життя людини тому, що смерть одної була виходом для другої.

10

Садиков після відпочинку погнав майже бігом і коли прибули ми до підвідділу і нас підвели до генеральського намету, ми падали з ніг. Обидва ми були стомлені, змарнілі і, звичайно ж, розуміли, що не перехід, не далека дорога загнала нас, а нас ухоркав Садиков.

На призначений час ми спізналися. Пригнати нас повинні були на початок обіду генерала, а пригнали на кінець.

Що хотів від нас генерал, ми так і не дізнались. Але те, що нас веліли пригнати на початок обіду, натякало на те, що можливо генерал хотів бачити нас за своїм столом. Через багато років ми довідалися, що генерал писав щось на зразок мемуарів і через це, коли йому хтось доклав, що в таборі перебуває славнозвісний український письменник Борис Антоненко-Давидович, він, певно, захотів його бачити. А тут прихопили й мене.

При думці про те, що генерал, можливо, хотів угостити нас своїм генеральським обідом, в животах у нас забурчало, заграло й застрибало.

Нас повідомили, що відразу ж по обіді у генерала «мертва година» і що він після пообіднього сну прийме нас. Садиков відвів нас метрів за п'ятдесят від генеральського намету і посадив серед бугиля, що пахла дурманом. Ми лягли на пригріту сонцем траву, що затріщала під нашими боками, і відразу поснули. Нас розбудили з наказу генерала. Він уже роздумав приймати нас і наказав фотографувати обох разом і кожного окремо і гнати нас назад. Нас фотографували й погнали.

Уже коли ми повернулись до лазарету й опинились в призначеній для нас комірці, розлігшись на своїх нарах, я запитав Бориса Дмитровича, що він думає про Гвоздевського. Він відразу ж мені відповів, як видно, те, про що я його питав, він уже обміркував:

— Я відповім тобі словами Ломоносова, — сказав він, — «Мала людина й на горі мала, а велетень — великий і в ямі».

Він сказав це про Гвоздевського, про його самодурство, що така людина і, на горі влади мала. А я подумав про нього, про Бориса Дмитровича, що він, як велетень, і в ямі великий.

Пізніше, уже в Києві, Борис Дмитрович написав про цей наш похід до генерала оповідання, назвавши його «Генерал Гвоздевський». Мені не пощастило його прочитати через те, що незабаром після написання оповідан-

ня забрали кагебісти під час трусу в мешканні письменника.

Але Борис Дмитрович одного разу розповів мені. Коли я слухав переказ опису, який зробив великий майстер того, що ми обидва пережили, у мене тремтіло серце, я задихався, я давився слізьми, які струмками бігли з моїх очей — все в мені кипіло. А коли він закінчив переповідати, я кинувся від нього вбік, упав лицем вниз на подушки канапи й розридався.

Це було чудо, а не оповідання. І друга людина, не Борис Дмитрович, не може так написати чи розповісти.

Опинившись за кордоном, я багато разів пробував з пам'яті відновити це оповідання, але, в думках порівнявши те, що я написав, з тим, що колись чув від Бориса Дмитровича, я рвав рукопис на дрібні шматочки і викидав у корзину. Але ж те, про що мовилось у «Генералі Гвоздевському», пережив і я, а тому кому ж, як не мені, відновити втрачене.

У великій золотій короні шедеврів, які створив письменник Борис Антоненко-Давидович, оповідання «Генерал Гвоздевський» виблискувало б як найдорожчий діамант, бо воно, оповідання, крик гарячої і тремтливої душі великого майстра літератури і зроблене із суцільного шматка вічної, як Земля, і безмежної, як Небо, правди.

НЕПРОСПІВАНА ПІСНЯ

1

Коли мені доводилось довго слухати щирі розповіді Бориса Антоненка-Давидовича про себе самого, я мимоволі згадував слова Аксакова, які він сказав про великого Гоголя. Талановитий російський клясик говорив про українського генія, що став неперевершеним майстром російського художнього слова:

«Його нерви, можливо, у сто разів тонші наших: чують те, чого ми не чуємо, здригаються від причин, нам не відомих... Імовірно, що весь організм його збудований якось інакше, ніж у нас»...

Адже те саме, — думав я, — можна сказати і про Антоненка-Давидовича. Опинившись на кінці світу, в далекій далечі від рідної землі, він не міг спокійно, без сліз, бачити повного місяця на тлі темних гілок білої берези. Не відриваючись, він дивився на неї й заливався слізьми.

— Як на Україні, як на Україні! — шепотів він.

Часом він розповідав про щось звичайне й буденне, але так, як ніхто цього не бачив і не міг так розповісти.

А про себе? Хіба хтонебудь міг так глибоко і повно сповідатися, хай навіть перед друзями, як він? Він розкривав всі недоліки своєї душі, при чому з такою глибиною і з такою відвертістю, що слухачі дивились на нього із подивом в очах. Адже він і заарештований був за це, за свою щирість. Інші теж бачили ті недоліки, та мовчали, а він не міг таїти в собі нічого.

Але ми розуміли його. Того недоброго, в чому він сповідався перед нами, — були в ньому мізерні крапельки, а доброго — великий океан. Навіщо ж соромитися розповідати про ці крапельки.

Лев Миколайович Толстой якось казав про порошинки в чистій воді, які він побачив на самому дні джерельного сзерця, що було завбільшки з долоню. Ті порошинки крутяться кружляють над кришталевим фонтанчи-

ком, що бив з-під землі, і вода здається від них ще чистіша, ще світліша.

Ще чистішим, ще світлішим здавався нам Борис Дмитрович, коли він розповідав нам про все своє недобре, бо те недобре було в ньому, як ті порошоки в джерельному озерці, про яке казав Толстой.

2

У тій комірці, в яку тоді поселила нас із ним начальниця лазарету Зінаїда Жданович, крім мене й Бориса Дмитровича, жило ще двоє. На нижньому ярусі нар поміщався колишній лікар Кремлівської лікарні, якого зарахували чекісти до «злочинної групи», яка нібито умертвила Горького. Зрозуміло, що такої групи ніколи не існувало і ніхто Горького не умертвляв. Колишній кремлівський лікар був хірургом Божої милости. Рукі в нього були золоті. Багатьом сотням ув'язнених, які дістали травми на виробництві — бож умови в таборах були пекельні, — а також і тим, що їх поранив конвой, він врятував життя. До свого звільнення він не дожив. І помер не в палаті лікарні, а в нашій комірці на наших очах. Помер умиць, встигши тільки вимовити:

— Ось і кінець мені прийшов. Що ж. Допомогти мені тут ніхто не може! — і, піднісши до стелі очі, зідхнув: — Бог! От один тільки Бог!

І, перехрестившись, помер, поклавши надії тільки на Бога, звіряючи Йому свою зезсмертну душу. А був же він все життя невірною людиною.

Пригадую, як до його постелі кинувся Борис Дмитрович, як довго й уперто він робив померлому штучне дихання, як масажував серце. А серце нашого друга під сильними руками Бориса Дмитровича ніби знову починало битися, а от дихання не відновилося.

Відсидів наш друг у таборі тільки половину даного йому строку, який становив у нього двадцять п'ять років. Треба ж — двадцять п'ять років! І ні за що!

Ми з Борисом Дмитровичем упросили Зінаїду Жда-

нович, щоб вона дозволила нам бути на похороні нашого друга.

Слідом за підводою, на якій везли його мертве голе тіло, нас супроводили три вартові. Нашого друга закопали в ярку, відразу за північною стороною зони лазарету, де в ті часи ховали й померлих в самому лазареті і трупи, які привозили з таборових пунктів. Два в'язні-могильники, дебели й вгодовані, — вони були безконвойні, — взявши мертве тіло за руки та за ноги й розгойдавши, жбурнули в ярк, на дно мішанини болота, яке відразу ж почало всмоктувати тіло в свою безодню. Потім могильники звалили на труп навислий трав'янистий козирок ярка.

Це таким похороном вшанували найчеснішого з людей, мудрого лікаря, який колись лікував навіть самого Сталіна.

Нам треба було відразу ж після похорону повертись до зони, а Борис Дмитрович не міг рушити з місця. Він був так вражений, збентежений таборовим похороном.

Але помер наш друг значно пізніше того часу і тих подій, про які буде розповідь в цьому нарисі. У той час наш друг був живий і здоровий. Звали його Петро Миколайович, а прізвище — найзвичайніше, можна навіть сказати тайгове — Медведенко.

Як згадано вище, він займав нижній ярус наших нар. На другому ярусі, тобто над Петром Миколайовичем, розташувався я, на третьому — Борис Дмитрович, а на четвертому, під самою стелею, яку спорудили вже після нашого поселення з Борисом Дмитровичем — розташувався колишній студент Київського медичного інституту, арештований за антирадянську пропаганду — Сергій Брудяга. Але ми звали його не Брудяга, а Бродяга, хоч на бродягу він ніяк не був схожий. Він був такий мовчун, що цілими тижнями ми не чули від нього жодного слова, і нас усіх дивувало те, що в нього була стаття 58-10, тобто агітація. Який там він агітатор, якщо й говорити не звик.

Довгі зимові вечори ми заповняли, розповідаючи за чергою один одному історії з свого життя.

... Цього вечора була черга Сергія Бродяги розповісти про себе. Пам'ятаю, коли ми нагадали йому про це, він підвівся на своїй верхотурі, обпершися ліктями об край нар, потім звисив донизу голову і поросив нас своїм внутрішнім глухим голосом, як говорять навчені говорити глухонімі:

— Звільніть, братці!

— Не звільнимо, — відповіли ми настирливо.

— Звільніть, — просив він далі, — я все життя мовчу.

— Брешеш, ти по статті — балакун!

Тоді він звернувся до Бориса Дмитровича:

— Борисе Дмитровичу, вируч!

І Борис Дмитрович, звичайно ж, виручив.

Пригадую, якраз цього разу Борис Дмитрович почав своє оповідання запитанням, зверненням до нас:

— Скажіть, чи хтонебудь із вас зустрічав таке прізвище — Україна?

Ми, зрозуміло, такого прізвища ніколи не зустрічали і не могли навіть подумати, що таке прізвище може хтось мати.

— А я зустрічав. Якраз таке прізвище зустрічав, — сказав Борис Дмитрович, підкресливши при цьому слова «якраз таке», — але справа не тільки в прізвищі. Ім'я в неї теж було вельми незвичайне, рідкісне. Звали її Пісня. Пісня Іванівна Україна! Як звучить? Га? Дивне сполучення, адже правда? І які незвичайні були ім'я і прізвище, така незвичайно трагічна була й її доля. Адже й доля нашої України теж трагічна.

Після цього вступу до оповідання наша увага напружилась. Тим часом Борис Дмитрович піднявся на своє місце на нарах, усівся, звисивши ноги, але, посидівши з хвилину, не більше, знову ліг. Було видно, що він хвилюється.

— А я не тільки зустрічав дівчину, яку звали Пісня Україна, — продовжував він...

— Але й... закохався в неї, — вставив слівце Петро Миколайович.

Інший відповів би на таку репліку грубістю, але Борис Дмитрович був настільки добре вихований, що ніколи не втрачав рівноваги.

— Закохався — це не те слово, — сказав він і, трохи помовчавши, продовжував. — Всі ми знаємо картину «Батьківщина». Наша Батьківщина зображена жінкою красивою, молодого, сильною, в національному одязі. Пісня Іванівна не була в тих літах, в яких звичайно малюють «Матір Батьківщину», у неї був цілковитий вигляд дівчини, але її прізвище говорило само за себе. Для мене вона з'явилась Матір'ю Батьківщиною. І моє серце затремтіло. І це природно. Пригадайте російського поета-прихильника Тараса Шевченка:

*О Родина святая,
Какое сердце не дрожит,
Тебя благословляя?*

— Немає патріота України, який би виявився байдужим до жінки, ім'я якої Україна. Так, я полюбив її. Але платонічною духовною любов'ю. Це не та любов, про яку ви, Петре Миколайовичу, подумали. І проте це теж називається любов'ю. Я вилив би їй всю свою душу, розповів би про всі злигодні свої. І вона, ім'я якої Україна, зрозуміла б мене. А цього мені не довелося зробити. А ось її батькам я розкрив усю душу. І не тому, що вони були її батьки. Але й самі ж вони були... Виросли на чужині, але зберегли в собі все рідне, українське, навіть я б сказав щось властиве Київщині.

— Признався я їм у своєму коханні і до них, і до їхньої донечки так щиро і з таким довір'ям, що на мої очі набігли сльози. Вони багато тоді розповіли про неї. Коли б не їхня розповідь, я не міг би оповідати стільки про неї, хоч я й бачив її в таборі, а іноді й розмовляв.

— Розлучившись з ними, я порівнював долю Пісні Іванівни з долею моєї України, зацькованої московським режимом, і я трохи рук на себе не наклав. Приготував отруту, наливши в склянку, а тут якраз до мене, до санчастини, хтось зайшов. Я вже був у такому стані що не

пам'ятаю, хто саме. Повернувся я до нього й зачепив склянку з отрутою. Склянка впала й розбилась. Значить доля не судила, подумав я тоді, збираючи уламки.

Він закашлявся. Протягом того дня він їв сніг, що тількищо випав, і застудив горло. Було за ним і таке хлоп'яцтво.

3

Передихнувшись, він продовжував:

— Народилась і провела своє дитинство моя, — він так і сказав тоді «моя», — Пісня Україна у виселку Ново-Київка, Амурської області. Є там такий виселок на березі річки Селиманжа, яку мешканці виселка називають «наш Дніпро». Утворився цей виселок на самому початку тридцятих років. Якраз до цього згубного болотного місця і пригнали тоді з-під Києва куркулів і підкуркульників. По Європі й Сибіру везли їх поїздами в забитих худоб'ячих вагонах, які охороняли солдати-буряти; по Приамур'ї, де були дороги, дали хворим і дітям підводи, а по бездоріжжю гнали пішки і старих, і малих. Пригнали і сказали:

— Обживайтесь!

— І уявіть собі, що обжились. Та ще як обжились! Дивовижно працьовитий нарід були ті наші українські куркулі й підкуркульники! Інші б погинули, а вони в гибельних місцевостях, серед боліт стали жити не гірше, ніж в Україні. От тільки по рідній Київщині сумувати. Та й як не журитися? Адже не даром Тарас Григорович писав:

*...Здається, кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славна Україна...*

— Журба за Батьківщиною змушувала їх жити дружно, разом, однією великою сім'єю...

— Ішли роки. Хтось перший уже не з куркулів та підкуркульників, а з їхніх дітей віддав свого сина вчити-

ся до Хабаровського торговельного технікуму. За тим первістком повалили всі. Пішла навчатися до цього технікуму і Пісня Україна. Була вона там своєрідною і славнозвісною. Іще б пак! Україна! Це прізвисьце дістав ще її прадід, коли служив у царській армії в Петербурзі. Кажуть, що першим так його назвав сам імператор Олександр III, з того часу й пішло: «Україна та Україна!» А до того він був Лизогуб, якась галузка від того Лизогуба, який за часів Богдана Хмельницького дослужився до повітового полковника. Він здається прилучився до бунту полтавського полковника Мартина Пушкаря проти Івана Виговського, який зблизився з поляками, та й дружина Виговського Марина була полька. Пушкаря забив під час бунту козак, якого нібито підіслав Виговський. А жінка Пушкаря — одчайдушна Ганна — зарубала того козака. Але це, — підкреслив Борис Дмитрович, — не торкається до мого оповідання...

— А коли йшла наша Пісня Україна від трамвайної зупинки в Хабаровську до технікуму по короткій, але широкій вулиці, обсаженій тополями, то її однокурсники-новокиївці, що товпилися біля входу, казали один одному:

— Хлопці, наша Україна йде! — і голосно вигукували:

— Слава Україні!

А іноді називали тільки ім'я:

— Козаки, наша Пісня наближається! — і тут же умовлялися заспівати:

Заспіваймо, друзі-і...

І скупчившись біля самого входу, ставши перед східцями порталю у дві шерехи, втоплювали в неї сміхотливі очі, з повагою, але з іскорками зубоскальства — у молоді без цього не можна, — заспівували:

*Ой, ти Пісне, пісенька кохана,
Ти лети за сонечком услід,
Україні, на її пошану,
Наш синівський передай привіт!*

— Проходячи між рядами, Україна широко й відкрито посміхалась і їм, своїм друзям-односельцям, і пісні, співаній на її честь. А пісня, добре вишколена частим виконанням, звучала вправно, та й голоси у хлопців були дзвінкі, гарні, які дісталися їм у спадщину від їхніх дідів і прадідів, у яких, як і у всіх, що живуть в Україні, справжніх українців, пісня займала в житті не останнє місце.

— Чим же виявляли вони свою вдачу? Піснею! Піснею глушили вони і своє горе. І тому українські пісні завжди були повні і великої радості, і великого горя. А вже завзяття в них, хоч відбавляй!

— Ідучи поміж шерезами, Україна поверталась то праворуч, то ліворуч, привітно помахувала рукою до співаків-імпровізаторів, які переінакшили відому російську пісню «Катюша» на свій лад, а, зійшовши по східцях, круто поверталась до своїх друзів, що все ще стояли в рядах, і промовляла голосно, з тією урочистістю і теж натренованою інтонацією в голосі, як говорять командири на парадах до війська:

— Слава тим, хто не забуває Батьківщини!

— Слава Україні! — хором відповідали їй студенти, вже не тільки односельці і не тільки однокурсники, і поспішали гуртом зайти слідом за нею в будинок технікуму. Але вони й тут, в вестибюлі і в довгому коридорі другого поверху, кілька разів далі повторювали один рядок пісні, гучно тупаючи ногами в такт мелодії:

Ой, ти Пісне, пісенька кохана!..

— І реготали вони громовим веселим реготом від того, що вважали, що вдало пожартували, а головним чином від того, що були вони молоді і здорові міцним українським здоров'ям і від того, що все їхнє життя ще попереду, бо вони не пережили того, що пережили їхні батьки й діди. Вони ж тепер тільки ступали в життя, і це життя їм здавалось чудовим, повним безконечних успіхів і щастя.

— Сміялась голосно й вона тому, що теж була здорова й молода і через це щаслива й весела, повна туманної радості, безликої молодости і все життя їй здавалось рожевою дорогою, без усяких тернів, що веде прямисінько й неодмінно до якоїсь то невимовно блакитної землі, що чекала її десь там попереду, до світлої, як радість, молодости, блаженства (раювання)...

4

— По закінченні технікуму її післали вільнонайманою робітницею до нашого табору. Я тоді перебував в головній колоні табору, завідував медпунктом. По медикаменти приходили до мене і вільнонаймані, а також і офіцери, і від них я перший тут довідувався, що там робиться, по той бік колючого дроту. Але як прибула до табору Пісня Україна і як її зустріли, розповів мені вже значно пізніше один з вільнонайманих робітників торгвідділу. Може це було не цілком так точно, але я від нього таке почув.

— Коли вона зайшла до приміщення торгвідділу, — заливаючись від сміху, розповідав він, — я саме був в кабінеті начальника. Той, прочитавши спрямування Хабаровського Крайвнүторгү, де чорним по білому були написані і її прізвище, й ім'я, і по батькові, і навіть рік народження, здивовано підніс окуляри на лоб і, з панською незручністю відкинувшись до спинки пружинного крісла, що зарипіло, подивився на неї повними нерозуміння очима, розвів руками й запитав:

— А прізвище ж твоє яке?

— Там же написано, — відповіла дівчина, — Україна.

— Твою національність я по мові чую, але прізвище питаю?

— А я відповідаю, що мое прізвище — Україна!

— Гм! Допустимо. А звати?

— А звати Пісня! Пісня Іванівна! Там же все написано.

— А до чого тут Україна? Може ти ще Київна, або Шеківна, або Хорівна? Та й з Піснею щось незрозуміло. Яка пісня?

— Ну, наприклад, «Катюша», — відповіла дівчина і, засміявшись, запитала сама: — Адже «Катюшу» то ви напевно знаєте? Її весь світ знає.

— «Катюша» пісня не українська. То вас звати Катюша, Катерина?

— Ніяка Катерина, а Пісня. Пісня Іванівна...

— Вона довго з неприхованою, хоч і легкою досадою занепокоєно пояснювала начальникові те просте, що здавалось тяжким для його розуміння. І коли, нарешті, до нього дійшло те, що вона йому пояснювала, він усміхнувся, з полегкістю і, поклавши жабу руки з розчепіриними пальцями на спрямування Крайвнуторгу, притиснув його і сказав, мов відрізав, як належить говорити начальству:

— Ну, ось що, дівчино. Щоб не було ніякої мороки, ми будемо тебе звати Пісня Іванівна Україна!

— Та я й є Пісня Іванівна Україна!

Він похитав головою й заговорив довірливо:

— Ну, дівчино, насмішила ти мене. Не прізвище в тебе, а ціла республіка!

І розреготався нестримним реготом перенасиченої людини, що живе, маючи повний достаток.

— Дивлячись на нього, дівчина спершу скривила губи, а потім і сама розсміялась. Він запропонував їй посаду директора невеличкої крамниці. Вона погодилась, понадіявшись на його тверді обіцянки, що їй будуть допомагати і торговіддільці, і торгобазівці... І вони дійсно їй допомогли. Але допомогли так, що через півроку її заарештували за розтрату, якої вона не вчинила...

Борис Дмитрович замовк, заворушився, заскрипів нарами, потім сповз із них на підлогу і, підсунувши лавку до пічки-буржуйки, сів на неї. Розкривши дверцята буржуйки, поворушив у ній кочергою вугілля, підклав двоє полін, не для тепла, — в комірці було душно, — а щоб, не погас вогонь, і закрив дверцята. Йому з самого

початку розповіді було якось негаразд, і він на нари знову не поліз.

Він мовчав. Ми теж мовчали, не підганяючи його з оповіданням. Вставши з лавки, він підійшов до вікна, пошкрябав нігтем намерзлий на шибці сантиметрів на три іней, подув на нього і раптом сумно, цілком тужливо, слабим голосом, заговорив розтягнуто, мов візник заспівав, пісня якого все далі відпливає по засніженій дорозі:

— Пам'ятаю... незабутньо пам'ятаю, як заарештовану, розгублену, збентежену і від того, що не повірили їй ні слідчий, ні прокурор, і від того, що — вона знала вже про це наперед — не повірить їй і суд, і від найстрашнішого, що надломлює її життя — арешту, вели її по зоні нашого головного таборового пункту, вели до слідчого ізолятора, відгородженого всередині нашої зони двома високими жердяними парканами, змазаними креозотом, що завжди огидно смердів на сонці, смердів і тоді, коли її вели повз мій медичний пункт, що містився поряд із слідчим ізолятором біля самого входу до його страшного приміщення.

— Провели її метрів за два від вікна, з якого я, — ось так, як тепер із цього, — дивився, тільки тоді було літо і не було цього гидкого непрозорого інею. Вона здалась мені тоді зовсім дівчинкою, іще не зформованим жіночим тілом, тоненька й худенька, як соломинка. І разом з тим якась уже позбавлена життя, ніби згубила вже віру в те, що дане їй Богом, а не людьми.

— Вона відчула мій погляд на собі й обернулася, побачивши мене у вікні. Їй було, як видно, соромно, що вона ось арештована і, одвертаючись від мене, вона зробила якийсь аж надто незручний півоберт корпусом. Вона відразу опустила незапнуту голову на груди і довге густе біле розпущене її волосся, що ворушилося од вітру, відразу впало на її лице, розсипалось по ньому, закривши його зовсім, і вона стала подібна, — в усякому разі так мені тоді здалося, — на маленького беззахистного звірка, який нічого не бачив перед собою, і загнаного свідомо патентованими досвідченими мисливцями, що

згубили жаль до всього, що є на світі, крім, зрозуміло, жалю до себе самих.

— У мене тоді гучно тьохнуло серце, страшний жаль, якого ще ніколи я не зазнавав з такою силою в житті, стиснуло його. Я відчув застрик, глибокий і необережний і ніби не в тіло, а в душу, і співчуття до неї виросло в мені до величезних розмірів. Я довго не знав, де себе подіти.

— В той час про неї я ще багато не знав і все, що вам розповів, довідався пізніше. І увечорі того ж дня, уже після прийому хворих, я і всі ми, що жили в бараці АПТ*, губились у здогадах, коли повернулись в зону безконвойники, що працювали у виселку вільно, і повідомили нас:

— Хлопці, чи чули, Пісню заарештували й, кажуть, даремно. Всі вільні про це тільки й балакають.

— Як це можна пісню арештувати? Пісні арештувати не можна. Не арештували, а може заборонили? — почулось з усіх кінців барака.

— Якщо заборонили, то яка ж це сенсація? — сказав я.

— А яку ж заборонили? — допитувались з усіх боків.

— Нібито «Катюшу», — непевно сказали безконвойники. Вони й самі не знали, що казати.

— В забороні «Катюші» мені особисто не дуже вірилось. За що, навіщо і на підставі чого забороняли б чекісти цю пісню, що давно облетіла світ? Проте, підстав то їм якраз і непотрібно. Але ж її не можна заборонити. Забороняти «Катюшу» — тільки смішити себе.

— А сонцеві вони ще не забороняють світити? — хтось крикнув з далекого кутка барака.

— Так, сонцеві! — підхопило кілька голосів.

І тут хтось слушно зауважив:

— А «Катюшу» можуть заборонити. Її раніше німці співали. А тепер уже й американці співають.

— А правда, що співають, — погоджувалися з цим важливим доказом усі.

* АПТ — Адміністративно-господарчий Персонал.

— І хоч з трудом, але все ж таки повіривши, що «Катюша» заборонена, під час вечірньої перевірки, коли нас всіх вигнали з бараків на передню лінійку, хтось із наших українців, думаючи завдати зло нашим ворогам, раптом затаг на весь голос «Катюшу». Цей голос був потужний, а вже стояла передвідбійна тиша, і слова, і мелодія полетіли через паркан, обнесений колючим дротом, далеко по виселку, луною відбившись в тайзі:

*Розцвітали яблуні і груші,
Плив туман над річкою густий...*

— І хоч не змовились попередньо, але скріпившись тими ж думками, що й заспівувач, в єдиному радісному пориві, тисяча двісті голосів без всякого попереднього готування, сильних і слабих, високих і низьких, гримнули надзвичайно злагоджено, а головне, чітко співаючи кожне слово, щоб не тільки мотив, але й слова били чекістів.

*Вийшла наша чарівна Катюша,
На високий берег, на кругий,
Полилася пісня, мов на крилах...*

— Співали ми і всіма очима сторожко дивилися на наглядачів, що провадили перевірку, й думали: зараз вибухнуть! А один з них, найогидніший, що за кожну дрібницю до нас чіплявся, я добре пам'ятаю його прізвище — Солдатынков — став диригувати рукою й раптом заорав на все своє наглядацьке горло:

*Про міцного сизого отла,
Про того, якого полюбила,
Для якого щастя берегла...*

— Після перевірки не лише в бараці АТП, а і в робітничих до самого сну тільки й розмов було про «Катюшу». Поведінка наглядачів і особливо Солдатынкова спантеличила нас.

— Може не її, не «Катюшу», заборонили, — висловлювали деякі здогади, але на них тут же покрикували:

— А навіщо б було безконвойникам таку качку пускати?

— «Катюшу», звичайно ж «Катюшу», — уже з певністю стверджувала більшість, — її ж німці співали, а тепер ось і американці співають. А наглядачі, вони що ж! Дурноголові! От при начальникові б заспівати.

Думка, щоб заспівати при начальникові, всім сподобалась, і вранці, на світанку, із кінця в кінець шлюзу, по ланцюжку передавалось:

— Співати «Катюшу»!

— Гримнемо, братва, ще раз! При самому начальникові!

— І знову, як і на вечірній перевірці, тисяча двісті голосів підхопили «Катюшу». Але слухаючи наш спів, начальство тільки посміхалося. А оперуповноважений оперчекгрупи, пам'ятаю, його прізвище Фішкін, навіть похвалив:

— Молодці зеки! Добре робите, що на роботу виходите з такою радісною піснею! Давно б так! Молодці!

— Правда, радісного в «Катюші» немає нічого. Ця пісня хоч і радянського часу, але зовсім не радянська і тим паче не чекістська. Пропагандивного в ній немає нічого, тому вона й бере за серце.

— Похвала оперуповноваженого Фішкіна означала повний провал нашого задуму. Почали ми тоді співати, на тому розводі, піднесено, пильно поглядаючи на охоронників і начальство, але коли почулась похвала Фішкіна, нашу піднесеність ніби рукою знято. Пісня перервалась на півслові. Співати на те, щоб нас хвалило начальство, та ще для всіх ненависний оперуповноважений Фішкін, ніхто не хотів.

6

— А ввечері безконвойники принесли другу вістку:

— Щось, братці, з Україною сталося. Позаарештовували там трохи не всіх. Те, що можуть арештувати в Ук-

раїні членів уряду, навряд щоб когось із нас турбувало. Але може не уряд, а його противників. І серця наші мимоволі защеміли. Що там скоїлось в Україні?

— Але виявилось, що з самою Україною нічого не сталося. А що саме скоїлось, з'ясувалося наступного дня. Як пригадую, рано-вранці, ще до сніданку, мене викликали до слідчого ізолятора, щоб разом з лікарем, що прибув з САНО*, засвідчити смерть тієї самої дівчини, яку я бачив з вікна свого медпункту, коли її вели до ізолятора.

— Відразу ж після складання акта про смерть дівчини, придуркуваті, що належать до обслуги ізолятора, виволокли її труп на чорній від бруду маті й поклали на вантажне авто, що під'їхало, щоб відвезти до лазарету

Головний виселок для вільнонайманих Східнього ІТЛ. Тут жила дівчина Пісня Україна. Поблизу табір, де працював висланий Борис Дмитрович. Там в ізоляторі повісилась незабутня недоспівана Пісня.

* Санітарний Відділ Управління.

для анатомії. Пам'ятаю, бригади в той час якраз шикувались іти на розвід до праці. З обуренням дивились в'язні, як волокли труп по зоні до вахти, до широко й заклично розчинених вихідних воріт на волю.

— За ворітьми, ледь збоку від в'їждженої дороги, в розхлябаній колії стояло пошарпане вантажне авто, навантажене доверху гноем, для городу командира сотні, що охороняла лазарет. На цей смердючий гній, що парував і розносив запах сечі, й повинні були покласти труп дівчини.

— Мата, на якій волокли труп, на півдороги прорвалась і почала розлазитись. Голова трупа звисла з неї і билась об каміння і гравій, якими був покритий весь терен зони. Розпущене біле дівоче волосся тяглося по землі, захоплюючи й перевертаючи камінці, шелестячи гравієм, чіпляючись за реп'яхи і всяке сміття і лишаючись жмутками на бадиллі реп'яхів.

— За цією жалобною процесією ішли ми: одягнутий у чекістську форму молодий лікар з двома просвітами на сніжнобілих погонах і великою зіркою, що сріблилась між просвітами, прибулий із САНУ і поряд з ними я, — невідомий учасник цієї страшної езекуції.

— Лікар байдуже курив довгу цигарку з золотим мундштуком, пускав бузковий димок вище полірованого козирка кашкета і щось апатично мурликав собі під ніс. А я був сам не свій від усього баченого. Пам'ятаю, бригадники кричали щось лайливе на адресу лікаря, та, мабуть, і на мою адресу. Я ще не повернувся до медпункту, а по зоні вже пливла шиплячою змією неспростовна принизливо скрботна новина, як наше життя в таборі, і зловісно невідхильна, як сама смерть. Обурюючись на начальство, в'язні передавали один одному:

— Молода дівчина повісилась у слідчому ізоляторі. Навидирала із власної голови волосся, сплела з нього мотузку і на ньому повісилась. Прізвище її Україна, а звати — Пісня. Пісня Іванівна...

— Ким вона була для всіх в'язнів? І що вона їм? Яку причетність вона мала до них усіх? Адже цілком чужа, незнайома. Бачив я її живою в зоні і, мабуть, я один. Са-

могутства тоді в таборах були звичайною щоденщиною. І до самогубців в'язні ставились неприязно, як до дезертирів. А тут наступного дня трохи не вся головна колона застрайкувала. Не вийшли на роботу більше половини росіян і майже всі українці. А було їх у головному таборі відсотків 60. Причиною страйку були прізвище та ім'я тієї, що повісилась — Пісня Україна.

Із жахом уявлялась усім нам подія, що відбулась тієї ночі в ізоляторі, в чотирьох мокрих затінених стінах найдальшої камери в коридорі: тьмяно й самотньо горить за товстими ґратками ліхтаря крихітна лямпочка. Вона раз-у-раз миготить, і тіні від ґраток і мигання світла від лямпочки подібні до якихось зловісних сигналів, які бігають по стінах, по нарах, по стелі, по підлозі. А на голих нарах, на самому кінці в напівтемряві сидить ця дівчина, молода, красива, їй би ще жити та жити, а вона з приреченим виглядом, опустила голову і з тріском видирає своє волосся і складає його біля себе пучечками, щоб потім з цих пучечків сплести мотузок і на ньому повіситись. У нас бігав мороз по шкірі, коли ми все це виразно уявляли...

Закінчивши це сумне оповідання, Борис Дмитрович покwapно взув на босу ногу свої багато разів полатані повстяники, накинув на плечі арештантський бушлат — він у нього був розірваний на лівому плечі і з розідраного місця стирчала сіра з чорними прожилками вата — і, не застебнувши бушлата, навіть не загорнув його поли, ступив за двері. Ми не стримували його. Знали, що йому треба пережити те, що він щойно розповів. Та й нам треба було помовчати після його такої розповіді.

А надворі дув вітер, мела заметіль. Лазаретні доріжки були заметені по рівень наметів. Борис Дмитрович довго ходив з кінця в кінець по крихкому снігу, що хрустів у нього під ногами, часом провалюючись у ньому до колін і набираючи в повстяники.

Коли він повернувся, то весь промерз і тремтів, цокотів зубами. Він скидав з себе бушлат просто на підлогу, жбурнув з ніг завеликі не по нозі повстяники і зігнувся

над буржуйкою, трохи не обіймаючи її, намагаючись захопити, ввібрати в себе все її тепло.

Коли він трохи нагрівся, я запитав його:

— Коли ж ти встиг полюбити її, Борисе Дмитровичу?

— От тоді й полюбив, — похмуро відповів, відходячи від пічки й сідаючи на лавку.

— Коли у вікно побачив? — допитувався я.

— Ні, не в вікно, — все з тією похмурністю в голосі відповідав він, — а ось тоді, коли тягли її на маті з ізолятора до вахти, а я йшов за нею.

— Мертву? — здивувався я, не розуміючи, цілком не розуміючи Бориса Дмитровича.

— Мертву, — це фатальне слово він не сказав, а нібито витиснувся звідкілясь із глибини себе: — «мертву»...

Я встав. Сів на нарах і з неприхованим подивом, не відриваючись, дивився на нього, що сидів до мене спиною, а лицем до пічки, згорбившись і ставши ніби і меншим, і тоншим, і худішим. Я Знову згадав слова Аксакова про Гоголя:

«Його нерви може у сто разів тонші за наші: чують те, чого ми не чуємо, здригаються від невідомих нам причин».

7

Минуло місяців два або три від того вечора, коли Борис Дмитрович розповів нам про ту дівчину. Із головного таборового пункту управління прибув на лікування до лазарету хворий фельдшер, який під час перебування там Бориса Дмитровича був у нього помічником. Хворий міг ходити й увечері відвідав Бориса Дмитровича в нашій комірці. Пам'ятаю, його прізвище було Скородум.

Посадивши гостя на почесному місці, на причілку стола, ми самі посідали по обох боках, засипавши прибулого питаннями. І якось само собою згадали про Пісню України.

При згадці її імені Борис Дмитрович поблід і помітно розхвилювався. Помітивши це, ми притихли, мовчки

дивилися на нього. Skorистувавшись нашою мовчанкою, він тихо заговорив, цілком тихо, як розмовляв завжди, коли був глибоко засмучений:

— Адже це ми її, друзі, погубили... Ми! Піснею, «Катюшею» її погубили. І як на зло, наш земляк заспівав цю пісню українською мовою. Вона не могла тоді, не чути наш багатоголосний хор. І, слухаючи нас, згадувала ті дні в Хабаровську, у своєму торговельному технікумі, де їй, радісній і повній надій на майбутнє, співали цю пісню її однокурсники, ще не кльовані життям. І слухаючи нас і згадуючи їх, вона не могла не побачити безодні між своєю мрією, між видінням молодости і страшною, схожою на пекло, дійсністю, згвалтованою владою. Всі мрії, всі її надії завалились. Разом з ними надломилось і її життя. Вона не втягувалась в це пекло поступово, воно впало на неї раптово. Впало й умертвило. Останнє слово він вимовив зовсім нечутно, його голос був подібний до стогону.

— Бідна Пісня Україна! — думали всі ми тоді. — Прости великодушно всіх тих, хто співав тоді на перевірці й на розводі цю пісню. Прости всіх нас! А ми, доки будемо жити на цій землі, на землі, де по-зрадницькому відібране у людей щастя, на землі, яка нестримно по чийсь волі летить у страшну пащу комунізму, в добу зла і насильства, будемо болісно пам'ятати тебе і ще більше болісно молитися за тебе, наша незабутня Непроспівана Пісне, — дорога Пісне Україно, і за тебе, наша мила поневолена Україно.

Проживши довший час з Борисом Дмитровичем в таборі, а потім зустрічаючися з ним після звільнення, слухаючи його розповіді і спогади, я завжди був певен, і тепер в цьому переконаний, що коли б не арешт, не знущання при допитах, яких він зазнавав і які надломли його дух, а потім це безконечне перебування в таборі на засланні, в брудних і жахливих умовах, що їх створювала влада, щоб заглушити в людині здатність самостійно мислити, Борис Дмитрович в умовах волі став би велетнем не тільки в українській, а і в світовій літературі.

— «О, це буде поет, як Іван Великий!» — сказав якимось Белінський про Лермонтова після розмови з ним на гауптвахті, де сидів Лермонтов. Те саме можна б сказати про Бориса Дмитровича. Тільки Лермонтова рано убили, а Бориса Дмитровича рано замучили.

Гірко, засмучено й нестерпно тяжко переживав він наруги над своєю особою...

Але тоді, коли ми вперше зустрілися з Борисом Дмитровичем в лазареті і стали співмешканцями, оселившись в одній кімнатці, нас іще вражала пам'ять Бориса Дмитровича. Вона була якимось чудом. Пам'ятаю, якимось після голодної вечері, коли кишки в усіх нас, як любив казати Борис Дмитрович, «Скімлили й співали, зате чистенькі бували», — він сказав:

— Нам би тепер протопопівську курочку! — і, засміявшись, потер руку об руку, як буває труть їх, коли готові поїсти щось смачне. Ми насторожились. Що це за «протопопівська курочка», про яку він сказав? І чим вона різниться від інших курей?

І Борис Дмитрович з пам'яті, але, як потім я переконався, цілком дослівно процитував нам кілька рядків із «Життя протопопа Аввакума, ним самим записане». Тепер ця книжка протопопа лежить передо мною, і я можу точно навести цю цитату:

«Курочка в нас чорненька була; по двоє яєчок щодня приносила, Божим повелінням, нужді нашій помагаючи; Бог так робив. На нарті везучи, в той час задавили на гріх. І нині мені шкода тієї курочки, як на розум прийде. Ні, курочка, ні що чудо була: протягом року

по двоє ячок щодня давала; сто карбованців при ній полюнове діло, залізо! А та пташка одухотворена, Боже творіння, нас годувала, а сама з нами кашку соснову із казана тут же клювала, або й рибка лучиться, і рибку клювала; а нам проти того по двоє ячок на день давала. Слава Богу, вся дяка творцеві! А не просто нам вона й дісталась. У боярині кури всі пересліпли і мерти стали; так вона, зібравши в короб, до мене їх принесла, щоб, мовляв, батько пожалів, — помолився за курей. І я собі подумав: годувальниця то є наша, дітки в неї, треба їй курку. Молебень співав, воду святив, курей кропив і кадив; потім у ліс побрів, корито їм зробив, з якого їсти, і водою покропив та до неї все й відіслав. Кури Божим помахом (духом) зцілились й виправились по її вірі. Ось від того то плем'я і наша курочка була. Та досить про те говорити! У Христа не сьогодні так повелось».

Ми слухали Бориса Дмитровича, затаївши дихання. Говорив він не на нашій сучасній мові, а тою говіркою, якою писав протопіп Аввакум своє «знаменне житіє». І говорив він так, ніби мова протопіпа була його мовою. Закінчивши цитату, він сказав:

— Це жива мова того часу. А як майстерно вже тоді писав протопіп, яка неприборкана величезна сила в його простих народніх словах і яка незбагненна образність. Так би я читав і перечитував його «Житіє».

Із стародавніх російських і українських письменників він чомусь любив в той період більше за інших протопіпа Аввакума і, часто обурюючись за одержані безконечні строки заслання, згадував розмову між протопіпохюю і протопіпом, коли вона запитувала чоловіка:

— Чи довго, протопіпе, ця мука буде?

А протопіп відповідав:

— До самої смерти, Марківно. Так... До самої смерти, — і трусив сивою бородою.

І Марківна кивала головою, погоджувалась із ним:

— Добро, Петрович, отже ще побредем!

Наводячи цей уривок із «Житія», Борис Дмитрович казав:

— Про нас всіх запитала протопіпа Марківна і про нас всіх відповів їй протопіп Аввакум Петрович. Так про нас всіх! «До самої смерті!»

І хоч нам з Борисом Дмитровичем не довелось перебувати в таборах до самої смерті, переслідували Бориса Дмитровича до самої смерті, а я врятувався від цих переслідувань, тільки дякуючи тому, що опинився на Заході.

Після звільнення мені не раз доводилось бути в селі Братському, не в теперішньому місті, а в селі, затопленому Братським морем. В самому центрі того села стояли рештки грізного колись Братського острога (в'язниці), і серед тих решток дві наріжні вежі. Ще здалеку я відразу пізнав їх, хоч бачив уперше.

Борис Дмитрович нам не раз переповідав «Житіє» Аввакума, в тому й перебування його у Братській в'язниці. Своєю розповіддю він малював у нашій уяві і саму в'язницю і про те, як в зимову сибірську холоднечу кинули в одну з наріжних веж славнозвісного протопіпа.

Згадуючи ці розповіді Бориса Дмитровича, я підійшов до цієї самої вежі, в якій тримали Аввакума. І на величезній меморіальній дошці із хвилюванням прочитав те, що слово в слово нам говорив Борис Дмитрович: «По цьому привезли до Братського острога і до в'язниці кинули, соломки дали. І сидів до Пилипівки в холодній вежі; там зима в ту пору живе, та Бог грів і без одягу! Як песик в соломці лежу: коли нагодують, коли ні. Мишей було багато, я їх скүфією* бив, — і батіжка не дадуть дүрники! Все на череві лежав: спина гнила. Було багато бліх та вошей. Хотів на Пашкова кричати (комендант в'язниці): «Прости!» — та сила Божа заборонила, звелено терпіти. Перевів мене до теплої хати, і я тут з аманатами** і з собаками скований жив усю зиму. А жінка верст за двадцять з дітьми вислана була. Її баба Ксеня мучилась всю ту зиму, лаяла та докоряла».

* Скүфія — шапочка - камилавка.

** Аманат — закладник. Слово араб. походж., вживали ще в Русі.

Страждав протопіп Аввакум жорстокими стражданнями. Ще жорстокішими і, головне, безконечними стражданнями мучились і ми. Можливо, якраз ця подібність долі і приваблювала Бориса Дмитровича до творів протопіпа Аввакума.

* * *

У Києві, в день мого народження, Борис Дмитрович, мабуть, на згадку про ті свої розповіді, подарував мені книжку «Житие протопіпа Аввакума, написанное ним самим». Він не міг сам прийти в той день мого народження, він мав грип, а надворі, пригадую, ішов сніг з дощем і дув гострий сирий вітер з Дніпра. Книжку він прислав по пошті. На жаль, він не зробив на ній ніякого дарчого напису, а тільки підписався на обкладинці... Підписався він великими літерами, розмашисто і поставив дату: 28.11.79. Ця прислана мені книжка була своєрідною реліквією. Надрукована вона кирилицею, тією, яка ще складалась з 48 літер, на товстому старовинному нелощеному папері, не зовсім білого кольору. Розпакувавши бандеролі і оглянувши книжку, я здивувався, що Борис Дмитрович так легко розлучився з цим чудом. Але потім він сказав мені, що мав два цілком ідентичні примірники «Житія». Обидва примірники він купив у Києві на Сінному базарі, який тепер називають Львівським, випадково у якоїсь бабусі.

Перед від'їздом із Києва до Західньої Німеччини я вислав на ім'я дочки, яка жила в Карлсруе, бандеролі з книжками, кожна по п'ять кілограмів. Протягом останніх місяців, пам'ятаю, вислав близько сотні бандеролей, тобто майже півтонни. В одну з них поклав я й цю, таку дорогу для мене книжку. І якраз через неї й повернулась бандероля. Митниця не пропустила книжки. Виявляється, рідкісних видань з СРСР висилати закордон не можна. Вони є здобутком держави, хоч і зберігаються в приватних осіб.

Потім я пробував провезти її з собою в багажі. І провіз би, коли б не перешкодив цьому підпис Бориса Дмит-

ровнича на обкладинці. Контролер у Шереметьєво, взявши в руки книжку, запитав мене:

Чий це підпис?

Я відповів, що не знаю, хто купив книжку в букіністичному відділі книжкової крамниці на київському Хрещатикові. Сказав я це необачно, не подумавши про те, що на задній частині обкладинки книжок букіністичні крамниці ставлять свій штампик і на ньому ціну книжки. Такого штампика на книжці не було. До цього й причепився контролер. Подарунок Бориса Дмитровича у мене відібрали.

Уже тут, закордоном в крамниці української книжки я здибав томик творів прєтопопа Аввакума, а в ньому його «Житіє». Купив я книжку на спомин про подарунок Бориса Дмитровича.

Але хіба це те саме?

У ПАЗУРЯХ СИВОГРАКОВА

Без хірурга — не лазарет. САНО управління відразу поспішило прислати нам нового хірурга після смерти лікаря Петра Медведенка. Це був в'язень з Совгаванської пересилки Сергій Васильович Зацепін.

Пам'ятаю, прибув він до нас в товаровому пульманівському вагоні і, коли поїзд, серед ешелону якого був і цей вагон, зупинився біля мосту, навпроти лазарету, то через поштовх від швидкого гальмування, цей вагон неймовірно закрипів і захитався. Вагон був увесь у дірках і щілинах, але зате з тамбуром, який для охорони важливіший за все — е де розташуватися конвоєві.

Разом з новим хірургом прибули до лазарету одинадцять пелягриків і двадцять три трупи померлих від пелягри*. Трупи тоді перевозили без домовин, і вони голі, сині, з почорнілими вже кінцівками, були складені штабелем відразу біля дверей. Над цим страшним штабелем дзижчали великі зелені мухи. Вони то здіймалися з трупів, то знову сідали на них. Здавалося, вони билися за мертвеччину.

Трупи смерділи.

Ліворуч від дверей розташовувались на дірявій, дуже нерівній, розбитій ломами й кайлами підлозі, пелягрики, а серед них — наш новий хірург.

Як потім виявилось, один з пелягриків віз на собі ксиво** з Совгаванської пересилки. Ксиво було написане розмоченим хемічним олівцем на його спині, на голому тілі. Ні наглядачі Совгаванської пересилки, ні конвой в дорозі не виявили того ксива. Та й як виявити, не роздягаючи обшукуваних до ноги, коли воно написано на голому тілі?

Ксиво повідомляло, що відправлений з пересилки до лазарету хірург — стукач і сексот. Сповіщалося та-

* Хвороба, спричинена недоживленням, браком вітамінів.

** Таємний напис на тілі для повідомлення інших.

кож, що він запродав на пересилці одинадцять ув'язнених. Всі вони після його доносу дістали нові строки, а обвинуваченого в усіх смертних гріхах (ксиво повідомляло, що він фактично був не винен в тих гріхах) засудили до розстрілу й розстріляли.

Ті, що писали ксиво на спині пелягрика, як видно, розраховували, що воно буде виявлене відразу, коли він буде проходити санобробку. Так воно й сталося. Ксиво було прочитане в сінях лазні, де прибулих роздягали до гола, щоб обробити їм голови й лобки. Перші прочитали написане перукарі, а потім лазники.

Доки начальниця лазарету Зінаїда Жданович, заклавши нового хірурга до свого кабінету, вела з ним розмову, вся зона лазарету вже знала, що до нас прибув негідник.

Який він хірург, про це можна переконатися в майбутньому, а що він донощик, сексот і стукач, стало відразу всім відомо. Але як потім з'ясувалось, хірург був з нього нікчемний. Першу операцію — видалення апендикса, що мав запалення, він робив, проморочившись більше півгодини, тоді як Медведенко таку операцію робив за 2 — 3 хвилини. І цей перший оперований апендицитник помер від загального перитоніту*. Протягом першої ж декади він зарізав чотирьох осіб, а тому в'язні почали боятися лягати на його операційний стіл. Він зарізав, можливо, і не на доручення опера, але по зоні все упертіше ходила чутка, що — на завдання.

Через те, що цей хірург був негідник і падлюка, дуже важливо не сплутати з другою людиною — лікарем гінекологом. Як уже сказано вище, прибулого до нас хірурга звали Сергій Васильович Зацепін, а лікаря-гінеколога Сергій Дмитрович Зацепін. Але різниця була не тільки в тому, як по батькові. Це були дві особи цілком протилежного характеру. У протилежність лікареві-хірургові, лікар-гінеколог був найповажнішою людиною, докраю був відданий справі медицини, глибоко любив

* Запалення очеревини або органів черевної порожнини.

свою професію і знав її досконало, а головне було в тому, що він до самопожертви любив людей.

До Бориса Дмитровича він ставився з ніжним батьківським почуттям і часто казав йому:

— Ти, Борисе, схожий на мого сина Олександра, як крапля на краплю. Одягнути б тебе в його одягу, і я не відрізнив би тебе від нього.

При цьому треба сказати, що син Сергія Дмитровича Зацепіна — Олександр Зацепін — прославився на весь Радянський Союз (правда, трохи пізніше того часу, про який іде мова) як композитор. В усіх кутках країни виспівували його пісні. Він написав музику і до двох десятків кінофільмів, в тому числі і для фільму «Мій милий доктор».

Уже після свого звільнення з табору гінеколог Зацепін побачив фільм «Мій милий доктор» в Тайшеті. Він тоді працював у Заярську за чотириста кілометрів від Тайшету по новій залізниці, і, коли почув, що в Тайшеті демонструється фільм, музику для якого написав його син, він відпросився у начальниці лікарні Лідії Котлярової (Вона тепер на пенсії, живе в Києві) і поїхав до Тайшету.

Біля будинку культури, в якому йшов фільм, товпилися люди. Квитки були ще раніше продані, і Сергій Дмитрович ледве ублагав білетерку, щоб вона продала йому квиток без зазначення місця. Під час демонстрації фільму він стояв між рядами лавок, де теж було тісно.

Невідривно дивлячись на екран і слухаючи синову музику, Сергій Дмитрович від глибокого зворушення раптом голосно розридався. Він розридався так голосно, що кілька людей кинулись до нього на допомогу. Виникла метушня, і директор Дому культури зупинив показ фільму, щоб довідатися, що саме сталося в залі. І коли з'ясувалось, що в залі присутній батько композитора Олександра Зацепіна — той милий доктор, якому присвячений фільм, — глядачі влаштували йому бурхливу овацію. Оплескували вони стоячи й довго, а Сергій Дмитрович стояв біля екрана обличчям до глядачів і плакав від розчулення. Додивлявся він уже кінофільм, не

стоячи в проході, а сидячи в кріслі, спеціально поставленому для нього, взятому з кабінету директора. Поруч нього сидів сам директор.

Зацепін був арештований в той же рік, що й Антоненко-Давидович і теж в Середній Азії. Лікар розповів гостям, які зібралися в нього дома і з якими дружив і довіряв, як самому собі, — два антирадянські анекдоти. Якраз за них він і був засуджений на двадцять п'ять років ув'язнення в таборах.

Ці анекдоти потім зіграли сумну ролю і в долі Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича. Тому варто їх згадати тут повністю, зрозуміло, з пам'яті.

Борис Дмитрович записав їх зі слів доктора приблизно так. Я хочу підкреслити слово «приблизно», бо дослівно я їх переповісти тепер не можу.

Анекдот перший. Про театри при комунізмі.

Кажуть, що при комунізмі всі театри будуть поділені на три категорії. Всі театри одної категорії будуть носити одно ім'я. Всі театри першої категорії будуть імені Сталіна; другої категорії — імені Чекістів, а третьої — імені Народу.

В театрах імені Сталіна завжди буде йти п'єса Островського «Не в свої сани не сідай».

В театрах імені Чекістів ітиме п'єса Шіллера «Розбійники».

А в театрах імені Народу — п'єса Островського «Бідність не порок».

Анекдот другий. Про безперого горобчика.

Із гороб'ячого гнізда упало пташенятко. Надворі було холодно, і гороб'ятко замерзло. Воно б і зовсім замерзло, але йшла корова, переступила через задубіле пташеня і, зупинившись, випорожнилась на нього. У теплих коров'ячих екскрементах горобчик зігрівся, висунув з них голову і радісно зацвірінчав:

— Цвірінь-цвірінь! Цвірінь-цвірінь!

А повз пробігала лисиця. Вона почула цвірінькання, витягла горобчика з коров'ячих екскрементів, обтерла його об траву і з'їла.

Із усього цього випливають три грузинські моралі:

Перша мораль: не всякий тобі ворог, що тебе обгадить.

Друга мораль: не кожний тобі друг, хто тебе з «каки» витягне.

Третя мораль: «обкакали» тебе, не цвірінькай!

Не сказавши про те, хто йому розповів цей анекдот і що він у нього записаний, Борис Дмитрович якось розповів його нам. Про грузинські моралі він казав:

— Це ж про нас! Ну, звичайно ж про нас! — і вимовляв збуджено але і з гіркотою:

— Обкакали тебе, не цвірінькай! — і махав при цьому рукою згори донизу.

І, оглянувши нас очима, повними сліз, запитував:

— Але чому моралі називаються грузинськими? Га? Чому?

Відповів на це питання Бродяга, який все мовчав. Він забулькав своїм глухим голосом:

— На пошану... Ну, на пошану... самого вусатого!

І голосно зареготав:

— Самого вусатого! — повторив і по-дитячому дзвінко розсміявся Борис Дмитрович.

В ті часи ці анекдоти були нові й гострі. А головне, хто осмілювався розповідати їх, ходив по лезі ножа. І це надавало анекдотам особливої лоскитливості. Тепер вони обросли бородою і втратили своє значення.

2

Перебуваючи в ув'язненні, Борис Дмитрович буквально мучився бажанням писати. Це було для нього те саме, що дихати. І він писав, хоч писання в ув'язненні було майже подвигом. Писати було неможливо. Але він робив це поперх неможливого.

Закріпилась думка, що письменниця Ванда Василевська могла творити серед шуму й гомону. Вона готувала їжу, щось мішала в каструлі і переміщувала на сковороді і, закінчивши це, поспішала до свого домашнього кабінету в тому великому будинкові в Києві, який був збудований для дружини генерала Ватутіна, а через те, що вона одружилась з другим, її позбавили цього будинку, і його з торгів купив Корнійчук разом з Василевською. Перебігши з кухні до кабінету, Ванда відразу ж починала стукати на машинці.

Борис Дмитрович так творити не міг. Йому потрібні були умови, щоб ніхто не заважав думати, не переривав думки розмовами, не штовхав у бік чи в спину, проходячи повз, а тому писати в лазареті він міг тільки ночами. Звичайно він це робив під час нічних чергувань по своєму корпусові. Сідав за стіл у ординаторській лікаря, яка була порожньою, брав свій заповітний зошит, зшитий із «цементового» паперу, схилявся над ним і не розгинався до ранку. Іноді він писав і в нашій комірці, але теж уночі, коли ми всі спали.

Написавшись за ніч, вранці він згадував слова великого Кобзаря: — «... позбавили мене волі... незважаючи на всемогутню нелюдську заборону, я все таки нишком дряпаю. І навіть іноді мрію про друкування»...

І додавав теж із Шевченка:

— «Дивне все ж таки це всемогутнє покликання!»

І, подумавши, хитав головою:

— На півсторінці Кобзар двічі вживав слово ВСЕМОГУТНЄ. Всемогутня заборона... всемогутнє покликання. Він, як видно, не переписував написаного, не виправляв чернеток...

Я згадав, що Борис Дмитрович писав на цементовому папері. Але що це за сорт паперу? Його ріжуть із мішків, що звільнилися з-під цементу. Ті мішки Борис Дмитрович купував у в'язнів, що ходили на бетонні будови, а розраховувався пайками хліба. Чверть пайки за один мішок. Іноді приносили йому по чотири мішки, і він віддавав за них чотири чвертки пайки, тобто сам лишився без хліба.

Траплялося, коли приносили йому й більше чотирьох мішків, але від купівлі Борис Дмитрович ніколи не відмовлявся, а тому лишався в боргу й розраховувався за кілька днів, лишаючись сам у ці дні без хліба. Така вже була в нього потреба в папері. Ця потреба була більшою, ніж харчі.

Куплені паперові мішки були огидного жовтавого кольору. Борис Дмитрович пильно обтрушував їх від цементу, який буквально в'їдався в папір. Деякі з них потрібно було розгладжувати праскою, і Борис Дмитрович просив це робити прачок, розплачуючись із ними все ти ж пайками хліба.

Пайки хліба в таборах заміняють гроші й ціняться дуже високо.

Очищений від цементу й розгладжений папір Борис Дмитрович розрізав на аркуші звичайного формату. На більших чи менших аркушах, як звичайний формат, він писати не міг. Не міг він також писати на обох сторінках аркуша, писав лише з одного боку. Одного мішка вистачало Борисові Дмитровичу на три-чотири дні.

Атрамент для писання готувався з сажі, яку мали від спалювання старого гумового взуття. Борис Дмитрович довго не міг навчитися виготовляти атраменту (чорнила). Гумова сажа має в собі товщ і не хоче розчинятися ні в холодній воді, ні в окропі. Петро Миколайович пристосувався робити не атрамент, а атраментові пігулки (таблетки), замішуючи сажу на гліцерині. А потім з цих пігулок уже дуже легко робився атрамент.

Зрештою гліцерин був і в аптечці того корпусу, в якому чергував Борис Дмитрович. Після смерті Петра Миколайовича йому хоч-не-хоч довелося опанувати виробництво атраменту самому.

Гостро стояло питання, де зберігати написане. Наглядачі, коли знаходили написане, відбирали все до останнього аркуша і спалювали. Треба було ховати все не тільки від самих наглядачів, але від їхніх донощиків. А тут ще пописував і я, а незабаром почав свої «Кремлівські записки» і Петро Миколайович. Його спокусив на писання Борис Дмитрович. Написаного накопичувалось

багато. Переховувати в нашій комірчині було неможливо, не помагали ніякі криївки.

Щотижня наглядачі робили в лазареті шмон*, а раз на місяць — генеральний шмон. У нас вони шукали наші твори. Для цього промацували матраци, подушки, ковдри, викидалось усе з тумбочок і валіз, вивертались наші кишені, перевірялась мацанням кожна складка одежі.

Ми звернулися по допомогу до Найдьонова. Він відразу ж і охоче погодився забирати в нас усе, що ми писали, і зберігати у себе в мешканні. Це нас цілком улаштувало.

Найдьонов був чоловіком Зінаїди Жданович, і наглядачі не зважувались перевіряти те, що він проносив через вахту. Сам він займав посаду завгоспа лазарету. При наявності кастелянш і завідувача складом така посада була непотрібна. Але де він міг ще працювати? На двадцять верств в будь-який бік від лазарету ні житла, ні зимівника.

Іноді Найдьонов никав без діла і в розмовах з вільними і в'язнями гордо і голосно називав себе письменником. Він, дійсно, щось пописував і публікував у хабаровських і владивостоцьких часописах, але що саме, ми не знали. Він називав нас колегами по перу і перед наглядачами й охороною завжди, коли була потреба, намагався боронити нас.

Спершу з переховуванням наших рукописів у Найдьонова все йшло добре. Але потім виявилась його нечесність. В альманасі «Дальний Восток» він опублікував кілька оповідань Бориса Дмитровича під своїм ім'ям. Він, видно, розраховував, що ніхто з нас ніколи не довідається про це. І ми, дійсно, не довідалися б про це, коли б не Зінаїда Жданович. Спочатку вона не надавала жодного значення надрукованим оповіданням і навіть не читала їх. Але скоро в часописах почали друкувати рецензії на ці оповідання. Їх підносили до небес. Найдьонова хвалили як висхідну зірку в літературі. Прочитавши рецензії, Зінаїда спалахнула гордістю за чоловіка і принес-

* Шмон — ґрунтовний трус.

ла на вранішню «летючку» і альманах з оповіданнями, і газетні рецензії на них.

На цих зборах — летючках були присутні не тільки лікарі, але й фельдшери. На них обов'язково мусив бути присутнім і Борис Дмитрович. Тож йому, як уже відомому письменникові, Зінаїда Василівна хотіла особливо похвалитися зростаючою популярністю чоловіка.

— Прочитайте, — сказала вона, — мій Григорій Іванович теж виявився не поганим письменником, якого не тільки друкують в товстих альманахах, але й хвалять в газетах.

Найдьонову незабаром запропонували вступити до Спілки письменників. Керував тоді в Хабаровську письменницькою організацією поет Петро Комаров. Він прислав Найдьонову листа, в якому розхвалив його як письменника і, пропонуючи йому вступити до спілки письменників, просив приїхати до Хабаровська, коли буде зручний для Найдьонова час, пообіцявши оплатити проїзд туди і назад за рахунок літфонду.

Одночасно він прислав Найдьонову в подарунок свою книжку віршів, досить товсту і з гарними віршами, яка, як пригадую, звалась «Время бесстрашных». Пізніше Петро Комаров був ушанований за свої вірші Сталінською премією. Але, здається, уже після його смерті. Він помер у 1949 році на 38-мому році життя. Але тоді, коли він прислав Найдьонову листа і свою книжку, ішов 1944 рік.

На першій сторінці книжки був дарчий підпис Комарова, адресований Найдьонову. Був у книжці й портрет Комарова.

Я пишу про нього дещо детально, тому що пізніше, в тому ж 1944 році, він дуже допоміг Борисові Дмитровичу. Але про це пізніше.

Після тієї летючки, на якій Зінаїда Жданович показувала Борисові Дмитровичу його оповідання, надруковані під іменем Найдьонова, Борис Дмитрович увесь тиждень ходив сам не свій. Він не шкодував оповідань. Він обурювався нечесністю Найдьонова.

— А ми так вірили йому, так вірили, — засмучено

казав він після летючки Петрові Миколаєвичу, а потім мені.

Найдьонову, звичайно, ми не подали жодного вигляду. Але і без нас про своє викриття він довідався в першій же день. Проте поводився, мов нічого не сталося. З таких людей, як він, любі провини — як з гуски вода. Ми довго і хворобливо обмірковували цю подію. Ми вирішували — чи можемо надалі довіряти Найдьонову? І, нарешті, вирішили — не можна.

Коли ми це вирішили, то Бродяга, який не брав участі в нашій дискусії і весь час мовчав, гаряче заплескав у долоні і пробував щось сказати, але не сказав, не вимовив. Ми умовилися, що все, що ми надалі напишемо, будемо зберігати в «святая святих» лазарету, у передопераційній хірургічного корпусу, куди наглядацькому персоналові було заборонено заходити, а Петро Миколайович в цих «святая святих» був повним і одноосібним господарем. Наші рукописи поклали в порожні автоклави, що були в шафі, яка завжди була замкнута, а ключі від неї зберігались тільки у Петра Миколайовича. Про те, що наші рукописи сховані якраз в автоклавах, ні я, ні Борис Дмитрович не знали. Не тому, що Петро Миколайович ховав це від нас, а просто нам якимось не було потреби про це знати, не починали про це й розмови, не питали Петра Миколайовича. Нам було досить його слів, що місце схову більше, ніж надійне.

Петро Миколайович явно ризикував. Ховати стороннє, а тим більше заборонене в операційних і передопераційних не дозволялося ні в якому разі. Смерть скосила Петра Миколайовича раптово. Сказати про місце схову рукописів він не встиг. Та коли б і сказав про це, однаково зайти до передопераційної Борис Дмитрович не міг, а я, що не мав ніякого відношення до медицини, й по dawно. Ситуація із переховуванням рукописів раптово змінилась на гірше. Борис Дмитрович хвилювався і нервувався. Він навіть увесь якимось осунувся, його ніс загострився, щоки запали, апетит пропав, почало мучити безсоння.

Не раз він пробував заговорити з новим хірургом

про рукописи. Але говорити з такою людиною треба обережно, зважуючи кожне слово.

Новий хірург був дуже кмітливий й розумів навіть натяки. Він відразу збагнув, про що йде мова, проте довго не відповідав на питання Бориса Дмитровича. Він придивлявся до Бориса Дмитровича, оглядав уїдливо, причіпливо. Очі в нього були маленькі, як у мишей, і блищали чорними намистниками теж, як у мишей. Оглядаючи Бориса Дмитровича, він то підбирав свої тонкі губи, то облизував їх, і на цих губах грала зла смішинка. Так і кричав увесь його вигляд, що він вирішив продати Бориса Дмитровича. Він відповів коротко й категорично:

— Не знаю, не бачив!

Але по його виглядові з іскорками хитринок, по його обличчю, на якому він намагався сховати вираз нещирості, і по тому, як він сказав це «Не знаю, не бачив» — всім нам було ясно: він знав і бачив.

Борис Дмитрович був у відчаї, він вирішив сказати навпростець, діяти, не зважаючи на небезпеку, яка над ним нависла. Вона, звичайно, нависала наді мною, але над ним особливо.

— Так от покійний Петро Миколайович...— пробував пояснити людині-негідникові Борис Дмитрович, але той не дав йому докінчити, відразу перебив його. Не підносячи тону і не понижуючи його, він повторив:

— Не знаю, не бачив.

Далі розмовляти з ним було даремно.

Минуло кілька днів. І от якось уже пізенько, двері нашої кімнати прочинились і в них просунулась голова селекториста:

— Антоненко-Давидович! До Сивогракова! Негайно! Прошу відразу ж! — крикнув селекторист і зник за зачиненими дверми. Він не хотів відповідати ні на які питання і намагався пошвидше піти геть. Із-за зачинених дверей він ще раз гукнув:

— Зараз же!

Всі глянули на ходики, що цокали на стіні. Було чотири хвилини по десятій. Такий пізній виклик до Сивогракова не обіцяв нічого доброго.. Борис Дмитрович поб-

лід. Хто в лазареті не знав оперуповноваженого Сивогракова? Він був зовсім непоказний на вигляд, малий ростом, з довгим і зігнутих до верхньої губи носом, що майже торкався до неї, мав вуси, які закривали йому верхню заячу губу.

Та справа не в зовнішньому вигляді. Сивограков вважався людиною-вовком. Як вовк не може жити без того, щоб когось не вбивати, так і Сивограков не міг існувати, не приносячи когось в жертву. Переслідувати дюдей, обвинувачувати невинних було його фахом.

— Просто відразу ж! На вахту! — ще раз крикнув селекторист із-за зачинених дверей, даючи тим знати, щоб Борис Дмитрович не барився ні хвилини і що Сивограков не збирається з ним жартувати.

Виходячи, Борис Дмитрович докірливо подивився на нового хірурга. Їхні погляди зустрілись. Борис Дмитрович ніби казав своїм поглядом:

— Невже ти в цьому бачиш задоволення? Падлюха ти!..

І новий хірург зрозумів цей погляд. Він гримнув на Бориса Дмитровича:

— Ну, ну! Не кидай на мене поглядом! Я тобі не Медведенко!

З досади він виплеснув з кухля листвяний чай. Ми якраз усі сиділи за столом і хлитали з консервних бляшанок гарячий чай, заварений гілочками сибірської модрини. Цим чаєм ми рятували свої зуби від цинги.

Борис Дмитрович залишив свій кұхлик недопитим.

Після нього в комірці запанувала тиша. Така незвичайна тиша, що нам довго чулися кроки Бориса Дмитровича, що віддалялись та притишувались. Він пішов скорою ходою.

Через деякий час я запитав нового хірурга:

— Сергію Васильовичу, ви причетні до виклику Бориса Дмитровича?

Він сердито подивився на мене, повільно перекинув ногу через лавку, виліз із-за стола й пішов лягати спати на свою нижню лежанку. Уже лягаючи, буркнув:

— Сволота ви всі.

Я не став йому відповідати, але Сергій Бродяга, що все мовчав, на цей раз сказав йому незвичайно чітким шля нього голосом:

— Тебе заб'ють, дурнику!

Ці слова мовчуча виявились пророчими. Сергія Васильовича Зацепіна, дійсно, забили. Забив його хворий. Убивав довго, молотячи поліном по голові хірурга. У кількох місцях у нього був поламаний череп. Але сталося це на два роки пізніше того часу, про який йде тепер мова.

3

Тої ночі ми з Бродягою не заснули до ранку, все чекали повернення нашого товариша від Сивогракова. Але він тоді так і не повернувся. Сивограков посадив його до ізолятора.

Ізолятор в лазареті був підземного типу. Тільки вузькі, низькі, як щілини вікна були в нього над землею і то під величезним залізобетонним козирком. У всіх камерах на підлозі червоніли у відблисках крихітних загратованих лямпочок калюжі, що пахнули якоюсь огидною кислотою; по стінах текло, і вони були покриті зеленою слизотою; із стелі капало. І в жодній камері не було нар і навіть лавок. Прилягти чи присісти можна було тільки на підлозі, в калюжю.

Вікна ізолятора не мали шибок, з них дув наскрізний сирий вітер, який пробирав запроторених до ізолятора до кісток. А в Бориса Дмитровича уже тоді часами боліли легені, у нього, хоч і не дуже, але завжди була підвищена температура, що лікарі вважали початком передсухотного періоду. Перебувати в такому ізоляторі для нього було рівнозначне смерті. Пізніше, через багато років він і помер у Києві від розпаду легень, і розвиткові цього розпаду не в малій мірі сприяло перебування його тоді в ізоляторі, до якого його загнав Сивограков.

Сивограков ніколи нікому не співчував. Наказавши наглядачам відвести Бориса Дмитровича до ізолятора,

він не дозволив навіть на хвилину завести його до нашої комірчини, щоб захопити дещо з одежі. Як він пішов на вартівню в одній сорочці, так у цій таборовій сорочці, яка була вся в латках і дірках, а одягнута на голе тіло, він і опинився в ізоляторі.

Вранці ми довідалися від селекториста, який, чергуючи біля селектора, через стінку від кабінету Сивогракова, слухав, як провадився допит, що Бориса Дмитровича обвинуватили в незаконнім переховуванні заборонених рукописів у передопераційній хірургічного корпусу і що серед переховуваних там рукописів були записки двох протирадянських анекдотів.

— Тільки за эти два анекдота, тебя, сукин ты сын, расстрелять положено! — кричав Сивограков на Бориса Дмитровича.

Це були анекдоти, які я згадав вище, за які був заарештований і засуджений на 25 років таборів Сергій Дмитрович Зацепін.

— Ти неоправний! І тебе будемо судити як неоправного! — погрожував Сивограков Борисові Дмитровичу.

Приклади обвинувачення за неоправність ми вже бачили. Неоправних судять дуже суворо: дають повну котушку* і відправляють на КТР**. А там неминуча загибель. Ми з Бродягою дивувались, коли міг розповісти Зацепін ці анекдоти Борисові Дмитровичу. А ще незрозуміліше й дивніше було те, що Борис Дмитрович колись то встиг записати ці анекдоти.

Все, мов умисно, складалось так, щоб Борис Дмитрович дістав новий термін.

Гінеколог Зацепін жив і працював у жіночій зоні, відгородженій від чоловічої двома дерев'яними парканами, вище трьох метрів заввишки. Над цими парканами звисали козирки з колючого дроту, а в проміжку між ними завжди, в любий час, вдень і вночі, злісно вили вов-

* Повна котушка — 25 років заслання.

** КТР — каторжні роботи.

кодави: їх умисно недогодовували для злоти. Вони були привчені хапати кожного, хто з'явиться на терені, який вони охороняють. Подолати цю непереборну стіну було неможливо.

Сергія Дмитровича приводили наглядачі до нашої зони тільки вранці на півгодини, для участі в медичній летючці, яку проводила Зінаїда Жданович в її кабінеті, що був біля самої вартівні.

Зацепін не міг ходити по нашій зоні, бо наглядачі приводили медиків з жіночої зони до початку летючки хвилиною в хвилину, і, завівши їх до кабінету, самі лишались вартувати в коридорі при вході до кабінету. На летючках завжди був присутній заступник начальника лазарету у справі нагляду капітан Мнацаканов. Він розсажував медиків з жіночої зони окремо від медиків з чоловічої зони і пильно стежив за кожним й обома вухами прислухався до розмов, які не торкалися того, що обмірковувалося на летючках. На неслухняних він відразу покрикував.

Після летючки медиків із жіночої зони відразу виводили.

В цих умовах гінеколог Зацепін не міг розповісти цих анекдотів. Ніяк не міг, але все ж якось розповів. Тим більше, Борис Дмитрович не міг записати їх. Не було для цього ні місця, ні часу. І все ж якось записав.

Навіщо він це зробив? О Боже мій, навіщо? Адже їх можна було запам'ятати, не записуючи. Зіграла тут його пристрасть до записування всього, що він бачив і чув. І ось ця пристрасть і обернулася проти нього.

4

Під час сніданку в їдальні ми з Бродягою стежили за днювальним ізолятором. Ми хотіли знати, скільки порцій сніданку він буде одержувати на весь ізолятор і що саме кухар видасть для Бориса Дмитровича. Про те, що Сивограков попередив кухаря, ми ніскільки не сумнівались.

Днювальний одержав на ізолятор всього одну порцію. Це означало, що в усьому багатокімнатному ізоля-

торі перебуває лише одна людина — наш багатостраждальний Борис Дмитрович. В ув'язненні, коли в'язні починають замерзати, вони притискаються один до одного, щоб зігрівати один одного своїми тілами. Борис Дмитрович був позбавлений і цього.

На сніданок нашому другові видали кухоль вівсяного чаю з перепаленого вівса та шматок хліба, навіщось підсушеного на плиті. Як видно, Сивограков наказав видавати йому замість хліба, сухарі.

Кухоль чаю йому видали тільки на сніданок, шматок хліба — він важив 175 грамів — на весь день.

Серед дня, викроївши час, ми пішли до ізолятора до днювального. Ми несли свої дві пайки хліба й одну порцію каші. Одна пайка хліба призначалась днювальному як хабар. Другу порцію й кашу ми просили його передати Борисові Дмитровичу. Ми прихопили також і бушлат Бориса Дмитровича, його ватяні штани і дві пари онуч. Днювальний з задоволенням узяв пайку хліба і поніс Борисові Дмитровичу разом з кашею і одежею. Ми стояли й чекали повернення його назад. Він повернувся з хлібом у руках, пояснивши, що кашу Борис Дмитрович взяв, а від хліба відмовився.

— Як це можна? Як це можна? Післали свою пайку! Я цього прийняти не можу, — сказав він днювальному.

— Він якийсь дивний! — після павзи додав днювальний.

— Благородний, — на цей раз досить чітко відповів днювальному Бродяга. Я ж нічого не сказав, бо знав Бориса Дмитровича, його високу мораль і делікатність.

АЛЛОЧКА

Статистиком у нас в лазареті була безконвойна Аллочка Зарудна. Їй тоді було 22 роки, але виглядом вона була молодша своїх років, худенька, біленька. Пізніше, уже на Кавказі, вона чомусь потемнішала, але худенькою так і лишилась.

Звичайною ходою вона не ходила — носилась від корпусу до корпусу бігом і все якось підстрибуючи, ніби на когось чи на щось наскакувала. Хворі пестливо називали її кізкою.

— Щось наша кізочка довго не йде до нашого корпусу, — казали.

Або:

— Мало буває в нас наша кізочка. Мабуть, забула про нас...

До корпусу, в якому чергував Борис Дмитрович, вона забігала по кілька разів на день. Забігши, робила серйозний вигляд, настобурчувалась, як півні перед бійкою, робила великі очі, які в неї в такий момент ставали схожими на широкі ромашки, і питала майже завжди те саме:

— Зміни є?

— Немає! — відповідав Борис Дмитрович, іноді навіть не повертаючись в її бік, але завжди знизуючи плечима: «Навіщо, мовляв, питати про те саме?»

Аллочка хмурилася, коли Борис Дмитрович відповідав їй холоднуvато, і зникала з корпусу так швидко, як і з'являлась.

І вже від самих дверей кричала:

Дякую!.. Борисе Дмитровичу!.

— За що спасибі? Не можу зрозуміти, — казав Борис Дмитрович, коли від Аллочки вже й слід прочах.

Родом вона була з Кубані. Її предки — запорізькі козаки із тих, що подались були за Дунай, а потім з-за Дунаю, з чужини, переселились на Кубань, заснувавши на пустельному місці свою станицю, яку назвали по

імені отамана — Некрасівська. Так їх на Кубані й називали — Некрасівці.

У тридцятому році її батьків розкуркулили. Відібрали все, що в них було заповітного й незаповітного, а самих погнали на залізничну станцію й посадили там в пультманівські вагони з ґратками, що стояли в глухому кутку. Посадили й її разом з батьками. Було їй тоді 9 років. Сиділи вони в вагоні, набитому людьми, як набиваються бочки з оселедцями, коли солять, і чекали, коли їх відправлять у невідоме.

Стогін і плач лунав з вагонів. Плакали козачки, а козаки смоктали люльки і скреготали зубами:

— Жили мирно і чесніше чесного, нікого не грабували, не вбивали, навіть не лихословили зайво — і ось на тобі! Під арешт! Оце уряд, так уряд! — засмучено казали вони.

Але ще Некрасов учив своїх козаків правила: один за всіх і всі за одного. Станиця Некрасівська повстала. Козаки заарештували недобру станичну владу і, осідлавши коней, лавою рушили через степ до станції звільняти своїх земляків, що сиділи в вагонах.

Згадуючи про це, Аллочка запитувала:

— А знаєте, яку вони пісню співали, коли летіли степом до наших вагонів?

— Яку? — цікавилися слухачі.

— Адже повстали проти радянської влади, проти розкуркулювання, — з деяким подивом казала вона, — а пісню співали радянську, — і вона задеклямувала й заспівала одночасно:

*С неба полуденного
Жара не подступи,
Мы конница Буденного
Раскинулась в степи...*

Навіть станичний червоний прапор тріпотів на вітрі.

— І що ж? — питали її.

— А нічого, — казала вона, — звільнили з тих пекельних вагонів всіх станичників. Але накликали на них і

на себе ще більшу біду. Прислали до Некрасівської станиці війська НКВД. Прислали силу-силенну. До кожної хати ставили на постій по два-три солдати.

Страшні події діти запам'ятовують на все життя. І на все життя запам'ятала й Аллочка, як виловлювали по скиртах та стіжках звільнених куркулів, як арештовували і били тих, хто осмілювався повстати проти нібито «справедливого» розкуркулювання і звільнили своїх земляків.

Звозили пійманих до тих же вагонів на станції, що охоронялися тепер посиленним конвоєм. Але хіба можна половити всіх, коли навколо станиці без кінця і краю плавні, що заросли комишем, височенним і густим.

Півстаніці тоді туди й подались. Але не всі тікали до плавнів. Тікали, хто куди влучив.

Аллоччині батьки із старшими дітьми подались до плавнів, а її мати порадила їй рушити пішки до Краснодару, до своїх далеких родичів, які раніше залишили станицю і працювали на заводі Седіна.

Так би вона й жила у своїх родичів, коли б не пробувала знайти своїх батьків. Років за два її заарештували й судили «трійкою» заочно. Їй було тоді 11 років.

Трійка післала її до дитячої колонії звичайного типу. А як вона там щось натворила, то її перевели до колонії суворого режиму, потім відправили до поправно-трудового табору для неповнолітніх, а пізніше — до звичайного табору.

В лазареті вона кінчала свою роботу о сьомій вечора, а перепустка на безконвойне ходіння давала їй право не повертатися до своєї жіночої зони до 10-ої вечора. І вона часто у свої вечірні години забігала до нашої комірчини. Сяде на лавці біля пічки й мовчить, лупає очима і з якимсь подивом чи захопленням дивиться на Бориса Дмитровича, мов би він був для неї не людина, а якесь диво-дивне.

Звільнилась вона за рік до смерти Сталіна. Їхати їй було нікуди, і вона влаштувалась на посаду завідувачки маленької аптеки у відділенні для вільнонайманих. Там познайомилась і одружилась з таборовим інтендантом

Аллочка

старшим лейтенантом Вознесенським, якого тоді відразу й звільнили з лав НКВД за одруження з колишньою ув'язненою. Вони поїхали жити до П'ятигорську.

В таборі Аллочка писала вірші. З формою віршів не мудрствувала, як це робили в ті часи поети. Великі Пушкін і Шевченко не пішли шляхом Державіна, відкинули його пишномовний стиль і внесли до поезії народню мову. Аллочка розуміла, що треба було йти шляхом все більшого наближення до розмовної народньої лексики. Але мудруваті поети не продовжували новаторства Пуш-

кіна й Шевченка, а віддалювались від їхньої мови, надаючи словесній тканині громоподібності Маяковського і вишуканості Бальмонта. Аллочка це вважала кроком назад в поезії, і мова її віршів була проста й народня. Але своїх віршів у таборі вона не записувала. Вона їх запам'ятовувала. У П'ятигорську вона вписала до зошита понад три сотні віршів, створених у таборі. Деякі з них були надруковані в «Кавказской здравнице». Я листувався з нею. Одного разу вона написала мені:

— А знаєш, який вірш я написала в один з вечорів, коли сиділа у вас у комірці й дивилась на Бориса Дмитровича? Ось він:

*Услышал я во тьме ночной,
Как всей вселенной осиянный,
Господь сказал мне:*

— Червь земной!

Встань на колени, окаянный!

И замоли грехи у ног,

Тебя, воззавшего из тени!

Но я стоял,

Я пасть не мог,

И перед Богом на колени.

У відповіді на лист я подякував їй за надіслані вірші, запитавши, чому вона паписала їх від імени мужчини?

— Який ти недогадочка, — відповіла вона мені, — коли я творила ці вірші, я думала про Бориса Дмитровича.

Пізніше вона запросила мене до П'ятигорська полікуватися водами. Я поїхав. Мене турбував тоді радикуліт, який, до речі, сірчано-воднева вода зняла з мене, як рукою. Але лікування лікуванням, але поговорити із давньою знайомою дуже мене тягло.

Я зупинився в них. Вони тоді щойно збудували собі новий просторий будинок в станиці Горячеводській, а свою квартиру в П'ятигорську лишили — вона була в курному місці на вулиці Февральській. Район, де вони

збудували дім, був дуже зручний. П'ятигорський трамвай, перетнувши Підкумок, ішов простісінько до їх дому на вулиці Родніковській. Пригадую, номер їхнього дому був 16-тий.

Якось під час прогулянки по околицях Машука ми пішли до Лермонтовської гроти, в якій за твором «Герой нашего времени» Печорін зустрічався з Вірою, і присіли на камені. Я запитав її, згадавши про присланий мені вірш:

— Які на твою думку гріхи перед Богом мусив замолювати Борис Дмитрович? Адже вірші про нього?

— Як які? — здивувалась Аллочка, — мої! У мене багато гріхів.

— Але ж ти писала мені, що вірші про Бориса Дмитровича?

— Який ти недогадочка! — сказала вона, — вірші не про нього, а про мене, але тоді я уявила себе такою, яким був Борис Дмитрович. Це він «...пасть не мог и перед Богом на колени».

Вона засміялась і скоса, кокетливо й лукаво глянула на мене:

— Поетів не розумієш!

Якось ми пішли з нею до редакції «Кавказской здравниці». Вона з своїми новими віршами, а я з оповіданням «Андрійкова провина», яке написав у П'ятигорську.

В редакції нас прийняли якнайкраще. Як видно, вона була в пошані. Редактор спершу запросив її, а потім і мене до свого кабінету. Аллочка розмовляла з ним так по-панібратському, як зі мною. Він прийняв і її вірші, і моє оповідання. А днів за два в часописі було надруковано і те, і друге.

Повернувшись до Києва, я показав Борисові Дмитровичу часопис із своїм новим оповіданням, і він виявив бажання перекласти його на українську мову, щоб надрукувати в Києві, і тут же, при мені, застукав машинкою.

Але яке ж було моє здивування, коли від оповідання він лишив рижки та ніжки, зменшивши його більше, ніж утричі. Я запротестував. Він на мій протест спокійно відповів і, як мені здавалось, з посмішкою:

— А ти спершу прочитай, а потім протестуй.

Я почав читати і ще більше здивувався: Його скорочення були непомітні, навіть для мене, автора. Я встав і стоячи потиснув руку Борисові Дмитровичу, чим він був дуже порадований. Моє оповідання «Андрійкова провина» в його перекладі було надруковане в київській центральній «Робітничій газеті».

Закінчивши тоді переклад мого оповідання, він довго й детально розпитував мене про Аллочку Зарудну, яка стала Аллою Вознесенською, і дивно, децю з того, що я йому розповідав, він уже знав. Я тоді помітив, що, розпитуючи мене, він трохи хвилювався, і я сказав йому:

— Мені здається, що вона бувала в нашій кімнатці в лазареті тільки тому, що любила тебе, палко, як уміють любити поети.

— Лиши! — відповів він, — краще перехристись і тобі не буде цього здаватись.

Він помовчав, глибоко задумавшись. Потім заговорив проникливо, все з більшим надхненням в ході розповіді:

«Перед моїми очима тепер хворий Іван Франко. 1915 рік. Військовий шпиталь. У шпиталі маленька кімнатка. І в ній, в цій маленькій кімнатці, великий український письменник, пристрасний людинолюбець, розбитий паралічем. Навколо чужі люди. Андрія — свого старшого сина — він поховав ще в 1912 році, Тарас і Петро десь у шанцях війни, а дочка в Києві...

Який самотній він був тоді! Який самотній!

Потім весна 1916 року. Війна стає все жорстокішою. А природа ніби не помічає людської крові. Вона бере своє, вона вся в цвіту. Будинок, в якому жив Франко, ледве-ледве видно було крізь розбуяну зелень. До дому безконечною вервечкою ідуть дюди...

А він в постелі, накритій хоч і білосніжним чистим, але залатаним в кількох місцях простирадлом. Біля ліжка стоять на колінах два солдати. Два українці. Франко був для них «пророк і виждь».

І не тому, що це припало до слова чи до місця в цій розмові, а пройнятий якоюсь йому одному властивою

любов'ю до всіх літератур, в тому числі й російської, він продеклямував неголосно, але з патосом, як звично деклямують цей вірш з сцени, а тихо, задушевно й зовсім повільно, роблячи передих після кожного слова, чітко вимовляючи закінчення слів, дивлячись кудись убік і, ніби нічого не бачачи там, куди він дивився:

*Восстань, пророк, и виждь и внемли,
Исполнись волею моей,
И обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей.*

Це рядки з вірша О. С. Пушкіна «Пророк». Поетичний переказ 6-го розділу книжки біблійського пророка Ісаїї. Я чув від Бориса Дмитровича це чотириряддя сотні разів. Він вважав ці рядки незвичайно сильними. Особливо потужним він рахував останній рядок: «Глаголом жги сердца людей!» Він порівнював це звучання з гудінням дзвона «На вежі вічовій» або з гудінням казанів, в які били довбиші, скликаючи козаків на раду.

Згадавши козаків, їх запорізьку вольницю, він весь розцвітав радістю:

— По-народньому груба, але до чого ж необмежена була ця вольниця, — казав він українською мовою, поблискуючи очима. — І як потрібні їй були такі велетні, як Шевченко й Пушкін.

Може це чотириряддя він пов'язував з собою. Він був наділений даром передчуття. І він передчував свою майбутню роллю в історії української літератури. Це свідчило про виняткову інтуїцію, про відчуття близького зрушення в історії України, яке ще має прийти.

Процитувавши Пушкіна, він сказав:

— Так, палив Франко глаголом серця людей. І я пригадую посмертну статтю Франкового друга, старого львівського вчителя. Він казав своїм гімназістам:

— Ідіть до ложа великого українського поета... За-

* Словами бий серця людей. Або: Пали в словах серця людей.

пам'ятайте його риси, коли будете дивитися в лице цієї дивовижної людини...

Я не розумів, до чого провадив цю розмову Борис Дмитрович і який тут був зв'язок поміж Аллою Вознесенською і тим, що він розповідав. Я це зрозумів після того, як він сказав:

— Мені, звичайно, далеко до Івана Франка, але ось лист...

Лист був від Алли Вознесенської, нашої Аллочки. Згадуючи свої відвідини нашої комірчини в лазареті, вона писала:

— Я приходила дивитись на ваше лице, щоб запам'ятати ваші риси, риси великого українського письменника. Я дивилась на вас і заздрила вам... Яка доля! — думала я, — ні, не про те, що ви були в таборі, а про те, що природа наділила вас великим даром...

Після того, як я вголос прочитав ці рядки, Борис Дмитрович пожартував:

— Називає мене великим. Але воно й правда, на зріст я не можу скаржитись. Правда, слово «великий» тут недоречне. Треба сказати «довгий», як сказав Наполеон своєму підвладному генералові, загрозивши вкоротити його довжину на голову.

— А знаєш, — продовжував Борис Дмитрович, — тоді, коли мене викликав до вартівні на допит цей опер Сивограков, вона якраз передавала зведення до відділу. І не пішла, доки Сивограков не закінчив допиту. І відразу ж вона побігла на квартиру Зінаїди Жданович, підняла її з постелі й розповіла про те, що сталося зі мною.

Помовчавши, він додав:

— Ні, ні. Я ніколи не забуду Аллочки. Мені гріх її забути. В думках я часто буваю на колінах перед нею.

ДОЗВОЛЬ НЕ ПОЛЮБИТИ ВОРОГА

Аллочка Зарудна уміла берегти таємниці.

Про те, що вона повідомила Зінаїду Василівну про арешт Бориса Дмитровича, коли Сивограков запроторив його до ізолятора, Бродяга за свого життя так і не дізнався. Він помер скоро після нещасливого випадку з Борисом Дмитровичем.

З різних причин в'язні вмирають молодими. Багато гине від отруєння недоброякісними харчами. Сита людина не доторкнулась би до того «харчу», яким годують в'язнів. Але голодний... Які вимоги від голодного!?

Бродяга отруївся непридатним до їжі акулячим м'ясом. Борис Дмитрович завжди і в усьому схильний винуватити тільки себе. З глибоким болем і невимовною тугою казав він потім тужливим голосом:

— Це через мене загинув Сергій. Не посилав би мені каші, їв би сам, не накинувся б так жадібно на цю посинілу протухлу акулячу «яловичину». Чим я тепер спокую його смерть?

Тоді в лазареті отруїлися напівгнилими акулами більше двох сот в'язнів. А померло дев'ятнадцять. І як не прикро, в числі дев'ятнадцяти був і наш друг, наш незабутній мовчун Сергій Бродяга. Я тоді затримався на об'єкті і спізнився на обід. Довідавшись, що людей нудить від акулячого м'яса, я не доторкнувся до нього. Борисові Дмитровичу, якого Сивограков посадив на штрафний пайок за небажання відповідати на його питання, м'яса не дозволялось.

Умирав наш Бродяга тяжко. Йому здавалось, що в животі в нього палає вогонь, і він все рвався з палати в ординаторську, щоб схопити там із скляної шафи скальпель, щоб розрізати ним черевну порожнину і хлюпнути в неї води з карафки.

Він вимагав крижаної води, а йому давали із потічка дощову. Він пив і пив її без кінця. Потрібно було, щоб він блював. А щоб цього досягти, до води йому додавали марганцівки. Совали йому в рот пальці. Позиви на блю-

вання у нього були, але блювота так і не почалась. Це й вирішило його долю. А всі ті, хто виблював, видужали.

Коли спраглий Бродяга поривався до ординаторської, його міцно зв'язували. Так він і помер зв'язаним. Арештований та ще і зв'язаний.

До моргу його волокли на полотняних носилках. Полотно носилок було витягнуте від довгого вживання, його середина тяглась по землі, і спина Бродяги була в синяках, які бувають у щойно померлих. Я біг тоді за санітарами, що швидко несли Бродягу. Біг і плакав. А в моргу була вже купа трупів. Вони лежали високою пірамідою, підпираючи задню глуху стіну. По трупах, як по крутій маршовій драбині, санітари забрались на верх піраміди і пострибавши на трупах піраміди, вивалили з носилок Бродягу. Але він відразу ж скотився згори вниз, обпершись об підлогу головою і перед тим стукнувшись нею об мостину, на якій була ще свіжа кров, що стікала з патологоанатомічного стола.

Днювальний по моргу, що приймав трупи, підправив голову Бродяги, вдаривши носком чобота в лице. Я рідко сльозився, але тоді з моїх грудей, стиснутих непоправним горем, вирвалося голосіння і сльози не закапали, а нестримно потекли з очей.

Його відвезли разом з іншими померлими в той час до відомого вже читачам ярка, в якому був похований і лікар Петро Медведенко. Перед тим пройшов дощ, болюта в прірві яру було, хоч одбавляй, і воно швидко поглинуло тіла похованих у своїй безодні. Мир прахові твоєму, наш дорогий і милий Сергію Бродяго! Нехай буде тобі чужа сибірська земля вічним пухом.

До арешту Бродяга не встиг одружитися. На світі серед живих лишилися в нього тільки батьки та брат, молодший за нього. Про смерть в'язнів тоді не повідомляли родичів. І живі може й досі чекають давно померлих людей. Адреси рідних Бродяги я не знав. Я не запитав, а він не сказав, не збираючись умирати раніше за мене.

Після смерти Бродяги я лишився в лазареті без друзів. Нічого немає страшнішого в ув'язненні, ніж лиши-

тися самому, наодинці, коли нікому щирого слова сказати. Моїй журбі не було меж.

Без друзів, одірваних від мене, самотньо сидів в ізоляторі і Борис Дмитрович. Нерадісні думки роїлися в його голові. Про будь-яке справедливе слідство й гуманний суд він давно перестав думати. Він ходив по камері два кроки до дверей, два кроки до вікна й нервувався, не знаходячи спокою.

Про заступництво Аллочки Зарудної за Бориса Дмитровича ми не знали до самого нашого звільнення. Ми довідалися тільки в Києві з її листа до Бориса Дмитровича.

Коли б Сивограков дізнався тоді про той її вечірній демарш до начальниці лазарету, не бути б Аллочці медстатистиком, не ходити б їй більше без конвою. Бути б їй на штрафнім жіночій табірпункті. А там, як кажуть в'язні, тисячі плачуть і тільки одна сміється і жартома вимагає від начальства на трете хлопчиків.

Не вижила б Аллочка на штрафній. І її поховали б так, як поховали Петра Медведенка, як нашого Бродягу, як мільйони інших жертв московського комунізму.

На щастя, уміла зберігати таємниці і Зінаїда Жданович.

Добре пам'ятаю той нещасливий для нас ранок. Мені треба було відразу після розводу терміново йти на цегельний завод приймати цеглу для спорудження печей в новому, щойно збудованому корпусі. Конвой, замовлений для мене ще звечора, очікував біля вартівні. Ранок хмурився, почав мжичити дощ, дув прогірклий, напоений порохом тайговий вітер, краплі дощу були брудні. Над лазаретом крізь клоччя низьких і ріденьких хмар, огидно крякаючи, кудись летіли й летіли ворони. Мене охоплювала смертельна туга. Пам'ятаю, я потім і мерз одночасно. Моє серце страшно билосся. Хотілося стати на коліна і молитись, молитись і плакати. Вартівник не пускав моїх конвоїрів на вартівню, і вони очікували на мене, ховаючись від дощу під навісом даху, притискувалися спинами до побіленої вапном стіни, від якої брудився одяг. Вони шепотіли. Зінаїда Василівна затримувалась. А мені край треба було дочекатися її, щоб розповісти про не-

щастя, яке спіткало Бориса Дмитровича. Я все більше нервувалася, а вона не йшла. А на цегельному заводі мене не могли дочекатися.

Зінаїда Василівна була офіцером-капітаном медичної служби, але ні я, ні мої друзі ще ні разу не бачили її в погонах. Вона віддавала перевагу цивільній формі. Мундир був тягарем для неї. Але того ранку вона прийшла до лазарету в усьому блисківі свого новенького офіцерського обмундирування. Конвоїри, що чекали на мене, побачивши, що вона підходить до них, старанно цокнули підборами своїх порваних черевиків і з напруженням витягнулись на струнко.

На вартівні було чути, як вона, як видно, зупинившись біля конвоїрів, запитала:

— Куди?

— До цегельні, товаришу капітане, — урочистим голосом відповів їй один з конвоїрів.

— Кого ведете? — запитала вона.

— В'язня Хахуліна, — відповідав їй все той же урочистий голос.

— Дуже добре! — сказала вона й відчинила двері вартівні. Вартівник, коли вона з'явилась у прорізі дверей, швидше, ніж звичайно, схопився з місця, кинув руки по швах і, поглинаючи її очима, відбарабанив:

— Бажаю здоров'я, товаришу капітане медичної служби!

Зінаїда Василівна піднесла руку до головного убору. На ній був зелений офіцерський берет з прикріпленою до нього кокардою.

Пам'ятаю, вона не привіталась ні до вартівника, ні до мене. Мене вона запитала:

— Ти про Антоненка-Давидовича?

— Так точно, Зінаїдо Василівно.

Вона нахмурилась і сказала:

— Я все знаю. Займайся своїм ділом. Конвой чекає на тебе.

Ці її слова були для мене тоді гірше всього на світі. Вона сказала їх цілком байдуже. Але найбільше мене вразила її поінформованість. Сивограков заарештував

Бориса Дмитровича уже пізно вночі, коли Зінаїда Василівна була вже в ліжку або готувалась лягати. Звідки ж вона довідалась про все?

«Невже арешт Бориса Дмитровича Сивограков погодив з нею раніше? — думав я, виходячи з хати. — Якщо це так, то він притис її до стіни якимись незаперечними доказами».

Я нервово махнув рукою конвоїрам і пішов до цегельні. Вони пішли за мною. Мені призначали завжди тих самих конвоїрів. Я звик до них, вони — до мене й не дуже старанно пильнували мене.

Дорога до цегельні гадючилась поміж коренастими соснаму. Її раз-у-раз перебігали, задравши хвости, бурундуки. Вони поглядали на мене й свистіли. Десь тріщала сорока, побачивши наше наближення. Було чути пронизливий свист ще якогось птаха. А ліс шумів і від вітру, і від дощу, і цей шум та свист, і крик птахів різав душу.

«Хіба може бути злочином те, що писав письменник?» — думав я. І звичайно не мав сумніву про те, що кожний, хто має здоровий глузд, сказав би на це: письменник мусить писати, бо на те він і письменник. Але чекісти цього права за письменником не можуть визнати. За їхніми законами, на волі — це право, а в ув'язненні — злочин.

Я знову згадував і про себе повторив слова Зінаїди Василівни, які сказала мені на вартівні: «Я все знаю! Займайся своїм ділом». Я уявляв її обличчя, коли вона це казала, і все більше закарбовував у пам'яті суворість виразу. І мені цілком було незрозумілим — чому в цей день вона одягла офіцерський мундир?

«Безперечно», — думав я, — вона одягла для того, щоб підкреслити ту правну відстань, що відокремлювала нас, в'язнів, від неї, офіцера, хоч і медичної служби, але приділений до системи НКВД.

«Це вона зробила на знак згоди з Сивограковим», — приходили до голови дурні думки.

Коли б ми з Бродягою знали тоді, що Сивограков нічого не погоджував з нею і що дізналась вона про це від Аллочки Зарудної, мені було б все зрозумілим.

Згідно уставу, затвердженого Народнім Комісаріятом Внутрішніх Справ СРСР для таборів, покараного в'язня може звільнити від кари тільки той, що покарав. Вищі начальники самостійно цього робити не повинні. Цим вони нібито підривали б авторитет своїх підвладних, що стояли нижче, але все ж начальників. Сивограков, як оперуповноважений лазарету, просто підпорядковувався своєму начальникові оперативно-чекістської групи Щипунову. Але в якійсь мірі він залежав і від начальства лазарету. І Зінаїда Василівна хотіла використати оцю «якусь» міру підлеглости і змусити людину, яка ніколи їй не підкорялась, а уособлювала зло й насилля, звільнити з-під арешту Бориса Дмитровича. Одягнувши офіцерську форму, Зінаїда Василівна ніби підкреслювала обов'язковість її розпоряджень і для Сивогракова.

Проте ця трохи наївна, а більше смішна, ніж серйозна демонстрація ні до чого не привела. Посадивши Бориса Дмитровича до ізолятора, Сивограков покотив до відділу. Він мав намір діяти безпомилно. Уперше за всю свою працю в Чека він притягав до відповідальности письменника за його писання. Це, на думку Сивогракова, говорило чекістському начальству про глибший світогляд його оперчекістської хватки. За це йому десь повинні дати бажане признание. За широчінь світогляду і поглядів. З відділу, за дозволом начальника оперчекістської групи Щипунова, якого в'язні називали Щипун — він щипав усіх — Сивограков збирався здійснити турне по колонах, в яких до лазарету належав Антоненко-Давидович. Йому потрібні були від'ємні характеристики на арештованого.

Із Владивостоцької пересилки Борис Дмитрович прибув до колони но. 105, але був там без року тиждень, і начальство цієї колони навряд чи пам'ятало про нього. Зовсім мало він був і в таборовому пункті 701, де оперуповноважений Джабаєв побачив у ньому «короля тайги», за яким треба стежити всіма очима. Проте це тайгове королівство було просто нісенітницею, вигадкою Джабаєва.

Але ось на головній колоні Борис Дмитрович був кілька місяців, і Сивограков міг одержати там таку харак-

теристикау на нього, яку хотів. На головну колону Борис Дмитрович був спрямований з колони номер 105, за рядом начальника САНУ Михальчика, а Михальчик безпартійний, не має звання й давно вже був на підозрінні чекістів. Можливо у справі Бориса Дмитровича можна буде якось зачепити й Михальчика. До того ж він земляк заарештованого. Борис Дмитрович всього-на-всього фельдшер, недавно прибів до Востоклагу, і раптом Михальчик призначає його завідуючим медичним пунктом головної колони. Не якоїнебудь, а головної! Тут є над чим поміркувати й копнути.

Начальник головного таборового пункту зняв Бориса Дмитровича з посади завідуючого медпунктом за порушення таборового режиму. Це порушення було притягнуте за волосся. Воно полягало в тому, що Борис Дмитрович звільняв від праці не тільки хворих, а й тих, які були стомлені, були слабі й потребували хоч короткого відпочинку.

Відсоток звільнюваних від праці за час праці Бориса Дмитровича підскочив догори й неухильно ріс. Якраз за це раз-у-раз попадало начальникові, і він починав щоразу більше ненавидіти медичну «вискочку з українців».

Відправили Бориса Дмитровича на колону номер 701 тільки тому, що ця колона виконувала найтяжчі роботи на відсіпці насипу добутиим ґрунтом від розробки скелі. На думку начальника головного таборового пункту, Борис Дмитрович мусив там «простягти ноги». І звичайно ж на головній колоні Сивограков сподівався одержати на Бориса Дмитровича таку характеристику, яку бажав.

Був цей опер не тільки людиноненависником, якого змушувала до цього посада. Він прагнув бачити страждання людей й радів з цього. Він був чекістом з переконання. Розповідав сам про себе, він якось на вартівні признався командирові роти Вострікову, що в дитинстві любив дивитися на тварин, що здихають. Особливу радість і насолоду приносили йому передсмертні агонії тих тварин. Востріков, з свого боку, признався йому, що під час голоду в Україні (він із Старобільська) вони разом

з батьком розтинали трупи померлих і поїдали їхні печінки.

Ця розмова відбулась в присутності селекториста, якого обидва чекісти не соромились.

У ті часи в системі НКВД поширювалося слово «стахановець», яке примусово запровадили серед цивільного населення. Сивогракову тоді було привласнене звання оперуповноваженого - стахановця, і його портрет висів на червоній дошці у відділовій опергрупі.

Чекістів - стахановців посиляли працювати головним чином до тих таборових пунктів, на яких були надто людяні начальники. І вони своєю ідейною спрямованістю і чекістською непримиримістю зводили нанівець все, що на їхній погляд було крамольним — все, що вони вважали слабкістю начальників. І зовсім не випадково Сивограков опинився якраз в лазареті.

В'язні більше ніж ненавиділи його. Вони вважали його своїм найлютішим ворогом. Борис Дмитрович зарохував Сивогракова і таких як він до виплодків пекла — злочинцями людства.

Одного разу, коли в нашій комірці зайшла мова про Сивогракова, Борис Дмитрович зідхнув і продеклямував два рядки Максиміліяна Волошина:

*Дозволь не полюбить врага,
А друга не возненавидеть...*

З російських поетів передреволюційної, революційної пори і перших років по революції більш шанобливо він ставився до Максиміліяна Волошина. Може тому, що він був не тільки Волошин, але й Кириєнко і народився в Києві, а прожив майже все життя в Криму. Крим же, — його Корчевське князівство входило до Київської Русі — теперішньої України. І похований Волошин в Криму, там, де заповів, на сідловині гори Кучук-Еншах.

І хоч писав Волошин свої вірші й поеми лише російською мовою, після передачі Криму Україні (це сталося після війни)) могила Волошина (як і Степана Рудансь-

кого), стала місцем паломництва його українських земляків - киян, та й не тільки киян.

Шанобливо ставився Борис Дмитрович і до того, що Волошин категорично відмовився переїхати жити до Москви, коли його запрошував туди не хтонебудь, а сам Луначарський*. Вважаючи Волошина найвидатнішим поетом того часу, Луначарський навіть з запрошенням переїхати до Москви після відомого письменника Вересаєва**. Але Волошин лишився в Криму.

Не маючи тяжіння до червоних, не наближався Волошин і до білих. Він писав:

*А я стою один між них,
В ревінні полум'я і диму,
І всіма силами своїми
Молюсь за тих і за других.*

Відмовившись виїхати до Москви, Волошин відмовився й емігрувати й закордон. Але в Радянському Союзі він не хотів друкуватися і посилав свої твори на Захід.

Борис Дмитрович ненавидів Буніна за його барство, чванливість, за вихвалання свого стародавнього дворянського роду. Він пародіював Буніна й за те, що той висміював Волошина.

* Луначарський А. В. (1875 - 1933) — письменник, критик, державний і партійний діяч. Нар. в Полтаві в родині чиновника, навчався в київській гімназії. Знав українську мову, культуру, захоплювався нар. творчістю і українською поезією. Писав статті про Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Коцюбинського, Л. Українку, М. Куліша та ін. В рад. уряді був наркомом освіти (1917 - 1929). Окремі його п'єси були перекладені укр. мовою і йшли на укр. сцені, зокрема *Королівський цилюрник*, *Отрута* та інші.

** Вересаєв В. В. (псевдо Смідович) (1867 - 1945) — рос. письменник. Нар. в Тулі в родині лікаря. Закінчив вищу філологічну та мед. освіту. Друк. почав у 1885 р. У творах порушував гострі соціальні теми. Деякий час жив в Україні (1890 - 92). Брав участь в рос. - японській війні. Написав багато творів. Головніші з них: повість *Ісанка*, *Записки лікаря*, *Пушкін в житті*, *Гоголь в житті*, переклав *Іліаду* й *Одіссею*, *Гомерові гімни*. Автор статті *Любити Україну — любити Шевченка*.

— Росіянин Бунін, останній російський клясик, звеличивши себе прозою, у віршах, проте, далеко відставав від майстерности Волошина, — казав Борис Дмитрович.

Борис Дмитрович був суворим суддею, а російську літературу знав не гірше, як, мабуть, найвидатніші російські літературознавці. Якось потрапив до його рук томик Шенгелі. Закінчивши його читати, Борис Дмитрович чомусь згадав Маяковського і продеклямував:

*В русском стихе еле-эле
Разбирался профессор Шенгели...*

Маяковського він хвалив за розум і образність, але казав, що довго Маяковський «не відкривався йому».

* * *

Проходячи в той нещасливий день через вартівню, Зінаїда Василівна сказала вартівникові:

— Як появиться Сивограков, пришліть його швидко до мене!

Але Сивогракова вона тоді не дочекалась, а діяти всупереч уставу не зважилась. Не дозволило їй випустити з ізолятора Бориса Дмитровича те, що він був посаджений не за порушення таборового режиму або за який-небудь другий вчинок, що підлягав її посаді — тут би вона діяла рішуче — а як такий, що перебуває під слідством.

Найдьонов в той день до смерку не з'являвся в зоні. Він був великий гурман, в розмовах так і сипав гастрономічними термінами і дома відсував від кухонних робіт Зінаїду Василівну і, як правило, священнодіяв на кухні сам. Якісь то вишукані страви готував він того дня з молододі кізочки, яку забив на полюванні.

Він з'явився в лазареті пізно увечорі і, переконавшись, що Зінаїді Василівні не пощастило вивільнити з ізолятора Бориса Дмитровича, покликав до себе до кабінету і мене, і Бродягу. Він довго розмовляв з нами, але з усього було видно, що він зовсім не збирається заступитися за Бориса Дмитровича. Можливо тому, що в ми-

нулому сам був в ув'язненні і тягатися йому з опером більше, ніж небезпечно. Але в такому разі він мусив би хоч поспівчувати і Борисові Дмитровичу, і нам. В його ж очах ми бачили, хоч і глибоко приховану, але радість.

Я тоді подумав, що покарання Бориса Дмитровича опером, навіть на руку Найдьонову. Він негайно тоді надрукус оповідання Бориса Дмитровича під своїм ім'ям. А оповідань Бориса Дмитровича було в нього багато. Останнім часом ми не передавали йому їх до схову, але ті, які дали раніше, перебували в нього.

* * *

Про смерть Бродяги я не повідомив Бориса Дмитровича і ще днів п'ять чи шість перед тим, передавав йому кашу, все також через днювального ізолятора. І раптом цей днювальний не взяв від мене казаночка з кашею.

— Іди звідси пошвидше! — сказав він мені.

— Чи щонебудь трапилось? — запитав я.

— Біда! Біда з Антоненком-Давидовичем, — відповів він.

— Чи він живий? — затремтівши від його слів, запитав я. А в голові мигнула думка про долю Пісні України.

Днювальний топтався на місці й мовчав. Видно, говорити йому про те, про що я питаю, не дозволялось, згідно інструкцій.

— Ну, чого ж мовчиш? Чи живий він? — і я готовий був схопити мовчуна за груди.

— Ну, що? Що?

— Сивограков приїхав! — сказав він якось уже зовсім тихо і крізь зуби.

— А з Борисом Дмитровичем яка біда?

— Відправляють його на головний, в СІЗО.

Ці його слова вдарили мене, мов обухом по моїй голові.

«Ой Боже! Що ж то буде! Борис Дмитрович може опинитися в тій самій камері, в якій повісилась наша незабутня Пісня Іванівна! Навіть можливо, що Сивограков, щоб подіяти на Бориса Дмитровича психічно, поса-

дить його якраз в ту камеру, де дівчина повісилась. Що ж це буде!?

Я пішов із зони ізолятора, похитуючись. Мені було невимовно тяжко. «А як же Борисові Дмитровичу!?» — думав я.

Переводити Бориса Дмитровича до головної колони було не цілком зручно для Сивогракова. Його підслідний опинявся не під рукою. Але, як видно, цього вимагали ті обставини, які створював сам Сивограков. Видно, там на головній колоні, він збирався робити йому очні ставки з тими, хто настрочив Сивогракову те, чого він хотів. Та й від заступництва Зінаїди Василівни Сивограков забрав Бориса Дмитровича.

Плянів чекістів мені не розгадати. Але нам з Борисом Дмитровичем через ті дії чекістів наближалась розлука. І хто знає, чи зустрінемося ми знову? Світ ГУЛАГу та ГУЛЖДСу, хоч і тісний, але широкий і величезний.

ЗАСТУПНИЦТВО МАЙОРА ГОРСЬКОГО

Своя сорочка ближча до тіла.

Після того, як генерал Гвоздевський підніс начальника нашого п'ятого відділу Зайцева - Орлова до ранги підполковника, призначивши третім заступником Філімонова, — досі Філімонов не мав третього заступника, — начальником нашого відділу став його заступник майор Горський.

Про Горського ходили легенди. Він сам про себе казав, що в минулому був другом брата Леніна — Дмитра Ульянова — і одного разу побував в гостях у самого вождя революції, і Крупська вгощала його чаєм, тим самим, який попивали тільки в родині Ульянових. Горський хвалився, що ні до, ні після він такого смачного чаю не куштував.

Про це чаювання за одним столом з Леніном Горський розповідав при кожній нагоді. І чекісти, що слухали й які це чули, поглядали на нього із заздрістю: «Іще б пак! З самим Леніном чаї ганяв!»

Чи це була правда, чи вигадка Горського, стверджувати не берусь. Але від Ленінового брата, Дмитра Ілліча, листи він діставав, і про це знали всі.

У 1921-му році сам Ленін особисто призначив Дмитра Ульянова заступником голови Ревкому Кримської республіки. І якраз в той же самий час Дзержинський нібито призначив Аркадія Горського, тоді ще молодого чекіста, головою Кримського ЧК.

Вирушали з Москви до Криму в той сам час і тим же самим ешелоном і заступник голови ревкому, і голова ЧК. Ешелон цей називався урядовим поїздом. Він був зформований для відправи з Москви нової влади до щойно звільненого від білих Криму. Ешелон охороняв спеціальний загін чекістів, кожного з яких особисто призначав сам Дзержинський. А начальника загону призначив Ленін. Це був якийсь Васильєв, який раніше охороняв Леніна, пізніше він очолював продовольчі загони, що стали по Україні та півдні Росії. Він був таким же за-

лізним, як і Фелікс, і сам розстрілював тих «хохлів», які «злісно» приховували від продзагонів свій власний хліб. Розстрілював їх Васильєв як контрреволюціонерів. А таких нищили тоді без суду і всякої гуманности.

У своєму вагоні Дмитро Ульянов міг би їхати сам. Це був його персональний вагон. Але, певно, з метою більшої безпеки, він запросив до свого вагону чекіста Горського. А щоб не було скучно і тому і другому, до вагону була запрошена молода лікарка, Галочка Серебрякова, що їхала до Криму як інспектор у справі відновлення кримської санаторної мережі.

Поблизу станції Лозової урядовий поїзд зупинився через завал шпал на лінії. А коли він зупинився, його раптом атакував загін білих, що невідомо звідки взявся. Всі білі війська на той час вважались ліквідованими і лише невеликі їхні розрізнені групи іноді робили напади на органи радянської влади по селах. Нападати на міста вони не мали сили. І урядовий поїзд вони зустріли не на станції Лозова, а поблизу від неї, біля мосту через яр Степовий.

Вершник, білий офіцер, на сірому огирі підскочив до вікна вагона Дмитра Ульянова і, розбивши рукояткою нагана вікно, прицілився в брата Леніна. Але не встиг вистрелити, як його скосила куля Горського. З того часу на лівій половині грудей у Горського красувався бойовий орден червоного прапора.

Офіцер тоді повалився під ноги коня. Він був ще живий і, хапаючи скрученими пальцями мокрий пісок, тягнувся рукою по наган, що відлетів набік. Горський, вискочивши з вагона, стрельнув у нього ще раз. Але стрельнув на бігу і промахнувся. Офіцер уже майже дістав наган, як Горський знову вистрелив офіцерові в голову, припинивши нерівний поєдинок.

Охоронники-чекісти, вискочивши з вагона, що був причеплений у хвіст поїзда, переслідували білих втікачів-вершників, стріляючи по конях. Васильєв тим часом, брудно лаючись, поспішав до вагона Дмитра Ульянова і, побачивши розбите вікно й убитого офіцера, що лежав на землі, штовхнув мертвого ногою в бік. Потім наказав

двом чекістам роздягнути офіцера догола і всю одержу принести до вагона охорони.

Ленінів брат був великим любителем верхової їзди. Але, як признавався сам Горський, «далеко було Ульянову до нього, до вершника Горського». Вони разом розїжджали по гірських стежках Криму, полюючи на диких кізок. Можливо, Горський дещо й прибріхував, але може воно так і було, як він розповідав.

На відміну від свого старшого брата, Дмитро Ілліч був нікудишній організатор, та й лікар він був нікчемний. Із справами, які йому були доручені в Криму, він не впорався і скоро попросився з Криму. Недовго після нього затримався на кримській землі й Горський.

На початку вітчизняної війни Дмитра Ульянова в інвалідному візку — у нього на той час була ампутована нога — возили по військових шпиталях і змушували підбадьорювати ранених солдат, які видужували й готувалися до нового виїзду на фронт.

Проте багато з тих, кого він підбадьорював, не хотіли вірити, що це брат самого Леніна і, слухаючи його, хитро посміхалися в кулак.

— Він швидше схожий на Петра Першого, а не на Леніна, — казали солдати й реготали після того, коли Дмитра Ілліча забирали від них.

Дмитро Ульянов був високого зросту, різко горбився, вигинаючи верх спини бугром; очі мав тьмяні й нерухомі, був з чорною бородою й вусами і смішний повільними рухами. Здавалося, він завжди був у напівсні.

— Дурять вас дурнів оцим братом Леніна, — казали солдатам сестрички, — хоч би заgrimували його.

Коли ж Аркадій Горський, який був далеко на сході, діставав лист від Дмитра Ульянова, то про це відразу довідувались у відділі і старші й молодші. Були випадки, що він читав їх навіть в'язням.

Зінаїду Жданович Горський називав пестливим іменем, але не Зіночка, а Галочка. Як видно, в честь тієї Галочки Серебрякової, з якою колись їхав з Москви до Криму і з якою зустрічався й дружив у Криму. Спочатку Зінаїда Василівна обурювалась цим і не могла зрозуміти,

навіщо старий чекіст Горський міняє її ім'я. Але потім звикла до цього, що навіть відгукувалась, а Горський став називати її не просто Галочкою, а Галочкою Серебряковою.

Взаємини Горського і Зінаїди були дуже складними й незрозумілими. Він при всіх цілував її руку. При цьому щулився і по-котячому вимовляв, смішно й непомітно ворушачи губами:

— Му-му-му-му!

І, відірвавшись від руки, шепотів їй:

— Галочка ти моя Серебрякова!

Часто, більше, як треба, бував Горський і в лазареті. Іноді обходив корпуси, чого йому зовсім не слід було робити. Якось він вирішив бути присутнім на вранішній летючці, на якій зумів повернути справу так, що довелося йому покликатися на якусь фразу з листа Ленінового брата. Спершу він процитував тільки фразу, а потім і весь лист. Лист був короткий і складався із скарг на різні хвороби, що перемагали пасивне тіло Дмитра Ілліча.

Коли читався цей лист, на летючці були присутні і Борис Дмитрович та Бродяга. Це було за місяць до того, як Сивограков запроторив Бориса Дмитровича до ізолятора і почав на нього слідчу справу.

Бориса Дмитровича я завжди уявляв дуже проникливою людиною. Характери людей він розпізнавав, як ніхто інший. При цьому любив покликатися на Льва Толстого, якого іноді називав Львовушкою. Я завжди дивувався цьому братанню Бориса Дмитровича з Львом Миколайовичем: «Такого гіганта і раптом називати Львовушкою!»

— Цей провидець Львовушка, — казав Борис Дмитрович про Толстого, — завжди попадав у ціль.

Толстой висловлював думку, що: «найкраща людина та, що живе переважно своїми думками і чужими почуттями; найгірший сорт людини — яка живе чужими думками і своїми почуттями».

Згадавши і процитувавши ці слова «провидця Львовушки», Борис Дмитрович казав про Горського:

— Він і чужими думками мало живе. Він не мислить і керується тільки почуттями. Він звір.

І, помовчавши, питає, звертаючись до мене і Бродяги:

— А може він уже втратив розум? Га?

І, похитавши головою, сам відповідає на це своє питання:

— Ні, розум у людини завжди лишає якийсь слід. Але в Горського немає слідів від втраченого розуму.

І повторює:

— Він звір!

Горський був призначений начальником відділу не за заслуги на праці, а за звірячу вдачу.

Перший день свого керування у відділі він відзначив стрільням з пістоля в вікно. Він хотів відкрити цей день селекторною нарадою з усіма начальниками колон таборових пунктів, а також лазарету. Всі вони про це були звечора попереджені і чекали його прибуття на селектор. Він мав бути вранці, рівно о дев'ятій, без запізнення ні на хвилину. І спізнився.

Горський увійшов до кабінету начальника відділу вперше урочисто, як господар цього кабінету. Він гордовито усівся за надмірно довгий і занадто широкий стіл, заставлений селекторними телефонними апаратами та їх підсилювачами.

Він крякнув, помовчав, потім знову крякнув і підніс трубку селектора.

— Добридень! Біля селектора начальник відділу Горський!

Він це сказав так урочисто, так високопарно й гордо, надавши своєму голосові чітко впливового виразу, що йому міг би позаздрити сам Левітан*.

Але трубка селектора зберігала гробову мовчанку. Він кинув її, як щось вороже й огидне, як напевно кинув би гадюку, що випадково потрапила б йому до рук. Він схопив трубку другого селектора. Але й вона мовча-

* Левітан — один з кращих дикторів московського радіо.

ла. Рвучко, з обуренням, здригаючись від того, що не мав сили стримати свій гнів, він схопив за телефон. Але мовчав і телефон. Не відповів йому й запасний апарат. Мовчали й посилювачі.

Обуренню, злобі, гнівові, жорстокості, хвилюванню, його жовчі не було межі. Увесь його невгамовний характер спалахнув вогнем, що відразу вийшов з послуху. Він шарахнув кулаком по склу стола, і воно розлетілось на друзки. Він вискочив із-за стола, підбіг до вікна, що виходило на головну вулицю виселка, розчахнув його навстіж і, висунувшись, почав палити з нагана в небо.

Хтось із підвладних, осмілившись підійти до вікна, запитав його, що сталось. Що він хоче?

— Начальника зв'язку Ординського до мене! — закричав Горський, припинивши стріляти.

По всіх кабінетах відділу, в його коридорах, навколо будинку запанувала цілковита тиша. Горський кидав грім і блискавки. Всі боялися і тремтіли перед ним. Його голос, що кликав Ординського, був подібний до смерчу. Кожний, що працював у цю зміну, думав тоді: «Ординський пропав!»

Але інакше думав сам Ординський. Він догадався відразу, що в Горського якісь нелади із зв'язком. Ці «нелади» він відразу знайшов і усунув. І тільки після цього полагодження пішов на виклик, щоб з'явитися перед очі грізного начальства.

Він знав і слабкі сторони Горського. Старий чекіст любив не тільки суворі й чіткі команди, але ж і такі відповіді підвладних. Він хотів, щоб всі його підвладні приходили до його кабінету, суворо виконуючи правила уставу у звертанні до старших. Але найбільше він любив стройовий крок...

По коридору відділу Ординський ішов стройовим кроком. Топ! Топ! Топ! Топ!, лунали його чіткі й вивірені до кожної секунди кроки. Вони наближались до кабінету Горського.

Оскаженілий начальник розгубився. Він знав, що до нього йде Ординський. Але чому отим милим його серцю стройовим кроком? Він розумів, що підвладного, що

з'явився по всій уставній формі, треба й приймати по всій формі. Він сів за стіл, набрав поважного вигляду і, очікуючи, став дивитися на двері. Вони розчахнулись, і до кабінету вмаршував або вірніше втоптав Ординський. Він зупинився на визначеному віддаленні від стола начальника, з непомітною швидкістю і чіткістю кинув руку до козирка форменого кашкета і голосно й роздільно доклав:

— Лейтенант Ординський на ваш виклик, товаришу майоре, прибув. — І, не передихнувши, продовжував, — у вашому кабінеті з вини й недогляду робітника частини зв'язку відділу були відлучені обидва селектори й обидва телефони. Винний знайдений і покараний, недоліки усунені. Обидва ваші селектори й обидва телефони працюють. Дозволите йти?

Відразу, як тільки Ординський почав доповідати, Горський встав з крісла, виструнчився, простяг руки по швах, і став дивитись на Ординського, пожираючи його очима. Він любувався ним. Та й було чим тішитись. Лейтенант був красивий і обличчям, і фігурою, охайний чіткістю в одязі, і голос його, коли він доповідав, як здавалось Горському, був схожий на музику.

— Ідіть! — ласкаво сказав він Ординському, а коли той, круто повернувшись, витопає з кабінету, він записав у своєму настільному бльокноті: «Ординський. Гідний заохочення. Треба не забути!»

Повернувшись до дільниці зв'язку, Ординський реготав так, що трохи не надірвав живота.

Про цей випадок довго пам'ятали у відділі й розповідали про нього так, ніби це був анекдот. Проте розповідали пошепки, а хихикали тільки в кулак.

* * *

Довідавшись, що Сивограков збирається відправити Бориса Дмитровича до Головного таборового пункту, Зінаїда Василівна не зважилась говорити з чекістом сама. Вона вирішила звернутися по допомогу до Горського. По селекторові про це не можна було говорити, тому що

селекторні розмови одночасно слухають всі колони і всі таборові пункти. Поїхати до відділу вона теж не могла: не дозволяли обставини. Хірург Зацепін якраз зарізав свого чергового оперованого. Вона почала сумніватися про нього, як хірурга й лікаря. У ті роки в багатьох були не дипломи, а навіть неформальні довідки, а іноді навіть написані від руки фальшивки. Розібратися в цьому треба було негайно. За день перед цим вона написала листа до начальника САНУ Михальчика, просячи його пильно вивчити особисту справу Зацепіна. Листа вона післала післанцем й з дня на день чекала відповіді.

Але як викликати Горського до лазарету? І вона вирішила і йому теж післати листа. Післала листа Найдюновим.

Прочитавши те, що йому писала Зінаїда Василівна, Горський розлютувався. Він підняв трубку селектора й закричав у неї:

— Лазарет!

— Я лазарет! — відповіла трубка.

— Хто біля селектора? — грізно закричав Горський.

— Селекторист!

— Мужчина?

— Так!

— Зняти. Поставити жінку! — наказав Горський.

Знімати селекториста-чоловіка зовсім не було потреби. А наказував Горський тільки тому, що з нього виплескувалась лють. Він не поклав трубки на важільці, а кинув так, що один важілець попсувався. Через деякий час він підніс трубку другого селектора.

— Лазарет!

— Лазарет слухає! — запищало в слухавку.

— Хто біля селектора?

— Біля селектора селектористка! — проспівав голосок.

— Жінка?

— А хіба ви не чуєте по голосу? — відповіла селектористка.

Горський розізлився:

— Багато говориш, жінчино! Ти ще будеш там з солдатами загравати! Зняти! Поставити мужчину!

Замінивши протягом години двох селектористів, Горський нарешті викликав до селектора Зінаїду Жданович. Але та відповідала йому, що питання про Сивогракова делікатне, і вона хотіла б, щоб Горський сам приїхав до лазарету.

Її прохання Горський задовольняв завжди. Не міг їй відмовити й на цей раз. Він відповів:

— Буду у вас завтра. Передайте про це там, кому належить, щоб попередити Сивогракова. Він мусить очікувати мене на вартівні.

Коли Горський приїхав наступного дня до лазарету, Сивограков уже чекав на нього. Але, проходячи через вартівню, Горський не глянув на нього, а пройшов повз. В кабінеті начальниці лазарету він уважно вислухав Зінаїду Василівну, все з'ясував собі і тільки тоді рушив до вартівні, як він сам висловився, громити Сивогракова.

На вартівні він пройшов до дощаної канапи, що стояла біля стіни, схожа скоріше на садкову лавку, ніж на канапу, посадив поруч Зінаїду Василівну, злісно подивився на Сивогракова, що сидів біля вартівника, і йому здалося, що у того майнула на губах посмішка. Хвилину Горський розглядав його. Потім запитав спокійно:

— Ви закінчили офіцерську школу, Сивограков?

— Так, товаришу майоре!

— Де?

— У Ленінграді, товаришу майоре!

— Значить в місті Леніна?

— Так точно, товаришу майоре!

А я друг брата Леніна, Дмитра Ілліча Ульянова. Бував я і в самого Леніна. Доводилось пити чай.

— Я це знаю, товаришу майоре!

— Значить, знаєш. Добре, що ти це знаєш.

Але спокій, з яким він розмовляв, був тільки зовнішній. Але і Зінаїда Василівна, і Сивограков, і навіть вартівник бачили, що Горський ледь-ледь стримує себе.

— Так яку ж школу ви закінчили в Ленінграді, Сиво-

граков, чи як там тебе? — запитав Горський уже підвищеним тоном.

— Так точно, Сивограков, товаришу майоре. А закінчив я середню офіцерську школу МВД.

— І чому ж вас там навчили?

— Тому, що належить в середніх школах, товаришу майоре.

— І стройової?

— І стройової, товаришу майоре.

— А чому ж ти, розмовляючи зі мною, начальником відділу, насіння лускаєш?

І викрикнув:

— Чому, сукін ти сину?

Він ще не хотів лаятись. Лайливі слова вирвалися в нього мимоволі, якби самі собою. Він заскрипів зубами. Жовна вилиць у нього надулись і забігали вгору і вниз. Сивограков тим часом пересипав насіння з лівої жмені в праву і зсипав їх до кишені. Горський перемагав себе, деякий час мовчав. Спостерігав за Сивограковим. І раптом зрозумів, що стримувати себе далі не може і закричав так голосно, що голосу його не втримали стіни вартівні, і він рознісся далеко по зоні:

— Встати!

Сивограков встав із стільця, проте не дуже швидко.

— Рuku! Рuku з кишені! — кричав Горський.

Сивограков вийняв руку з кишені.

— Руки по швах! — скомандував Горський. Він і сам піднявся і стояв перед Сивограковим струнко, як належить начальникові, коли він розпікав підлеглого.

Сивограков виконав і цю його команду.

— Зараз же! Негайно! — продовжував наказувати Горський, — випустити з ізолятора письменника.

— Це якого письменника? — запитав Сивограков. Його вираз обличчя говорив про цілковите нерозуміння того, що щойно сказав Горський. Але цей вираз був тільки штучною маскою. Сивограков чудово знав, про якого письменника говорить начальник відділу.

— Якого письменника? — повторив Сивограков, бачачи, що Горський не відповідає на це його питання.

Горський розгубився. Він забув прізвище Бориса Дмитровича, згадував і не міг згадати.

— Як якого? Дурником прикидаєшся! Того самого, якого ти посадив до ізолятора. Негайно... відразу звільнити його!

— Антоненка-Давидовича, — підказала Горському Зінаїда Василівна.

— Так, так, Антоненка-Давидовича, повторив за нею Горський.

— Сивограков посміхнувся, одірвав погляд від Горського, подивився набік і сказав:

— Гм...

І, поглянувши знову на Горського, і, випнувши груди, викарбував кожне слово:

— Антоненко-Давидович для мене не письменник, а в'язень. Раджу й вам, товаришу начальнику відділу, майоре Горський... — Сивограков підвищив голос, — і вам називати в'язнів в'язнями, а не письменниками.

— Добре... Звільніть ув'язненого Антоненка-Давидовича! Я наказую вам, — сказав Горський, але тон сказаного був уже дещо нижчий і навіть цілком низьким, проте ще владним і непохитним.

— Я негайно виконав би ваше розпорядження, товаришу майоре, коли б Антоненко-Давидович був посаджений за порушення таборового режиму. Але він перебуває під слідством. Його справа серйозна, і його будуть суворо судити. Виконати вашого розпорядження про звільнення з ізолятора підслідного я не можу...

У Горського завернулася голова. Він уже кипів, як смоляний казан, кипіння якого не можна зупинити.

— Я вас розжалую! — закричав він на Сивогракова і забігав по вартівні сюди й туди. Наткнувшись на селекториста, закричав на нього:

— Ув'язнений! Слухаєш нашу розмову! Геть з вартівні, негіднику!

Селекторист шмигнув побіля постаті начальника і зник за дверима.

— Розжалувати мене ви не маєте права, — спокій-

но відповів Горському Сивограков. А Антоненка-Давидовича я не випущу з ізолятора.

Горський почервонів, потім побілів, потім знову почервонів. Він надув щоки, затупав ногами і все хотів щось крикнути ще, але довго не міг вимовити того, що хотів. Він вимовив те тільки тоді, коли підніс обидві руки вгору і рвучко опустив їх. Він крикнув до Сивогракова:

— І ти геть з вартівні!

Сивограков козирнув, круто повернувся й рушив до виходу. Він спіткнувся і трохи не впав. Розмова з Горським давалася йому не легко.

— Я сам звільню цього самого... — кричав Горський вслід Сивогракову.

Він знову забув прізвище Бориса Дмитровича.

— Не зможете! — крикнув із-за дверей Сивограков.

— Сволота! Негідник! Я Леніновому братові папищу!

Ця погроза Горського написати до брата Леніна була смішною. Він цим ніби ствердив про своє безсилля перед Сивограковим, але такий уже був сам Горський.

Він, справді, вирішив звільнити Бориса Дмитровича з ізолятора, при тому негайно й неодмінно. Вирішив він тоді й на Сивогракова настрочити рапорт. Але кому? Леніновому ж братові!? Він напише самому генералові Гвоздевському.

— Генерал йому, мерзотникові, припише сто припарок! — у голос проговорив Горський. — Він йому...

І чомусь не доказав. Осікся, чомусь. Він розумів, що хоч у нього й чекістська коса, але стара, підтоптана, наскочила на молодий чекістський камінь — кремій, що не встиг ще обрости мохом. І коса його пощербилась.

Він поспішив з вартівні до зони. Вибігаючи, якимось не подумав, що слідом за ним іде й Зінаїда Василівна й захряснув за собою двері. Дверна ручка боляче вдарила її в живіт. У неї затуманилось в очах, вирвалося жалісне зіздання. Але вона тут же взяла себе в руки.

Горський пустився по зоні лазарету до ізолятора бігом. Зінаїда Василівна не могла бігти й відстала. На воротах зони ШІЗО висів великий в'язничний замок. Гор-

ський розгубився, зупинився, але лише на хвилю. Він закричав:

— Днювальний ШІЗО, до мене з ключами!

Замість днювального, з вартівні ШІЗО вийшов розжалуваний офіцер Садиков. Той самий Садиков, який супроводжував мене й Бориса Дмитровича до генерала Гвоздевського й хотів по дорозі до відділу постріляти нас.

Сивограков, звичайно, не знав і не міг припускати, що випустити Бориса Дмитровича наважиться сам Горський. Але він припускав, що це можуть спробувати, мовляв, Жданович або Найдьонов. І він вжив запобіжних заходів: на ворота до зони ізолятора було наказано повісити великий замок, і, крім днювального, призначив ще й чергового, який виявився Садиковим.

Садиков категорично відмовився відчинити ворота перед начальником відділу.

— Мені це робити заборонив сам Щипунов. І своє розпорядження він погодив з Казанковим. А передав мені їхні розпорядження Сивограков. Так що вибачте, товаришу майоре...

Горський перебив його:

— Я начальник відділу, майор Горський!

— Вибачте, товаришу начальнику відділу майоре Горський, але впустити до ізолятора я вас не можу.

Горський з усього розмаху вдарив кулаком по величезному в'язничному замку й забив кулак.

— Я тебе на фронт відправляю! — загрозив він Садикову, думаючи, що це була б найвища кара для здорованів, що пригрілись у таборі.

— А я бажаю цього, — відповів йому Садиков, — я не просто солдат, я розжалуваний офіцер.

Горський поїхав з лазарету принижений і ображений. І, здавалось, забув і про прохання Зінаїди Василівни, і про скандальну розмову з Сивограковим, і про непослух перед ним рядового Садикова, і тим паче про якогось там ув'язненого в ізоляторі Антоненка-Давидовича.

Розуміла і Зінаїда Жданович, що коли вона буде й далі пробувати йти проти Сивогракова, то, не зважаючи на заступництво Горського, вона може нажити собі ве-

ликі неприємності. І вона махнула рукою на Антоненка-Давидовича, розмірковуючи: «Своя сорочка ближче до тіла».

* * *

Але про те, що Горський зчинив скандал на вартівні, — було уявним. Рапорт на Сивогракова він все ж таки написав, але не на ім'я генерала Гвоздевського, а начальника Востоклагу Філімонову. Лізти через голову Філімонова до вищого начальства він остерігся.

Як потім з'ясувалося, настрочив рапорт і Сивограков на ім'я начальника оперслужби Казанкова, але, дотримуючись субординації, передав його Щипунову.

Тижнів за два по відділах, а через відділи і по колонах та таборових пунктах були розіслані два накази управління. Один з них оповіщав:

«За невиконання наказу начальника п'ятого відділу майора Горського і вияву, при цьому, грубости, відчислити рядового Садикова Шархула Садиковича із Східного ІТЛ будівництва 500 НКВД СРСР. Передати його в розпорядження Совгаванського райвійськкомату для спрямування до штрафних батальйонів дійової армії».

У другому наказі говорилось:

«Оголосити подяку оперуповноваженому лазарету п'ятого відділу табору Сивогракову С. Т. за пильне ставлення при порушенні, розсліду й тримання в ШІЗО небезпечного антирадянського злочинця».

Коли Найдьонов розповідав мені про ці накази, ми обидва дивувались, як це можна, за, здавалось би однако-ві вчинки, одного покарати, а другого похвалити. Та й не диво, бо все то була творчість чекістів, яка не вкладається в рамки людського розуму.

ТАТАРИН ХАКІМ ШАЙПОВ

Татарин із Ялтинської Аутки Хакім Шайпов був заарештований в Ленінграді. Поїхав туди, щоб побачити місце, де колись перебував на царській службі його батько, теж Хакім Шайпов. Служив він в Петербурзі, який при ньому переіменували на Петроград, в Кримському дивізіоні її величності імператриці Олександри Федорівни. Цей дивізіон охороняв царську родину.

Хакім був обвинувачений за тим графаретом, про який писав ще Маяковський:

*Прохвост Дантес великосветский шкода,
Мы б его спросили — Ваши кто родители?
Чем вы занимались до семнадцатого года?
Только бы того Дантеса вы и видели!*

Шайпов не був «великосвітським шкодою», але його теж запитали: — Хто ваші батьки? Чим вони займались до сімнадцятого року? На ці питання він відповів щиро, навіть з деякою гордістю — і опинився в таборі.

Заарештували його випадково в Ермітажі. Оглядаючи колишній царський палац, що колись охороняв його батько, Хакім від когось почув, що в Ермітажі є Кримський камінь, і йому страшно захотілося побачити його. Іще б пак! Кримський! Значить рідний, татарський!

Під час огляду каменя запалився гнівом. Розгнівило його те, що на Кримському камені було написано не потатарському.

Цей камінь у стародавній час стояв як дороговказ біля міста Корчева (Так називалось за Київської держави місто Керч). Він показував шлях у бік Тмутаракані (Теперішня Тамань, яка теж належала до складу Київської держави. На камені було позначене віддалення від Корчева до Тмутаракані в 14 тисяч сажнів. Зазначалось також, що вимірювання цього віддалення від столиці князівства до східнього кордону здійснив український князь Гліб).

Який це Гліб? Чому не Гірей? — незадоволено подумав Хакім. Проте, з цим написом він помирився б, коли б не екскурсовод, який пояснив, що цей камінь — реліквія і свідчить про те, що до татарської навали Корчевське Кримське князівство входило до складу Київської держави, тобто теперішньої України.

Це пояснення так обурило Хакіма, що він почав брудно лаятися, правда, татарською мовою і плювати на камінь. Плюючи він кричав:

— Цей камінь — тухта! Ніякого князя Гліба не було! Крим завжди був татарським!

Його забрали за хуліганство. І дали б йому за це рік примусових робіт, коли б не його язик, який став йому ворогом.

У таборі співтаборяни питали його:

— Хакім, за що тебе засудили?

На будь-які питання, хто б його не запитував, він відповідав не відразу. Думав. А думав він завжди важко і завжди при цьому потів, пихтів і чомусь незвичайно хвилювався. Обдумавши, говорив різко й вищав:

— Я татарин, слідчий не татарин; я татарин, прокурор не татарин; я татарин — всі три судді не татари. От і дістав строк.

— А за що заробив його? — питали співтаборяни.

— За що заробив?! Хіба це робота? Ніхто не заробляв! Всім так давали строк. І мені дали.

Поки це говорив, піт поймав його обличчя зверху до низу прозорою блискучою плівкою. Він витирав його подолом задубілої від поту і бруду та вицвілої від світла й темряви сорочки. Потім з вищанням звернувся до того, що питав:

— А ти дурень! Набитий дурень! Не в смужечку, а суцільний!

— Це ж чому? — обурювався той.

— Нащо питати? В таборі не питають! — і починав червоніти, потім біліти і знову червоніти.

При цьому величезний дзвін його грудей ніби розгойдувався і, здавалось, ось-ось задзвенить своїм мідним важким дзвоном. Його очі дико обертались і наливались

кров'ю, пальці його рук стискувалися в величезні пудові кулаки.

В таку хвилину він міг побити того, хто своїми питаннями змусив його розхвилюватися. Щоб не зробити цього, він відходив набік, переважно до параші, і там починав голосно, із свистом сякатися.

Зростом він був величезний. Сантиметрів двадцять або тридцять поверх двох метрів. Але будовою незграбний. У нього були короткі, схожі до тумб ноги, на яких спочивав півтораметровий тулуб, що нагадував довгий сінний матрац, який і був основною частиною його високого зросту. Між головою, схожою на круглий гарбуз, і тулубом не було ніякої шиї. Його голова була всаджена в широкі, в косий сажень, плечі. Virізнялися своєю довжиною руки. Вони були разів у півтора довші моїх. Але до низу його тулуба все ж таки не діставали.

Хакім із злістю відповідав тільки про засуд. На всі інші питання він відповідав спокійно, але завжди з якоюсь особливою, властивою тільки для нього манерою.

— Хакім, чому в тебе голена голова? — питали його.

— Розумна голова любить чистоту, — відповідав він.

— Хакім, — питали його інші, — чому ти носиш таку красиву бороду, а вуси голиш?

— Вуси теж пробував носити, — відповідав він, — але вони у мене схожі на сталінські. Не хочемо сталінських вусів.

Хакім був «мастирщиком». Мастирщиками називали в таборах ув'язнених, з яких чекісти вимотали все: силу, здоров'я, здібність далі працювати. Вони падали на дорозі до місця праці, і їх за небажання вернутися в стрій іноді пристрілювали. Щоб врятуватися від наближення для них загибелі, вони робили собі «мастирки» (каліцтва, хвороби) й потрапляли до лазарету для лікування цих мастирок.

Мастирки були найрізноманітніші. Одні вливали собі в очі густий атрамент, приготований з огризків хемічних олівців, які голодні люди купували за останні пайки; інші вводили собі під шкіру саморобними шприцами власну слину — при цьому страшно мучились; ще інші

протикали цвяхом обоє вух і ставали глухими, щоб потім прикинутись глухонімими...

Хакім Шаїпов ковтає медичні градусники. Поставить йому фельдшер градусник під пахву і тільки одвернеться чи відійде від нього на крок чи два, як Хакім вихопить градусник з-під пахви і в рот.

Він їх ковтає без всяких труднощів, ніби розжовану пайку.

До лазарету Хакім прибув з Акуру, із штрафника, з градусником у шлункові. Медведенко вирізав з його шлунка це чужорідне тіло, але коли прийшло видужання і прийшов час виписувати його з лазарету, у його шлунку виявився новий градусник.

Так він перебував у хірургічному корпусі більше двох років, до прибуття нового хірурга, якому Хакім вирішив не довіряти свого шлунка.

Перед випискою з хірургічного корпусу до корпусу тих, що видужують, він в самій спідній білизні, прикриваючи рукою порване місце кальсон там, де це було б соромно не прикрити, прийшов до кабінету Зінаїди Жданович і, зупинившись біля порога та ніяково топчачись босими ногами по половикові, сказав:

— Ти, начальник лазарету, а я — електрик. Чи ти хочеш, щоб скрізь у лазареті було гарне електричне світло? Я буду робити, щоб скрізь у лазареті було гарне світло. Ти мене приймеш на роботу, а я буду казати тобі спасибі. Я татарин з Аутки, з самого краю Ялти. Ауткинські татари — чесні татари.

Зінаїда Василівна післала його до мене, щоб я поговорив з ним, чи можна довіряти йому роботу електрика. Виявилось, що Хакім цілком неписьменний. Він не міг прочитати навіть слово «електрика». Але коли я доручив йому зробити в новому корпусі проводку, він почав робити її, як спеціаліст, який добре знає те, що робить. Я попросив Зінаїду Василівну лишити його в лазареті.

Не пригадую, де він жив відразу після прийняття його на працю електрика. Але по смерті Бродяги, повернувшись якимось з праці, я знайшов його біля себе поруч, на

місці Бродяги. Він успадкував від мого бідного друга не тільки місце на нарах, але й його постіль.

Якось в один з вечорів, лежачи поруч, ми розгґуторились уже перед самим сном. Я розповів йому, що в тій комірчині, де тепер в са́мітності живе новий хірург, жили ми вчотирьох. З чотирьох два вже померло, третій — письменник, — перебуває в ізоляторі, а я ось не міг лишитися разом з новим хірургом й перебрався сюди, до бараку обслуги.

— Та-ак!.. — багатозначно сказав Хакім і, трохи помовчавши, знову повторив. — та-ак! Гарний чоловік був старий хірург. Коли б він був живий, я ще б два градусники проковтнув.

Ми помовчали. Хакім чомусь стукав вказівним пальцем у лоб і дивився в стелю.

— Чекай!.. Чекай!.. — нарешті, промовив він, — ти сказав, що в ізоляторі сидить письменник?

— Так, — підтвердив я.

— Це той, що пише заяви, листи чи який пише книжки, справжній?

Я сказав, що справжній, який писав книжки й дуже гарні.

— В Ялті, в Аутці, де була моя родина, теж жив один справжній письменник. Тільки він помер. Мій батько його пам'ятає, а я не бачив. Справжніх письменників Аллах любить, і їм люди мусять допомагати.

— Який же письменник жив там у вас? — запитав я, згадавши, що в Ялті жила й Леся Українка, і Степан Руданський та багато інших письменників.

— Його прізвища я не знаю, але його всі знають і на його домі прибита його табличка, — відповів мені Хакім.

— Може пам'ятаєш його ім'я? — допитувався я.

— Й імени не знаю, батько напевно знав, він читати вмів, а я не знаю. Його всі знають. І листи писав, але більше книжки.

— Чехов? — запитав я.

Він подумав, згадував і сказав:

— Може й Чохов, — він так і сказав, не Чехов, а Чохов, — а може й ні. Він був нашим сусідом. Батько роз-

повідав, що він по-татарському був ні бельмес. А цей письменник, який тепер сидить в ізоляторі, знає його? — запитав і сам відповів:

— Раз справжній письменник, то знає.

— Книжки Чехова він добре знає й любить їх, — підтвердив я.

— Це точно? — запитав він.

— Звичайно, точно, — запевнив я.

— Ну, тоді давай помовчимо, — сказав він, — я думати про нього буду, якщо він справжній письменник і нашого сусіда любить. Треба допомагати йому.

Він відвернувся від мене й почав думати.

Я заснув, а коли прокинувся, то не знайшов поруч себе Хакіма. Я не надав значення його відсутності, подумав, що він пішов на парашу, а може до сушарки, бо напередодні він, не зважаючи на дощ, лазив по стовпах.

Після розводу я пішов до нового корпусу, де мав працювати Хакім, але його там не було. Я повернувся до барака обслуги й запитав про нього у днювального по секції. Днювальний відповів, що татарин пішов з барака вночі, а куди — нікому не сказав.

— А що, його на роботі немає? — запитав він.

— Немає.

— Не знаю, нічого не знаю.

Годині об одинадцятій мене викликала до себе в кабінет Зінаїда Василівна.

— Де твій Шаїпов? — запитала вона, як тільки я відчинив двері.

Я відповів, що нічого не знаю, де він міг подітися.

— Він в ізоляторі сидить, — заявила Зінаїда Василівна, сам сів, а виселити його звідти наглядачі не можуть. Силоньки в них малувато боротися з цим ведмедем. Ну, начудив ти...

— Чому я начудив? — останні її слова вразили мене.

— Сивограков запевняє, — пояснила вона, що ти його післав до ізолятора, щоб через нього про щось домовитися з Антоненком-Давидовичем. Він вважає, що ти тепер зобов'язаний і вивести його з ізолятора. Іди! Сивограков чекає на тебе у вартівні.

Коли я повернувся, щоб іти, Зінаїда Василівна за-тримала мене.

— Зачини щільніше двері й підійди поближче! — сказала вона. А коли я підійшов, вона проказала напів-пошепки:

— Сивограков вимагає відправити тебе на штрафну. Тільки ти не бійся. Я зможу оборонити тебе. Будівель-никами, та ще такими, як ти, у нас не розкидаються.

— А письменниками? — запитав я.

Вона засміялась, але її обличчя виявляло гіркоту.

— Гаразд, іди! Антоненкові-Давидовичу ти нічим до-помогти не зможеш.

Вийшов я з кабінету з пониклою головою, проте до вартівні, де мене чекав Сивограков, я побіг бігом.

Невже ж, думалось мені, мене поведуть до ізолятора і я там побачусь з Борисом Дмитровичем? І радість, і горе одночасно заслоняли душу.

Вхід до кабінету Сивогракова був з вартівні. Коли я зайшов, селекторист схопився й пробував щось сказати мені, судячи по виразові його обличчя, щось важливе. Але якраз відчинились двері кабінету, і в них показався Сивограков. Селекторист зробив вигляд, що піднявся з свого місця, щоб подивитися в вікно. І, подивившись, тут же сів. Сивограков суворо глянув на нього. Обличчя селекториста яскраво почервоніло. Мені Сивограков ска-зав:

— Заходь!

Він це сказав з досить виразними недобрими нотка-ми. Наказавши сісти на стільці перед собою, запитав:

— Палиш?

Ох, це куриво! Чекісти часто пропонують при зустрі-чах з нашим братом. Запропонувати курити — вважа-ють вони — вигідно наставити до себе відповідача. Ця нехитра метода в них, як вони висловлюються, на озбро-єнні. Все недобре вони починають з пропозиції закурити.

Цим не забавляюсь, — відповів я.

— От і чудово, куріння забирає здоров'я, — сказав він. — Ну, ти певно догадуєшся, навіщо я тебе викликав?

— Зінаїда Василівна сказала мені, — відповів я.

Він посуворішав й дивився на мене так, що змусив мене зіщулитися під його аж занадто лютим поглядом.

Тепер, згадуючи все страшне, що бувало з нами, я думаю про Сивогракова, як про нікчому. Недавно я читав Олександра П. Куніцина, відомого вченого минулого століття, професора права, який читав лекції в Царськосельській ліцеї в роки, коли там навчався Пушкін. Куніцин казав, що «Хто перешкоджає людині по-людському існувати, той механічно підлягає примусові, як істота, яка під знаком розуму неіснуюча».

Сивограков був істотою під знаком розуму неіснуючою. Але якраз вони, чекісти, які під знаком розуму були неіснуючими, і наводили найбільше жаху на людей. Але це пізніше я вважав Сивогракова нікчемою, тоді ж він був для мене велетнем зла й насилля.

— Зінаїда Василівна сказала тобі не все, — невдоволено проскрипів Сивограков, — я вирішив відправити тебе до Акуру, до штрафної колонії.

— За що?

— За всяку писанину, непотрібну ні умові, ні серцю, за переховування там, де не належить.

— Туди, де не належить, — відповів я, — ні я, ні Антоненко-Давидович доступу не мали. Зберігав там Медведенко. З нього, з покійного, їй питайте.

— Змовились! Антоненко-Давидович на це моє питання так само відповідав, — з обуренням сказав Сивограков. — Ну, нічого, далі змовлятися вам не пощастить.

— Якщо двоє хочуть сказати правду чи кілька осіб, — сказав я, — то вони обов'язково скажуть те саме.

— Та-а-ак! — протяг Сивограков, — що ж, ваше діло говорити, що ви хочете, а моє діло підвести вас під статтю.

— Але в наших оповіданнях немає нічого антирадянського.

— У твоїх так, а в Антоненка-Давидовича... Тебе я не буду віддавати до суду, а він... Та його розстріляти мало!

— За що?

Він таракнув кулаком по столу й заревів:

— Тут я запитую! — його очі кидали блискавки.

Я притих. Я не розумів, що йому від мене потрібно. Бачачи, що я притих, подобрів і він. Вийшов з-за стола, обійшов його, щільно підійшов до мене й довірливо поклав руку на моє плече. Заговорив теж довірливо:

— Ти чудовий будівник і для лазарету просто знахідка. Начальниця лазарету Жданович — у неї серце м'яке, жіноче — клопоче, щоб я не відправляв тебе до Акурю на штрафняк. І от я думаю — погодитися з нею чи ні?

— Треба погодитися, — сказав я і змусив себе посміхнутися.

Він зняв з мого плеча руку й, пестливо погладивши мене по голові, пішов на своє місце. Усівшись, запалив погаслу вже недокурену цигарку і, затягнувшись, пустив угору двоє чи троє кілець диму, які стали швидко підноситися до стелі. Вони крутилися і все збільшувались у розмірі, ламаючи правильність своїх кіл.

— Ти, звичайно, чув і, мабуть, не раз оці анекдоти про театри та гороб'я, що впало з гнізда? — запитав він.

Я чекав від нього цього питання і приготувався до нього.

— Анекдоти? — перепитав я, — які це анекдоти?

— Ну, ті, що розповідав вам Антоненко-Давидович.

— Він не розповідав ніяких анекдотів.

— Ну, добре! Хай, по-твоєму, не розповідав. Тоді скажи мені, навіщо ти посилав до ізолятора отого татарина Шаїпова?

— Тобто як посилав? Я його не посилав. І про те, що він в ізоляторі, я тільки зараз довідався від начальниці лазарету.

— Ну, ось що, в'язню Хахулін, не будемо товкти води в ступі. Я знаю все. Всі ваші таємниці знаю. Антоненка-Давидовича я вже допитав тричі. Він признався, що розповідав у тій комірчині, де ви жили, антирадянські анекдоти. Коли я допитував його, ти тут не міг бути присутнім і тому не знаєш про його признання. Але ти хотів якось узнати і ось після цього, як його, Шаїпова, до ізолятора. Так чи ні?

— Не так.

— А як?

— Ніяк!

— Я може б тобі й повірив, якби Шайпов не жив у бараці обслуги і не спав рядом з тобою. Лежачи поруч от і домовились. Кому ж це не зрозуміло?

Він помовчав. Пустив ще два чи три кола диму під стелю, спостерігав, як вони розсіюються, торкаючись стелі, потім відвернувся від мене до стіни і щось міркував.

Я дивився на його пласку потилицю, на дві маківки завитого волосся, що чомусь вилось в різні боки, і поміж ними велику, не вкриту волоссям гюлю, схожу на великий людський пуп, і мені хотілось плюнути на ту гюлю. Мене просто поривало зробити це, щось змушувало, і я ледве стримався від спокуси, що мною запанувала.

Повернувшись до мене, він запитав конкретно й різко:

— Признаєшся, що він розповідав вам антирадянські анекдоти, то не відправлю тебе до штрафної, а будеш артачитися, опинишся в Акурі, а там таким, як ти, фразам, не світить.

— Ви хочете, щоб я сказав вам неправду? — запитав я.

— Навпаки, правду! Ту правду, про яку Антоненко-Давидович уже признався.

— Він збрехав, — сказав я різко, — збрехав на самого себе. Коли б він справді розповідав ці анекдоти, я б зупинив його і сказав би йому: «Не розповідай дурниць!» Він не хлопчак, щоб говорити дурниці.

— Але він не збрехав. Ти брешеш! Ну, ось що...

Він подав мені шматок списаного паперу.

— Ось тобі записка, іди з нею до чергового по ізоляторі Садикова, разом з ним, але можна й самому. Я тут помилився, підеш в камеру до Шайпова і вмовиш його лишити ізолятор. Я не хочу застосовувати до нього сили. Але в ізоляторі йому місця не повинно бути, поки там перебуває Антоненко-Давидович. Парляментарів між тобою і цим пустим писакою мені не треба.

Ця місія була не з пристойних — виконувати доручення опера. Але визволяти з ізолятора — справа добра, і я її прийняв. Головне ж мені хотілось хоч у вічко в дверях побачити Бориса Дмитровича і перекинутися з ним, хоч одним словом. Я взяв з рук Сивогракова записку і швидко вийшов з його кабінету. Селекторист, побачивши мене, знову схопився і знову пробував щось сказати мені, але вартівник крикнув на нього:

— І не думай, вижену з вартівні!

Мені стало ще зрозуміліше, що селекторист хотів сказати мені щось дуже важливе. Але що? Може щось, що торкається Бориса Дмитровича? Осікшись на півслові, селекторист навіщось показав мені очима на вихідні двері з вартівні за зону.

Сивограков, як видно, вже попередив Садикова. Коли я підійшов до воріт ізолятора, він побачив мене з вікна вартівні і поспішив мені назустріч. Впустивши мене в зону, сказав, беручи з моїх рук записку, але не пробуючи прочитати її:

— Іди сам, ізолятор не закритий!

Боже мій! — подумав я і трохи не крикнув від радості, — зараз я побачуся з Борисом Дмитровичем. Я вже бачив себе, що входжу в коридор ізолятора, увявив, як я йду й заглядаю у вічка камер і як зупиняюся біля камери Бориса Дмитровича. У вічко, звичайно, руки не просунеш, але ми торкнемося один з одним поглядами. Ми усміхнемося один до одного. Ми привітаємось. І я підбадьорю його якоюсь надією. Я скажу йому, щоб він в ніякому разі не признавався про те, що розповідав у нашій комірці оці злощасні анекдоти про гороб'я й театри. Боже мій! Зараз я його побачу!..

Камеру Бориса Дмитровича я знайшов швидко, але вона виявилась порожньою. На мокрій підлозі лежав його арештантський бушлат, порваний на правому плечі. Рядом теж на підлозі, спочивали його ватяні штани, а трохи далі валялась одна його брудна онуча...

В голосі майнуло: чому лише одна онуча? А де ж друга? Його кудись поквалпно повели. Звичайно, що в камері він був і в бушлаті і в ватяних штанах, і ноги його

були загорнуті в онучі. В ізоляторі було сиро й холодно. Виходить, що його кудись взяли з поспіхом і навіщось змусили роздягтися. Що з ним?

Ці думки і все, що я бачив, кинули мене в розгубленість. Моя голова завернулася, і я почав падати. Я схопився обома руками за холодний і мокрий стояк дверної рами, злютованої з таврової балки, і крикнув не своїм голосом:

— Борисе Дмитровичу! Де ти?

Відповів мені Хакім. Він задрімав і не чув, як я зайшов до ізолятора, як пройшов по його підлозі, яка заглушує кроки, й опинився в порожній камері Бориса Дмитровича. А може він і чув все це, але прийняв мене за днювального або чергового по ізолятору. Але мій голос він знав добре й відгукнувся на нього:

— Товаришу виконроб!

Я був не виконроб, а десятник. Але виконроба в лазареті не було, і всі ув'язнені звали мене виконробом.

Вискочив із своєї камери Хакім, якимось уже дуже зігнувшись, і нагадав мені ведмедя. Підбігши до мене, він випростався, стукнувся головою об стелю ізолятора і, знову зігнувшись, обхопив мене по-ведмежому руками.

— Ходім звідси, — сказав я йому.

Він беззастережно погодився, і ми пішли з ним поруч по вузькому коридорові. Його зігнутий лікоть торкався моєї голови. Потім він розповів мені, що вночі він розкидав жердяний паркан зони ізолятора, який не охоронявся з веж, пробрався до вартівні, де міцно хропили вартувий і днювальний, зняв зі щита ключі, одімкнув ізолятор, зайшов у коридор, відшукав камеру Бориса Дмитровича й наказав йому:

— Виходь!

З його боку, це була дурна ведмежа послуга, бо коли б Борис Дмитрович вийшов з ізолятора, йому пришили б статтю за втечу.

Слово «Виходь» Шайпов вимовив дуже владно, а ув'язнені звикли виконувати суворі команди. І Борис Дмитрович відразу піднявся, щоб виходити, але швидко збагнув, в чому справа, і не вийшов, лишився в камері.

— А де він тепер? — запитав я Хакіма.

У відповідь він розвів руками і сказав:

— Аллах його знає! Спитай у Аллаха! Я заснув і нічого не чув.

Я знав, як міцно спить Хакім, і повірив йому.

Але де ж Борис Дмитрович? Я ламав голову й не міг знайти відповіді на це питання і раптом згадав селекториста. Згадав, як він двічі поривався щось сказати мені й не сказав. Пригадав, як він показав мені очима на вихідні двері за зону...

Я ходив по нових будованих корпусах і був сам не свій. Будівельники розуміли мене. Виявилось, що два чи три бачили, як вели Бориса Дмитровича до вартівні, щоб вести кудись далі за зону. Але куди?

З'ясувалося все аж тоді, коли я зустрівся з Аллочкою Зарудною. Вона, виявляється, теж бачила, як вели Бориса Дмитровича до вартівні і як звідти повели його в бік розташування роти. Стурбована за нього, вона збігала в роту. Мене вона повідомила:

— Коле дрова на ротній кухні. З ним ще хтось. В арештантській одежі, але не арештант. Морда, хоч щенят бий...

* * *

Я побачив Бориса Дмитровича уже пізно увечорі, коли його вели з роти до ізолятора. Він ледве тяг ноги. Весь обрис довгою бородою й вусами, що починали сивіти, виснажений і блідий, він здавався не людиною, а тінню. Ступав він якимось дивно. Здавалось, що він весь час падає вперед і щоб не впасти переставляє вперед ноги. Переставить ногу й постоїть, чекаючи, доки знову почне падати вперед. І знову затримується переставленням ноги. І так поквально це робить, що ноги в нього заплітаються, чіпляються одна за другу.

Пригадую, що здався він мені тоді вище свого звичайного зросту. І надзвичайно довга була в нього шия.

Порівнявшись зі мною, він зупинився і, обернувшись в мій бік, підніс голову, яка досі була схилена. Потім зно-

ву опустив її і приставив долоню її задньою стороною до лоба. Він щось згадував. Він щось хотів сказати.

Але розмовляти йому з тими, що не сидять в ізоляторі, було заборонено. Особливо ж йому було заборонено розмовляти зі мною. Сивограков боявся, що ми про щось можемо домовитися. І щоб він нічого не сказав мені, Садиков штовхнув його кулаком у спину. Борис Дмитрович похитнувся і став падати вперед. Але не впав, а швиденько став перебирати ногами. Вирівнявшись, він ще раз глянув на мене і, певно, хотів усміхнутись, тільки усмішки у нього не вийшло. Скоріше вийшла гірка посмішка і над собою, і над своєю долею, і взагалі над нашим життям. Було видно, що він переживає болі не тільки душевні.

Я стежив за ним до самої зони ізолятора. Садиков, що йшов позаду нього, те й робив, що заслоняв його своєю широкою спиною.

Біля самих воріт ізолятора, коли Садиков почав возитися з замком, він обернувся і, бачачи, що я дивлюся в його бік, почав помалу підносити руку і тільки раз махнув нею мені і ще повільніше опустив її. Схопивши його за цю руку, Садиков з силою штовхнув його в зону ізолятора.

Днів за два Хакіма Шаїпова відправили до Акуру на штрафну.

ЯКОСЬ УНОЧІ

На третій чи четвертий день після того, як ганяли Бориса Дмитровича на ротну кухню колоти дрова, днювальний по секції розбудив мене опівночі чи трохи пізніше. Ухопившись за мою ногу, що висунулась з-під ковдри, він смикав за неї і казав напівпошепки, щоб не розбудити інших:

— Товаришу виконробе, товаришу виконробе, вставайте!

Я відразу схопився.

— Га? Що? — промовив я, не розуміючи, в чому справа і протираючи зігнутими вказівними пальцями очі, які не хотіли розплющитися.

У секції стояло важке хропіння. Духота була така, що хоч сокиру на неї вішай, не впаде. На стелі навколо лямпочки скучно сиділи мухи. Вони про щось перешіптувались поміж собою своєю мушиною мовою, а по стінах повзали та бігали блощиці й таргани.

— Терміново до вартівні! — проказав днювальний, — селекторист прибігав.

Абияк одягнувшись, я побіг до вартівні. На моє здивування, начальниця лазарету Зінаїда Жданович, яка дуже любила поспати, була вже на вартівні. Тут же були Григорій Найдьонов і командир роти Востріков.

Все це було дуже незвичайним. Я подумав, що трапилась якась надзвичайна подія. На цю думку навело мене й те, що ніхто з присутніх у вартівні не сидів. Всі стояли. Коли я зайшов, вони повернулися в мій бік, ніби я був причинцем того, що сталося.

— Треба терміново перевести стрілку, — сказала мені Зінаїда Василівна.

Я не пригадую, а, вірніше, просто не знаю, хто в той раз розписався за мене як конвоїр в книзі виводу конвойних за зону, але хтось розписався, бо вартівник безперешкодно випустив мене за зону.

Біля лазарету в головну лінію була врізана стрілка, що переводить, коли це потрібно, поїзди з головної лінії

на галузку до цегельного заводу. Ця стрілка завжди була на замку, а ключі від нього були тільки в мене і в технорука заводу Олексія Рожкова, мого товариша і навіть друга, що в цьому році звільнився з ув'язнення.

Ось цю стрілку й треба було навіщось перевести.

Вийшовши з вартівні, я попростував до неї. Я йшов попереду, а слідом за мною йшли гусакон Зінаїда Василівна, Востріков і Найдьонов. Ішли мовчки. Такий похід чотирьох осіб до однієї стрілки мене вкрай дивував. Дивувало й те, що був піднятий серед ночі й Найдьонов, який, як правило, ніколи ні до чого не втручався.

— Я тут людина неутральна, — любив він казати про себе, — в усьому дотримуюся неутральнотету.

При цьому він часто запитував:

— А що таке неутральнотет?

І сам пояснював:

— Це коли під однією ковдрою спить трое. На всіх ковдри не вистачає, і хтось, хто спить зліва або праворуч від мене, прокидається від холоду й натягує ковдру на себе, розкривши того, що спить з другого боку від мене. І тоді замерзає той розкритий. Він прокидається й тягне ковдру на себе. І так вони всю ніч перетягують ковдру кожний на себе. А я лежу всередині, мені однаково, хто з них некритий, аби мені було тепло. І я дотримуюся повного неутральнотету...

Нарешті, ось і стрілка. Я відімкнув замок і перевів стрілку. І тут же, недалечко, в глухій темряві ночі, в тайговій тиші, із-за повороту в провулкові просіки, спалахнули двоє сліпучих очей поїзда, що підходив. Почулися зтяжні гудки паротяга, що означало:

«Переведіть стрілку!»

Поїзд-паротяг і один клясний вагон та один товаровий — сипнули на нас світлом, теплом, клубками пари і якоюсь незрозумілою урочистістю, яку тяжко зрозуміти тим, хто не зустрічав подібних поїздів в тій далекій далекосхідній глушині.

Нас усіх здивував клясний вагон поїзду. Він був чистий і незвичайно чепурний. Ми його відразу впізнали. Це був вагон самого Філімонова. Поїзд повільно й уро-

чисто поминув стрілку й опинився на лінії цегельні. Із вікна паротяга виглянув машиніст. Він байдуже дивився на нас згори, відганяючи рукою рій комарів, які сіткою миготіли в вікні, освітленому з середини кабіни тьмяною лампочкою.

Одні з дверей клясного вагона відчинились, ударившись об стінку тамбура наполоірованою ручкою, що поблискувала від сяйва місяця та полисків світла від паротяга. І в той же момент з напівтемного тамбура вагона з'явилась спина людини. Вона спускалася з вагона спиною вперед по дверних східцях, що не закривались.

Коли її ноги торкнулися моріжку, з вагона почала спускатися ще одна постать і теж спиною вперед. Відразу ж їм подали кінці санітарних носилок в простягнуті догори руки. Коли носилки опинилися на моріжку, ми всі підійшли до них. У них лежала ще молода непритомна людина з трохи відкритим ротом і цілком розплющеними неморгаючими великими очима. Торкнувшись до них своїми пальцями, Зінаїда Василівна допомогла їм заплющитись.

Той, що лежав на носилках, був такий блідий, що, здавалось, його пофарбували крейдяною фарбою. Його руки були складені на животі, як складають їх у покійників. Зінаїда Василівна взяла одну його руку й почала намацувати пульс. Пульс бився, але, видно, слабо. Зінаїда Василівна похитала головою. Вона була серйозна й сумна.

Найдьонов і Востріков підняли носилки й понесли до лазарету. Але Зінаїда Василівна не пішла за ними. Я теж лишився біля прибулого поїзда. Ті четверо, що винесли носилки з вагона, сумно схиливши голови, скорботно махнули нам раз-два руками і зникли в вагоні.

Незабаром підійшла калужанка, на яку, як видно, й чекала Зінаїда Василівна, вона відразу ж кинулась до неї. Із калужанки вийшла невисока жінка, що передчасно постаріла. Вона обнялась з Зінаїдою Василівною, і вони тричі поцілувались.

— Де він? — запитала прибула.

Зінаїда Василівна мовчки показала на вартівню. Востріков і Найдьонов уже вносили хворого до вартівні, з якої світло падало і на них, і на хворого. І в цьому світлі нам було видно, як хворий раптом підніс руку і нею зробив жест, ніби когось кликав.

Обидві жінки поспішили до вартівні. Прибула була начальницею відділу санчастини — лікар-хірург — Надія Іванівна Жданкіна. Вона часто бувала в лазареті, і я її добре знав. Вона мене теж знала добре і була привітною до мене. Проте, цього разу вона навіть не глянула в мій бік. До речі, вона не вшанувала своєю увагою і Вострікова та Найдьонова, коли опинились у вартівні.

Із розмови Зінаїди Василівни та Надії Іванівни я розібрав тільки слова: «проривна виразка шлунка».

У вартівні, коли всі вже виходили, виносячи хворого до зони лазарету, Зінаїда Василівна раптом обернулася до мене:

— Ти стрілку перевів назад? — запитала вона.

— Ні.

— Іди переведи! — наказала вона.

Я стояв, вагаючись. Хто мусить супроводжувати мене? Не вартівник же. Зінаїда вже в прорізі розчинених дверей до зони махнула мені рукою і сказала:

— Іди, іди!

Я пішов. Уперше після кількох років ходіння під вартою на цей раз я лишився без вarti. Вартівник навіть не стежив за мною у своє віконце. З тайги дув на мене свіжий вітрець, що пахнув сосною глицею. Десь кричав нічний птах, а за лазаретом, у тому яру, де ховали померлих, кумкали жаби. Вони квакали посилено, ніби за чимсь тужили.

Коли я повернувся до стрілки, по колужанці вже й слід прочах. Значить вона приходила тільки на те, щоб припровадити до лазарету Надію Іванівну Жданкіну, але на цей раз не як начальницею відділу санчастини, а як досвідченого хірурга. Хірургові Зацепіну не довірили робити операції, і це було мені приємно.

Поїзд стояв біля стрілки, мов умираючий. Паротяг почмихував, випускаючи свої останні зідхання. Внизу під

ним тихо шипіло. Машиніст чи його помічник, підносячи до якихось деталей довгоносу лійку, лив з неї блискучу тягучу рідину. Потужні фари паротяга були погашені, і в кабіні машиністів скучно горіла одна лампочка. Навколо неї кружляв рій комарів і метеликів і, обпаливши крильця, чорними краплями падали вниз, де просто на підлозі була розіслана пакля — постіль для машиністів.

У клясному вагоні світло вже було погашене, але його мешканцям однаково було не до сну. Їх було не менше десятка, бо з вагону долітав монотонний шум, ніби там одночасно розмовляли всі і ніхто не розумів один одного. Тільки зрідка крізь суцільну хвилю шуму проривались окремі викрики...

Коли я повернувся до вартівні, селекторист дав мені розписатися під двома селектограмами. В одній говорилося, що при лазареті відкривається пункт оновлення (реновації) рейок. Керувати оновленням доручалось мені. У другій селектограмі повідомлялось про призначення мене виконробом лазарету. Підпис Зінаїди Василівни під цими селектограмами уже був і стояла її резолюція «Ознайомити Хахуліна».

Я мовчки розписався під обома селектограмами. Ниче цих двох селектограм я прочитав третю, яка була навхрест перекреслена рукою Зінаїди Василівни. І підпис її стояв не під селектограмою, а просто з кутка в куток. Це була селектограма з позначкою «повторно». У ній наказувалось негайно відправити підслідного Антоненка-Давидовича Бориса Дмитровича на головний пункт в СІЗО. Підписав її сам Горський. І хоч селектограма була закреслена, коли я її прочитав, моє серце впало кудись униз і там стислося у хворий жмүток.

Всі безсилі перед оперчекгрупою, — і з досадою і з болем подумав я. Моя думка була зайнята тільки цією останньою селектограмою, але селекториста я запитав не про неї.

— Хто цей хворий? — запитав я його.

— Не знаю, — відповів селекторист.

Почувши моє питання, вартівник сказав:

— Видно, якась важлива персона, але не з відділу

і не з управління. Аж занадто шикарний костюм на ньому. Наші таких не носять. І по обличчю видно, що не з наших він.

Коли я повернувся до своєї секції, днювальний загадково посміхнувся до мене, ніби він приховував від мене якусь приємну несподіванку. До розводу було ще далеко, і я вирішив, що можу дві-три години поспати.

Коли я заліз на нари, то виявив, що поруч мене, на тому місці, де раніше спав Бродяга, а потім Хакім Шаїпов, хтось розташувався. Мій новий сусід був накритий ковдрою з головою і важко дихав. Але мені було не до цікавості, і я відвернувся й заплющив очі...

Раптом ковдра, якою був накритий мій сусід, відлетіла набік, і він піднявся якось аж дуже швидко й повернувся до мене. Я теж підвівся й повернувся до нього. Він простяг до мене обидві руки і тихо, щоб не розбудити тих товаришів, що сплять — всі в'язні були між собою товаришами — запитав, важко й радісно дихаючи: — Не сподівався?

Це був Борис Дмитрович.

Із його очей текли великі сльози, що поблискували в рубіново-червоному світлі каганчика. Ми довго м'яли один одного в своїх обіймах. Не зважаючи на похудіння, в його руках була ще міцна сила. Він сказав, що звільнив його з ізолятора сам Востріков. Він це зробив у той час, коли я вертався до прибулого поїзда, щоб перевести стрілку, а потім ще затримався на вартівні. Як і чому це сталося, ми не знали. Не довідалися й потім. Можливо, що звільнення Бориса Дмитровича було пов'язане з прибуттям до лазарету нічного поїзда і незвичного хворого, оперувати якого приїхала сама Жданкіна. Можливо, наказ про його звільнення привезла якраз Жданкіна.

У поїзді, що прибув до нас уночі, виявились хабаровські та іркутські письменники, які мандрували по новій залізниці. Від них ми тоді довідалися, що доведене лише на половину наше будівництво, як виявилось, було «закінчене» і їм доручено було написати нові твори по слідах щойно закінченого будівництва. Ми також ді-

зналися, що будівництво провадили не ми, в'язні, а комсомольці-добровільці.

Хворий, якого вартівник назвав «важливою персоною», був письменник, голова Хабаровського відділу ССП Петро Степанович Комаров, той самий, який запросив Найдьонова після надрукування оповідань Бориса Дмитровича під його іменем, вступити в члени спілки письменників і прислав йому в подарунок свою книжку поезій.

Прорив виразки шлунка стався в нього в дорозі. Він сидів за столом у своєму вагонному купе і щось писав. І раптом знепритомнів, тіло його розслабло, і він звалився з лежачка, на якому сидів, на підлогу.

Проте, звільнення Бориса Дмитровича, можливо, було зв'язане і не з приїздом письменників до лазарету. Начальник відділу майор Горський після тої скандальної розмови з Сивограковим на вартівні лазарету не міг простити оперуповноваженому відкритого непослуху перед ним. Сивогракова зняли з праці. Але куди його післали після лазарету й на яку роботу — нам було невідомо. Ходили чутки, що його звільнили з військ НКВД і спрямували в розпорядження Совгаванського райвійськкомату для відправи на фронт. Але чутки є чутки. Все це було для нас тоді неясним.

Справді, якщо звільнення Бориса Дмитровича пов'язане із звільненням з праці Сивогракова, то чому треба було звільняти його серед ночі? І чому якась ухвала про звільнення Бориса Дмитровича з ізолятора була дана майже одночасно з вказівками про відіслання його на головний таборний пункт в СІЗО? Тяжко довідатися, чим і як у своїх діях керуються чекісти. Ще тяжче дізнатися про залаштункову боротьбу в середині чекістської отари. Але одно нам було цілком ясно, що мстива боротьба в їх отарі триває і йде вона не на життя, а на смерть.

* * *

Я не був присутнім, коли в терапевтичній корпусі, після свого звільнення з ізолятора Борис Дмитрович по-

явився там, щоб почати своє чергування, яке було перерване так по-дурному й жорстоко. Але якраз в той час була в корпусі Аллочка. Вона розповідала мені, що коли Борис Дмитрович, як завжди підтягнутий і стрункий, з'явився серед хворих в своєму чисто попросованому білому халаті, всі, хто тільки міг підвестися, — а в тому корпусі було 80% українців, — встали з своїх тапчанів і, стоячи, привітали свого перемученого фельдшера. Вони довго йому оплескували.

— А знаєте, друзі, — з гіркотою розповів своїм пацієнтам Борис Дмитрович, — адже я тепер нібито й не українець...

І він признався хворим, що із співчуттям слухали його, що Сивограков в протоколі допиту записав, що він за національністю росіянин. Борис Дмитрович різким тоном запротестував проти такої зміни. У відповідь на його протест, Сивограков, уїдливо усміхнувшись, сказав:

— Я честь тебе, дураку, делаю, что записываю не каким то там умным задним умом хохлом, а русским. Гордись этим!

— Це не честь для мене, а образа! — палко заявив Борис Дмитрович. Але зустрівшись з поглядом Сивогракова, повним ехидства і зневаги, зрозумів, що з таким мерзенним типом сперечатися безкорисно, і махнув рукою.

Відчуваючи любов його пацієнтів до нього, Борис Дмитрович тоді розплакався. Він повільно ішов по довгому проході поміж тапчанами, витираючи сльози шматочком марлі.

Розповідаючи мені про це, Аллочка теж розчулилась, хмикнула й розплакалась і теж, як Борис Дмитрович, витягла з кишені шматочок марлі і стала витирати нею вкриті туманом оченята...

В'язні дуже співчутливо ставляться до тих, хто страждає в таборах від невмолимих чекістів. Незаконно переслідуювані в'язні серед них вважаються героями.

ГОЛОВНИЙ ІНЖЕНЕР МІРЗОЄВ

Як не можна жити у Східньому ІТЛ і не знати Мірзоєва, так і не можна писати спогадів про перебування в цьому таборі, не згадавши зовсім про цю людину.

Миколі Мірзоєву лишалось добути ще три роки з доданого йому повторно, уже в таборі, десятирічного строку, коли Сталінградський міський комітет оборони своєю ухвалою звільнив його з-під варті. Комітет засідав під головуванням першого секретаря Сталінградського обкому партії Олексія Чуюнова, який свого часу не раз зустрічався з Мірзоєвим.

Мірзоєв в той зимовий період 1942 року був начальником робіт таборового відділення, що будував другі залізничні лінії на дільниці Сталінград — Іловля. Він був без конвою з правом жити за зоною.

ГУЛЖДС в той час будував залізницю на терені, що став у Сталінградській області прифронтним; Іловля — Камішин (Петрів Вал), довжиною близько ста п'ятидесяти кілометрів. Одночасно цей головний комітет споруджував двоколіїний висоководний міст через річку Дон в районі міста Калач. Німці розбомбили цей міст відразу по закінченні будівництва, коли по ньому не пройшов ще жоден поїзд.

Міст споруджувався під керівництвом ув'язненого інженера Столяревського, який, як і Мірзоєв, ходив без конвою і жив за зоною. Він був звільнений з-під варті одночасно з Мірзоєвим за постановою того самого Міського комітету оборони. Пізніше його призначили начальником ИССО* Східніх таборів (Востоклагу).

У списку звільнених за тією ж ухвалою Сталінградського ГКО був і Григорій Найдьонов, що працював на будівництві других колій як культторг однієї з колон. Відразу ж за Найдьоновим у списку значився і Олексій Рожков, що працював десятником на других коліях. Пі-

* ИССО — Искусственные сооружения (Штучні споруди).

зніше він став техноруком цегельні, яка заснувалась на глиняних розробках поблизу нашого лазарету. Наприкінці життя Рожков оселився в Воронежі, де купив кооперативну квартиру. У Воронежі він спився й помер на міській вулиці біля пам'ятника Кольцову, упавши в сніг і жадібно з'їдаючи його. Сталося це на 65 році його життя. Але тоді, коли він був технічним керівником цегельні, він пив мало і був гарним моїм приятелем. Не раз він був в зоні лазарету, заходив до нашої кімнати, любив розповідати анекдоти й був бажаним гостем для Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича.

На згадані раніше будівництва в Сталінградській області (всі вони вважались першочерговими й мали оборонне значення) з волі ГУЛЖДС зігнали стільки в'язнів, скільки не було, мабуть, піску на берегах Волги. Про незліченність в'язнів, що там працювали, можна судити хоч би по тому, що охороняли їх дві дивізії військ НКВД — дев'ята і десята. Були в тих дивізіях «молодчики» один до одного підібрані, як у діда Чорномора. Їм би на фронті бути, а вони працювали біля в'язнів, рятувались за їх спиною від фронту і в той же час безцеремонно стріляли тих, за рахунок яких жили.

Одною з піщинок у тих краях був і Антоненко-Давидович, що працював там джаганом і лопатою. Але ні до яких списків звільнених з-під варті чи належних до звільнення він не потрапив.

Про своє перебування на гарячій сталінградській землі Борис Дмитрович вважав за краще не розповідати. Обминав мовчанкою він і про те, що висаджували його з ешелону в місті Свободному на Свободенську пересилку, яку в'язні називали пересилкою з цього на той світ.

Судячи по тому, що він ніколи не хотів розповідати про своє перебування в ізоляторі, куди його впік Сивограков, можна вирішити, про що саме він вважає краще промовчувати, і зрозуміти весь жах його перебування в сталінградських таборах й на пересилці в м. Свободному.

Я не знаю навіть приблизно, в яких обставинах попала під бомбардування німецьких літаків «калужанка» головного інженера сталінградських таборів, не знаю я й прізвища загиблого. Не знаю й часу загибелі його, а тому не можу точно сказати дати, коли був призначений, замість нього, Микола Мірзоев. Призначив його на посаду головного інженера другий секретар обкому партії Сталінграду Петро Ільїн.

Ставши головним інженером будівництва, за яким всіма очима приглядалась і ушима прислухалась Москва, Мірзоев перекинув частину в'язнів з Іловлі під Камишин і почав там будувати станцію Петрів Вал. Це було на протилежному від Камишина боці великої річки, і від неї пішло укладання рейок назустріч тим укладачам, що йшли від Іловлі. Внаслідок такого «другого фронту» дорога, хоч і з великими недоробками, була здана в експлуатацію на цілий місяць раніше визначеного ГКО терміну — в липні, замість серпня 1942 року.

Москва призначила для нагород будівників дві скриньки орденів і медалів. Першим у списку нагороджених орденом Леніна стояв генерал Гвоздевський, який ніколи не бував на сталінградських будовах, другим — Мірзоев і тільки одинадцятим стояв начальник таборів Філімонов.

До Совгавані на посаду головного інженера Східного ІТЛ колишній в'язень Мірзоев прибув заслуженим будівником ГУЛЖДС, орденоносцем, улюбленцем генерала Гвоздевського. Він уже був звиклий керувати сотнями тисяч рабів, а головне не боявся відступати від плянових канонів, які для інших були непорушні.

Генерал Гвоздевський, як розповідалось в розділі «На горі і в ямі», хоч і з горем навпіл, проте проїхав у своєму поїзді від Комсомольського до затоки Ваніна. Правда, в першому відділі табору, де тоді начальником

був майор Дукельський, поїзд генерала трохи не зісковзнув у річку з мокрою після дощу притискача і, коли б це сталось, навряд щоб генерал лишився живим. Проте, ні те, що він проїхав по дорозі з бідою наполовину, ні те, що він ледве не загинув в аварії, ніскільки не перешкодило йому доповісти наркомові внутрішніх справ, що лінія від Комсомольського до океану відкрита, й одержати за це чергову нагороду.

Розповідали, що коли рейки під вагою паротяга поїзда Гвоздевського, що в'їхав на них, заковзались по слизькому насипному ґрунті до стрімкого краю і машиніст паротяга, різко загальмувавши, зупинив поїзд, генерал Гвоздевський вискочив з свого вагона, дряпнувши назад, поки не поминув останнього вагона. Зупинившись, він обернувся в бік поїзда і, по-риб'ячому хапаючи ротом і нізрями повітря, підняв кулак і ним погрозив комусь. Він би розніс Дукельського в пух і прах. Але той, їдучи в паротязі, вискочив звідти і нічого не бачачи під своїми ногами, полетів до Гвоздевського, упав до його ніг і почав цілувати носки його генеральських чобіт, примовляючи: «Живий! Живий! Живий! Слава Богу!»

Пізніше генерал Гвоздевський відправив Дукельського на Сахалін на посаду начальника управління Сахалінтабору. На Сахаліні Дукельського забив якийсь офіцер з військ, що очистили Південний Сахалін від японців. Але так чи інакше, але до затоки (бұхти) Ваніна генерал Гвоздевський доїхав.

Але Мірзоев ні разу не тільки не проїхав по дільниці Ваніно — Совгавань, а навіть не пролітав над ним на літакові. Робіт на цьому відтинку був непочатий край, але Москва стискувала терміни будівництва до мінімуму. Вона не думала про труднощі. Розмовляючи по телефону то з Філімоновим то з Мірзоевим, Гвоздевський напучував їх:

— А ви, як я! Сідайте в свої вагони, складіть з них спецпоїзд, дозволяю вам назвати його урядовим, і нехай вас від Ваніно до Совгавані хоч на руках переносять!

Але такого ні Філімонов, ні Мерзоев зробити не могли. На відтинку Комсомольське — Ваніно, по якому про-

Їхав генерал, майже скрізь були прокладені рейки до його приїзду. Бракувало тільки сталих мостів, які замінили тимчасовими.

На дільниці Ваніно — Совгавань ще не були засипані безодні болота, не висаджені в повітря горби (сопки), не вибрані виймання. Все це робилося з поспіхом. На кожний метр траси ставили по кілька в'язнів. Працювали вони вдень і вночі. Тих, що померли, негайно заміняли новими. Адміністрація табору ні з якими жертвами не рахувалась.

— Людей на наш вік вистачить! — казав Філімонов, коли йому доповідали про великі жертви.

Обсяги робіт були величезні, і все ж виконання посувалось вперед не так, як хотіли в Москві. На Філімонова й Мірзоева тиснули. Вони виправдувались, заслоняючись причинами, які на їхній погляд здавались найбільш переконливими. На них тиснули міцніше. А праці не було кінця. Нарешті, настав момент, коли ніяких виправдувань уже не бралось до уваги. Гвоздевський дзвонив їм щоденно, запитуючи те саме:

— Провели свій поїзд?

— Ще ні, готуємось, — відповідали йому по черзі то Філімонов, то Мірзоев.

— Бавитесь з вогнем, голубчики, з великим вогнем! — погрожував Гвоздевський, — зрозумійте, ви у самого Сталіна на виду!

Нарешті, одного разу до телефону прийшов сам нарком. До студії нарком викликав разом і Філімонова, і Мірзоева.

— Провели поїзд? — громом гримнув в посилювачі нижній тенор наркома. У відповідь тривала кількахвилинна мовчанка.

— Так провели поїзд чи ні? — уже не тенором, а високим дискантом гримів нарком.

І обидва і Філімонов, і Мірзоев тоді зрозуміли, що коли скажуть наркомові «Ні», то в той же день постукали б до їхніх кабінетів представники таємних органів.

— Провели! — тремтячим голосом відповів Філімо-

нов. Це був нечуваний обман. Він поставив будівництво на межу катастрофи.

І нарком ніби не повірив йому. Він попросив Мірзоева:

— Мірзоев! Провели поїзд?

— Провели, Лаврентію Павловичу*, але...

— Ніяких але... — гримів нарком, — сьогодні ж доповім про вашу перемогу товаришеві Сталінові.

Через кілька днів разом з іншою терміною поштою спецегері привезли до Совгавані кілька скриньок орденів і медалів.

Тоді ж окремими циркулярами ЦК наказувалось хабаровським та іркутським творчим організаціям широко висвітлити в періодиці і в нових творах письменників і поетів подвиги «комсомольців»-будівників важливої для країни залізниці Комсомольськ — Совгавань.

У відповідь на той циркуляр і з'явився біля лазарету той нічний поїзд з письменниками, про що й говориться в попередньому розділі.

* * *

Слідом за орденами та медалями надійшов з Москви й наказ Ради Оборони про амністію. Амністувались всі в'язні Востоклагу, у кого термін перебування в таборах лишався менше трьох років, припинялися також всі початі слідства проти ув'язнених. Проте, була примітка, що амністія не поширюється на осіб, засуджених за зраду батьківщини та за антирадянську агітацію.

Борис Дмитрович запевняв тоді, там в таборі і пізніше в Києві, що справу, яку розпочав проти нього Сивограков, було припинено якраз у зв'язку з цією амністією. Але це неправильно. Амністія ні в якому разі не торкалась його, як політв'язня.

* Лаврентій Павлович — нарком внутрішніх справ СРСР (Берія).

ДОЛЯ ПАЛІЯ МЕЛЬНИКА

Все в лазареті, навіть в його робочих бригадах, було не так, як в колонах і табірпунктах: і харчі кращі, і ставлення адміністрації, не рахуючи «кума», було ввічливіше, і навіть одержу видавали менше зношену. І тому не було в таборі в'язнів, які не прагнули б до лазарету, а, потрапивши до нього, не намагались би пробути в ньому як можна довше. Після каторги в колонах і таборових пунктах, в лазареті веселішали, радісніше дивилися в майбутнє і ніби знову набирались здоров'я й сили, але й запасу волі, необхідної, щоб вижити.

І не тільки ми в нашій комірчині коротали вечори оповіданнями один одному про химерність своєї долі. Заповнювались вечори розповідями і в других бараках і корпусах. В бараці обслуги, куди ми потрапили на деякий час з Борисом Дмитровичем, штатним оповідачем був днювальний. По документах і справді він був Палій Прокопович Мельник. Але хтось з легкої руки охрестив його Пантелеймоном Прокоповичем Меліховим. Ім'я шолоховського героя так йому пристало, що всі, навіть і Зінаїда Василівна, звали його не інакше, як Пантелеймоном Прокоповичем.

Він і справді був схожим на Пантелеймона Прокоповича. Смагляве напівтатарське обличчя облямовувала чорна, але вже з сивиною, зачучерявлена борода. Об неї він зламав не один десяток алюмінієвих гребінців, які робив сам і для себе, і для інших із старих непридатних мисок. Над блискучими, як згущені краплі бітуму*, його очима, нависали потужні смоляні брови. Головна ж подібність до отця Григорія була в нього в тому, що ще в дитинстві він втратив п'яту на лівій нозі і, коли ходив, круто припадав на цю ногу.

Та й родовідні Пантелеймона Прокоповича і Палія Прокоповича збігались. І той і другий походили з коза-

* Бітум — сполука нафти і кам'яного вугілля, асфальт.

ків. Правда, Пантелеймон Прокопович із донських козаків, а Палій Прокопович — з запорожців.

Був Палій Прокопович — але краще будемо звати його, як звали всі — Пантелеймоном Прокоповичем, — і так Пантелеймон Прокопович був невисокого зросту, мав запалі груди і до того такий худий, що просто дивувало нас, в чому й як у нього тримається душа.

Але рухливий він був незвичайно. Ніхто ніколи не бачив його, щоб він спокійно йшов, правда, й бігом він ніколи не бігав. Рухався по зоні він так, що всім здавалося, що він грає якусь ходячу гру. Ногами він випишував кренделі, схожі на ходи шахматним конем. Його здорова нога якось незрозуміло циркулювала навколо хворої, креслячи якісь півкола.

З обов'язками днювального він справлявся надвдмінно. Не встигали, бувало, в'язні вийти з барака, як він уже гримить шкреблом, шумить довгою, як хвіст комети, мітлюю і рухає до дверей — сам без допомоги — наповнену за ніч по вінця парашу, не вихлюпнувши з неї ні краплі, і якось умудряється в той же самий час і піч розпалити, щоб зварити на ній вітамінне пійло з лапок сибірської модрини.

До початку вранішньої перевірки він уже вільний, він уже не в бараці, а біля барака сидить на цоколі, гріючись промінням вранішнього сонця, і муркотить собі під ніс якунебудь стару козацьку пісню. Найбільше він любив пісню, що починалась словами:

*Ой, з города з Немирова
Хмара виходжала,
А кравчина запорозька
До Хотина поспішала...*

Ці рядки я пам'ятаю добре, але з якої саме вони пісні, не знаю й не знав. Ні в якому пісенникові я їх не знаходив.

Як працююча людина, він не міг тільки співати пісні, не змушуючи своїх рук до праці. Сидячи на призьбі, він лагодив чийсь черевики і циркував шкарпетки та пан-

чохи, домашньої ручної роботи, грубо зв'язані із товстих вовняних домашніх же ниток.

Як згадано вище, він народився і жив у Запоріжжі, а заарештований в Заволжі на хуторі Ями, Краснослобідського району, Сталінградської області. Цей хутір був недалеко від Сталінграду, але по лівий бік Волги-матінки. Разом зі своїми односельчанами із Запоріжжя, такими ж непридатними, як і він для фронту, пригнав він до хутора Ями худобу із своїх країв, щоб не дісталась вона німцям.

Він розповідав, що тої худоби, яку гнали з Запоріжжя, було так багато, що його отари розтягувалися по степу на багато кілометрів. Худобу гнали переважно вночі, бо вдень німецькі літаки не давали показатися з лісів та ярів.

Перегоном худоби командував калмик Ока Городовиков. Він літав по степу на своїм білім огирі в оточенні вершників, теж калмиків, що його охороняли, і, підскакуючи до погоничів худоби, питав їх, розправляючи правою рукою свої пишні вуси, схожі на будьонівські:

— Чиї будете, орли-молодці?

І в його голосі, і в питанні, і в усьому його вигляді, дарма, що, замість лівої руки, був лише обрубок, було щось таке, що змушувало погоничів підтягатися й причепуритися.

— Ми сини запорізьких козаків! — відповідали йому погоничі, невміло прикладаючи долоні до своїх запошених кашкетів.

— Ви скоро зустрінетесь зі своїми братами — донськими козаками! — голосно вигукував Ока і переходив на змовницький тон:

— Ви ж не осоромтесь перед донськими братами! Груди вперед, животи прибрати! Очима їсти начальство!

— Є груди вперед, животи прибрати! Очима їсти начальство! — відповідали йому погоничі, а коли він покавав від них далі, казали про нього:

— Калмик калмиком, але не звірюка, добрий...

— За що ж тебе заарештували, козаче? — питали Пантелеймона Прокоповича товариші.

— За бабу! — відповідав він і червонів при цьому, як рак в окопі.

— За бабу? П'ятдесят восьма і за бабу? А не брешеш? — сумнівався дехто із слухачів.

— П'ятдесят восьму, голубчику, за все дають, — відповідав Пантелеймон і, задумавшись, замовкав.

Розпитувати його далі було безкорисно. Він уникав розпитувань. І тільки Борисові Дмитровичу, який якимось зумів підійти до нього, він признався, що бабою, за яку його судили, була військова кобила, що мала кличку Баба, яка зломила ногу і її колишні запорізькі погоничі із слізьми на очах пристрелили і з'їли. А судити їх по 58-ій наказав Ока Городовиков, про якого вони казали в дорозі:

— Калмик калмиком, а, бач, не звірюка, добрий!

Але добрим генерал Городовиков тільки намагався видаватися. Справді, він був по-звірячому жорстокий і віддавав солдатів під суд за найменші провини, а іноді і сам розстрілював і навіть рубав шаблею.

В габорі Пантелеймон Прокопович був своєрідною знаменитістю. Вечорами, особливо восени й узимку, коли темрява западала рано і ніде було себе подіти, послухати його оповідання про дезертирство й панікерство Хрущова збиралися охочі і з других бараків.

Випадок, про який він розповідав, стався під час сталінградського бою, отже задовго до злету Хрущова на вершину влади, але й тоді він був у немалій славі. За життя Алілуєвої, дружини Сталіна, Хрущов навчався разом з нею на одному курсі Премакадемії і, будучи секретарем парткому Премакадемії, якимсь зумів зайти в довір'я Алілуєвої, а через неї — й самого Сталіна. Ця дружба з жінкою Сталіна й була тим поштовхом, який висунув Хрущова у вищі шари радянської еліти.

Більшість слухачів не вірила оповіданням Пантелеймона Прокоповича, вважала вигадкою «чудила-козака», але завжди слухала з великою увагою. Життя радянської еліти закрите від народу на сім замків, і навіть найменше проникнення в нього завжди збуджувало в народі великий інтерес.

Не зважаючи на свою малописьменність, Пантелеймон Прокопович був людиною проникливою. Він бачив ту увагу, з якою слухали його розповіді, і розповідав свої, як ми думали, небилиці, з азартом, з надхненням, весь оживав при цьому, поблискуючи своїми смоляними очима. Звичайно він залазив на верхні нари, на самій середині барака, напроти пічки, звіщував униз свої босі ноги і, бовтаючи ними, — сидіти, не бовтати ногами, він не міг — очікував тиші, яка приходила відразу ж. На всіх нас під час свого оповідання він поглядав з якоюсь йому одному властивою хитринкою, ніби кажучи цим погляданням: «Всі ви хитрі, тільки від вашої хитрости до моєї, як від землі до неба!»

Це він думав так, що він хитрий. Справді ж він був простий тією простотою, якою були наділені запорожці часів Січі. Розповідаючи, Пантелеймон Прокопович жестикулював руками, смикав плечима і раз-у-раз підносив голову вгору, ніби поглядаючи на тарганів, що виповзали із щілин на стелі і які стрімголов розбігались на всі боки.

Через інвалідність в мирний час до армії його не брали, не викликали й до райвійськкомату і в перші місяці війни, а як він опинився в Ямах, Краснослобідського району, Сталінградської області, Краснослобідський райвійськкомат зарахував його до дивізії інвалідів, що охороняла заволзькі військові об'єкти, до яких належали залізничні й шосейні дороги, мости і навіть колодязі.

Рота, в якій опинився Пантелеймон, несла службу по охороні запасного штабу фронту. А цей штаб складався всього-на-всього з шести порожніх звичайних домів та вбитого біля них бомбосховища. Від інших будинків штабні відрізнялись тільки тим, що до їхніх комишових дахів було підведено багато проводів і по землі і в повітрі, а може й під землею, але про підземні проводи Пантелеймон не знав.

— Охороняємо щурів та мишей в цьому порожньому штабі, — з невдоволенням казали солдати-інваліди. Але охороняли старанно.

І от одного разу штаб ожив. До нього перебіг із Ста-лінграду якийсь пузатий генерал. Що він за генерал, охоронці штабу попервах не знали, але розуміли, що він був важливою персоною, бо зустрічати його зібралось все краснослобідське начальство. Весь той день і весь той вечір в штабі бенкетували, а на ранок і генерал, і районове начальство покотили об'їжджати колгоспи, вибивати у хліборобів останній хлібець й відбирати худобу, яку тільки роздали, пригнавши з України. У штабі лишалися тільки його підвладні.

Пантелеймон Прокопович запам'ятав і дату, коли штаб ожив. Було це 5-го вересня 1942 року. І скільки б разів він не розповідав про це, назвати дату 5-го вересня він не забував. А тому запам'яталась вона й мені.

А 7-го вересня до штабу підкотив ще один генерал, як видно, ще важливіший за першого, тому що і поперед нього й позаду його вілліса з ревом мчали мотоциклети. Новоприбулий був одягнений в чорне шкіряне пальто і, коли йшов, широко розмахував руками. Він швидко вбіг по східцях ганку до штабу і скоро викинув із штабу якогось товстуну із почету Хрущова. Товстун був незграбний і відразу ж простягся біля ганку в болоті. Але відразу схопився і кинувся так бігти, що в нього, як каже Пантелеймон, п'яти і м'які місця злипались.

Та генерал швидко дігнав його і стусонув в те саме місце, до якого влипали п'яти. Товстун знову простягся, але схопився й пустився тікати ще швидше, як перше. А генерал був, мабуть, спортсмен. Він вмить знову догнав товстуну. Ще раз стусонув під м'яке місце, і знову товстун у грязі. Так повторювалося разів п'ять, а може й більше... Розповідаючи про це, Пантелеймон Прокопович багато разів і кожного разу, дійшовши до того місця, як генерал бив товстуну, переривав оповідь, обводив нас блискотливими очима й питав:

— А що ви думаєте, кого це бив генерал?

— Так ти ж казав, що Хрущов був пузатий. Його, певно, й лушпарив генерал, — відповідав хтонебудь з нас.

— І до чого ж ви нетямущі! — гнівався на нас Пантелеймон Прокопович, — я ж казав вам, що генерал,

який перший приїхав, це ж якраз і був сам Хрущов, який покотив з районним начальством по селах, щоб хлібець та корівки у мужиків відбирати, тобто в нашого брата... Адже тепер однаково чи козаки, чи мужики...

І, посиливши голос до крику, казав:

— Не було тоді в штабі Хрущова!

— А коли б був? — питали ми.

— Не знаю, певно що... Адже теж...

І захопився:

— Та що ви? Хрущов же був генералом. Певно, що була б між ними оця, як її називають, дуель...

— Так кого ж бив генерал із своїм почетом? — питало відразу кілька голосів.

Пантелеймон високо піднімав вказівний палець і ще раз, обвівши всіх нас очима, що зробились в цей момент радісними, голосно й урочисто казав:

— Найголовнішого помічника Хрущова! Може найвищого після Хрущова комісара! Ось кого!

І не опускав донизу свого вказівного пальця, а помахував ним і знову питав:

— А хто по-вашому був головний генерал, що давав стусанів найвищому комісарові?

— Звідки нам знати, — нещиро відповідали ми.

— Отакі ж ви нетямущі Івани. Я вже не раз казав вам. Це був сам Жуків... Ось хто! Сам Георгій Костянтинович Жуків! А хто був Жуків? Жуків є рятівник Радянського Союзу. Ось хто. А хто б ви думали? Не він? Еге!.. Як же так не він? Він... самий!..

І заливчасто реготав над нашою нетямущістю й забудькуватістю. Ми теж реготали разом з ним. Реготали над його оповіданням, як над вигадкою оповідача, що твердо вірив у свою вигадку, реготали над самими собою, над тим, що всі ми бажали б, щоб вигадка нашого днювального була щирою правдою. Аж надто хотілося, щоб хтонебудь одлупив комісарів.

І хоч, звичайно, не Жуків і не Сталін були рятівниками Радянського Союзу, але Жукова в роки війни, не зважаючи на його непохитність і жорстокість, дуже шанували. В усякому разі більше, ніж Сталіна та йому по-

дібних. Якраз від Жукова нарід чекав, що він ось-ось му- сить вчинити розправу з усіма товстунами, що сиділи на шії народу. І, звичайно ж, не буває диму без вогню. Бу- ло в Жукові щось грізне для режиму. Недаром після ві- йни Сталін намагався тримати його подалі від Москви...

Якось на чергову розповідь Пантелеймона Прокопо- вича прийшов послухати культорг лазарету. На жаль, його прізвища, хоч убийте, не пригадаю. Слухав він Пан- телеймона Прокоповича з великою увагою і все якось по- хитував головою, але не те щоб не схвально, а ніби казав цим похитуванням: «Запам'ятати треба! І це запам'ятати треба! І це...»

А наступного вечора він прийшов до барака з якимсь зошитом, з якого вчитував нам зведення інформбюро про бої у Сталінграді. Зведення, звичайно, були давні, тому що сталінградські бої лишилися вже далеко позаду. Прочитавши зведення за тиждень чи й більше, він під- ніс зошит над головою і потряс нею. Потім сказав:

— Протягом 162 днів Сталінград стікав останньою кров'ю. Солдати, офіцери, генерали протягом цих 162 днів не знали ні сну, ні спокою. Не завжди мали час, щоб поїсти. Рідку вівсяну кашу їли не ложками, а хлитали просто через край казанка. Не було часу їсти ложками. Хрущов у той час був у Сталінграді членом Військової Ради Фронту. Це однакові або й більші права й відпові- дальність, ніж у командира фронту. І він комуніст. Він не міг в такі гарячі дні дезертувати з фронту, як розпові- дає нам усім про це Палій Мельник, не міг він втекти за Волгу. А тому оповіді Палія Мельника суцільна вигадка і брехня. Не вірте йому. А тебе, Палію Мельнику, мені на- казано попередити, що як ти далі будеш розповідати свої антирадянські небилиці, то потрапиш під суд і діс- танеш в таборі другу судимість...

Можна уявити, як зажурився, як посерйознішав після цього наш Палій. Він перестав стрибати по зоні, по- чав ходити повагом і при цьому так шкутильгав, що, здавалось, ось-ось може впасти. Барак він запустив, ста- ло в ньому брудно, постелі перестали заправлятися, на

підлозі сміття, ні взуття, ні одежі, залишених йому для полагодження, він не ремонтував, кажучи:

— Не зобов'язаний! Несіть до майстерні!

А в майстерні з лагодженням марудили по кілька днів і ремонтували гірше, як це робив Палій. Ми розуміли його і співчували йому. І коли хтось запитав його про те, як йому в голову прийшла ця брехня про дезертирство Хрущова, більшість зацитькала на того, що питав.

Незабаром, щоб якимось піднести дух Пантелеймона Прокоповича, ми стали просити його, щоб він таємно, закривши барачні двері і замкнувши їх з середини, розповідав тільки для нашої секції про свою зустріч з Хрущовим. Ми запевнили його, глибоко віримо у правдивість його розповіді.

В цей час, як ніколи раніше, нам хотілося, щоб кожне слово з оповідання Пантелеймона Прокоповича було щирою правдою. Але й бажаючи цього, ми не вірили йому. Він більше так і не повторив свого оповідання. Та й правда, кому ж хочеться дістати додаткову таборову судимість?

Скоро Пантелеймон Прокопович ліг в палату, де чергував Борис Дмитрович, а коли трохи видужав, його відіслали до колони ОП. І ми довго не мали від нього жодної вісточки. І ось через якийсь час до лазарету прибуло декілька хворих з колони ОП. Вони розповіли нам, що й там Пантелеймон Прокопович був призначений днювальним барака. І одного разу не витримав і розповів своїм товаришам по баракові історію дезертирства Хрущова із сталінградського фронту за Волгу. Він думав, що погроза культорга — судити його за розповіді — дійсна тільки в лазареті. Адже в колоні ОП інший культорг.

Через свою наївність Пантелеймон Прокопович не знав, що за кожним з нас, куди б нас не відправляли по етапу, йшла наша пухленька справа з описом правди й неправди, що провадили наші «күми». Не знав він, що справи наші будуть ходити за нами і після нашого звільнення, щоб на випадок, коли хто з нас денебудь спіткнеться, то справа вже в чекістів — ось вона, під рукою.

В колоні ОП, як і обіцяв наш культорг, Пантелеймона Прокоповича судили за антирадянську агітацію серед в'язнів і до терміну, що лишився, додали 5 років...

* * *

Після звільнення з табору Борис Дмитрович почав писати свої мемуари. Одночасно він цікавився мемуарами інших. Якось купив книжку колишнього секретаря Сталінградського обкому партії А. С. Чуянова. Книжка називалась «На бистрині віку». Під назвою стояв піднаголовок «Записки секретаря обкому».

І хоч Чуянов зіграв важливу роль в долі багатьох, з якими ми були знайомі в ув'язненні, Борис Дмитрович читав його книжку без цікавості. Написана вона була погано, дерев'яною партійною мовою, від якої давно уже усім не те, що нудить, а блювати хочеться. У книжці виявилось більше пропаганди, ніж історії.

І раптом Борис Дмитрович прочитав те, що розбурхало його нерви. Чуянов писав про дезертирство Хрущова із сталінградського фронту за Волгу. У мене саме немає під рукою мемуарів Чуянова, і точної цитати із них про Хрущова я навести не можу. Проте ж згадати її все ж таки треба. І я роблю це з пам'яті з приблизною точністю. Ось що писав Чуянов:

«Вранці 5-го вересня (а дату 5-го вересня називав і Палій Мельник) мені подзвонив Хрущов. Глухим урештєвим голосом він сповіщав, що військова рада і штаб фронту (щодо штабу фронту Хрущов брехав) передислокувалися за Волгу в район хутора Ями, Краснослобідського району.

— Коли це сталося? — запитав Чуянов, украй здивований.

Хрущов не відповідав на це питання Чуянова. Він сказав:

— Ви можете стати доброю здобиччю для фашистів, якщо забаритесь! Не затримуйтесь! Переходьте на свій запасний командний пункт.

— Це наказ чи побажання? — запитав Чуянов.

— Рекомендація, — відповів Хрущов. — Але ви не думайте, будь ласка, що ми кидаємо вас у місті, а самі тікаємо за Волгу...

Чуянов правильно розцінив цей вчинок Хрущова, як неприховане дезертирство з лінії боїв і панікерство. Рядових за це пристреливали тоді без суду. Ішла найзапекліша пора війни, коли билися не на життя, а на смерть за кожний клапоть сталінградської землі...

Будучи особистим інформатором Сталіна, Чуянов негайно повідомив Кремль по ВЧ. Вислухавши Чуянова і погодившись з ним щодо оцінки поведінки Хрущова, Сталін розлютувався. Він наказав терміново повернути дезертирів і панікерів із-за Волги до Сталінграду, а їхнього призвідника Хрущова негайно спрямувати до нього до Москви на розправу.

У вас там тепер мій заступник Жуків, передайте йому це моє розпорядження для негайного й ретельного виконання! — сказав Сталін Чуянову...»

Наш незабутній Пантелеймон Прокопович якраз і був свідком того, як Жуків «негайно й ретельно» виконував розпорядження Сталіна.

— От тобі й на! — сказав Борис Дмитрович, прочитавши мені вголос ці рядки в мемуарах Чуянова, — якщо це так, то тоді за що ж судили нашого доброго Пантелеймона Прокоповича? Виходить за гріхи Хрущова!

Було це після тріумфального руху Хрущова до влади, його відлиги, яка закінчилась Брежневськими заморозками й огуджуванням Хрущова. Пам'ятаю, Борис Дмитрович зфотографував дві сторінки із книги Чуянова, здається, 169 і 170 сторінки і, додавши фото до широкій заяві, написаної на оборону Пантелеймона Прокоповича, післав усе це до Верховного суду СРСР. Відповіді від суду він не дочекався. Він довго листувався з друзями колишніми «зеками», з'ясовуючи, де ж наш Пантелеймон Прокопович. Через рік після того надійшов на його ім'я лист з Магадану. Автор листа був ще в ув'язненні. Він повідомляв, що разом з Палієм Мельником він був

в етапі з Слюдянки*, Іркутської області до Магадану. Але до Магадану Палій Мельник не доїхав. Він не доїхав навіть до Владивостоцької пересилки.

У вагоні, будучи злим за несправедливий суд над ним, він ще раз, уже з думкою «будь-що-будь», розповів своїм супутникам про дезертирство Хрущова. Староста вагона, а старостами вагонів призначають тільки сексотів, доніс на нього. Пантелеймона Прокоповича викликали до вагону охорони й жорстоко, як уміють бити тільки вони, побили. Відбили йому і нирки і печінку. Коли він повернувся до вагону, він став блювати кров'ю.

Помер він в дорозі, десь наближаючись до Владивостоку. Умираючи, він тяжко стогнав на весь вагон, а коли був уже непритомний, все згадував Хрущова і якогось невідомого Вельмана. І, згадуючи, погрожував їм обом. Йому йшов тоді 43-тій рік. Він міг би ще жити й жити. Лист із Магадану довго лежав у Бориса Дмитровича на столі. Він часто згадував Пантелеймона Прокоповича і, згадуючи, казав по-мученицькому, зажурено:

— От сучасний закон! Винний пан сухим з болота виліз, а холопа, як козла відпущення**, панські наймити утопили в тому болоті за панську провину. І, охопивши долонею чоло, по-страдницькому хитав головою.

* У м. Слюдянці на слюд. фабриці, в'язні розщеплюють слюду.

** Козел відпущення: Раз у рік, на свято, яке звалося Азозел, стародавні євреї вибирали козла, клали на нього свої руки, тим самим передавали йому всі свої гріхи й відпускали його в пустелю, куди він забирав всі гріхи всіх євреїв. Тепер так називають, в переносному значенні, людину, що страждає за чужі гріхи.

НА НАЙТОНШІЙ ВОЛОСИНІ

*Ти сам хоч трішечки помісли,
Поворуши мозкáми нині,
І ти збагнеш — вони повисли
На тій найтоншій волосині.*

З пісні таборового
гітариста Івана Полатая.

Ні раніше, ні пізніше я не знав у таборах другої праці, якій надавалось би такого величезного значення, яке надавалось реновації рейок. Казали, що в Совгавані на майданчик по реновації виходили працювати простими робітниками і Філімонов, і Мірзоев. І, звичайно ж, всі начальники служб і відділів, і їхні численні штати.

Правда, Філімонов і Мірзоев виходили на майданчик для показухи, а не для праці. Але виходили ж. Майданчик для реновації відкрився біля лазарету у терміновому пляні. Торішні рейки почали надходити до нас на п'ятформах, зчеплених по дві. На одній п'ятформі вони не поміщались довжиною. Надходили вони щоденно.

Зінаїда Василівна дістала від Михальчика селектограму з приміткою «терміново». В селектограмі наказувалось їй брати на реновацію не тільки обслу́гу, але й тих, що видужують і медробітників, всіх сестер і фельдшерів і навіть деяких лікарів.

В цій же селектограмі їй наказувалось бути на робочому майданчикові самій, стежити, щоб люди працювали добре і по закінченні кожного робочого дня доповідали селекторно відділові й САНО — особисто Михальчикові — про кількість рейок, які пройшли реновацію.

Чим же був викликаний такий аврал?

Як уже читачам відомо, Філімонов і Мірзоев змушені були доповісти наркомові внутрішніх справ, а той доповів особисто Сталінові, що спецпоїзд з двох вагонів пройшов по відтинкові Ваніно — Совгавань. Це означало, що залізнична колія на цьому відтинкові нібито покладена. Але її ще не поклали. На дільниці ще кипіли зем-

ляні роботи. Правда, ще до початку реновації деякі невеликі, так звані острівні відтинки траси, уже були готові до прокладання рейок, хоч і не цілковито. Але тут виявилось, що немає рейок.

Замовлені з Магнітогорська йшли по трансибірській магістралі кількома маршрутними поїздами. Але де вони, ніхто не знав. Потім стало відомо, що на наказ Сталіна ці маршрутні поїзди з рейками з півдороги повернуті назад. Аматор анекдотів, техкер цегельного заводу Олексій Рожков, орудуючи важким молотом на реновації, гірко жартував тоді, розповідаючи напіванекдот, напівправду:

— У нас, як у того цигана, — розповідав він, роблячи серйозне лице, — той циган казав: «Була б масла, пампушки б пік — мука нема». Так і в нас: «було б готове земполотно, — дорогу б клали — але рейок нема!»

Цей напіванекдот, пам'ятаю, хоч і викликав сміх, але сміх крізь сльози. Країна тоді сходила металом, як кров'ю. Війна вимагала його все в великій кількості. Були давно розібрані залізниці західнього відтинку старого БАМу*, порізані були на шматки старобамівські лісовозні поїзди, перетоплені на мечі рала, позбираний металом до останнього іржавого цвяха, а війні все мало...

І коли Філімонов та Мірзоев доповіли наркомові, що поїзд на відтинку Ваніно — Совгавань проведений, що означало, що рейки там прокладені, нарком сприйняв це повідомлення за щирі правду й доповів про це Сталінові. Сталінові потрібна була дорога Комсомольськ — Совгавань для майбутньої війни з Японією. Він був захоплений повідомленням наркома. Стежачи особисто за витрачанням металу на війну і не на війну, він відразу ж анулював всі замовлення (наряди) на постачання Востоклагові рейок, всіх видів скріплень, переводів стрілок та інших металовиробів.

Тоді то він і наказав повернути відправлені спецешелони з рейками з Магнітогорська до магістралі, що буду-

* БАМ — Байкало-Амурська Магістраль.

валась: «Навіщо їм рейки, коли дорога закінчена».

Для Востоклагу, для Філімонова і Мірзоева, це була катастрофа. Мірзосєв, який завжди любив кепкувати, гірко жартував тоді:

— Ми з Філімоновим в шапках дурні і без шапок дурні!

— Чому так, Миколо Олександровичу? — питали його.

Він сумно хитав головою й пояснював:

— Сказали б ми наркомові, що не провели свого поїзда до Совгавані, він повісив би нас догори ногами. І ми сказали «провели»: і то, думали, врятувались! А тепер, що робити? Дороги немає і класти її нічим. А дорога ж — це для війни! Голови наші полетять за неї.

Тоді то й було вирішено зібрати за Тиндою (Тепер Тинда — столиця БАМу, тоді ж це був маленький роз'їзд Тинденський) ще залишки на східньому відтинку Старого БАМу, не з'їдені війною рейки і поновити їх. На цю роботу було відіслано за Тинду більше половини в'язнів Востоклагу. Із робітничих бригад лазарету було відправлено на пошуки рейок 40 осіб. Повернулось тільки 11. Решта загинула в тайзі. З усього Востоклагу загинуло там безліч в'язнів. Вони волокли по бездоріжжю викопані з-під моху рейки. Іноді цей надзвичайний вантаж треба було виносити на плечах. Тягли і провалювались в мох і болота, які засмоктували людей цілими бригадами. Але завдання Філімонова та Мірзоева було виконане: до Тинди було припроваджено потрібну кількість рейок, притягли по трупах в'язнів.

Тоді почало бракувати людей в колонах. От і був організований аврал і для обслуги, і для тих, що видужують, і навіть для вільних, а часом і для солдатів.

Я був тоді виконробом лазарету, але разом з усіма різав ручним способом старі рейки потрібного розміру. Борис Дмитрович був фельдшером, але разом з іншими свердлив нові дірки в укорочених рейках. То з зубилом, то з молотом в руках Найдьонов знімав напливи іржі з голівок рейок. Тримати зубило з довгим дерев'яним держакком не раз бралась і сама Зінаїда Жданович.

Збирання рейок в тайзі, на трасі старого БАМу та їх реновація, були тією єдиною, ризикованою соломинкою, за яку й схопились Філімонов і Мірзоев і не потонули.

Що ж торкається того, що в таборі лишилась тільки половина ув'язнених — вони загинули в тайзі — то цього не враховували. Переможців не судять.

Загинув тоді в тайзі і наш пісняр-гітарист Іван Пола-тай, що сам творив ті пісні українською мовою і сам виконував. А його пісні і тепер співають в таборах.

* * *

Жіноча бригада в'язнів на підбиванні шпал щойно прокладеної залізниці.

ЛІКЕРЧИК

З пляном реновації рейок ми впорались з успіхом. На кожній селекторній нараді, де були присутні всі виконроби, в тому числі і в'язні, начальник відділення майор Горський розхвалював Зінаїду Жданович. Звичайно, він це робив наприкінці наради.

— Всім, всім брати приклад з цієї невтомної жінки! — кричав він у ґратку селекторного посилювача, що стояв на його столі в кабінеті. І мені чомусь здавалося, що коли він вигукував ці слова, то неодмінно жмурився і його обличчя при цьому виявляло солодку знемогу від влади, якій він віддався.

Голився він, не залишаючи ні бороди, ні вусів, а мені чомусь він здавався з тонкими шпичастими чорними вусиками, які ворушились, коли він згадував про Зінаїду Василівну. Слухаючи його, Зінаїда посміхалась і, як мені здавалося, не цілком задоволено. Найдьонов же хмурився, совався на стільці, але мовчав.

Реновація наближалась до кінця. У той вирішальний день, який мені навіки запам'ятався, ми повинні були одержати на глухий кут цегельного заводу останній двоплятформний зчеп із торішніми рейками. Поїзд з парним номером (я добре запам'ятав його номер 66 — 66), який тяг цей зчеп, йшов як «панцерник»*. Зчеп з рейками він штовхав поперед себе, інакше без маневрування він не міг би загнати його на лінію цегельні і сам не міг піти геть.

Згідно селектограми, робітничий «панцерник» мав підійти до стрілки цегельні о п'ятій годині ранку. О год. 15 по четвертій до нашої секції прибіг селекторист і, розчахнувши вхідні двері, загорланив на всю секцію, звертаючись до днювального, що дримав на стільці:

* Панцерник — залізничий термін, коли склад поїзда зформований так, що паротяг штовхає кілька вагонів поперед себе, маючи кілька вагонів і позаду.

— Буди Хахуліна, робітничий панцерник підходить!
Я вже прокинувся від цього крику. Піднявся і Борис Дмитрович.

— А ти чого? — запитав я його. — Спи! Тепер тільки п'ять ранку.

— Я вже давно не сплю, — сказав він, — піду прогуляюся по зоні. Може потім швидше засну.

Ми вийшли. На небі нібито жарини багаття, які роздував вітер, то розгорялись, то тьмяніли зорі. Ківш Чумацького воза на небі своїм кінцем майже торкався верхів сосон. Деся по-котячому нявкав пугач.

— А з тобою мене не пустять? — запитав Борис Дмитрович.

— Не знаю, — відповів я.

— А, може, спробуємо?

Я погодився. На вартівні, крім двох моїх постійних конвоїрів, на цей раз на мене очікували ще два: старший сержант і сержант. Наявність такого посиленого конвою мене вельми здивувала. Старшого сержанта я знав — він був тим, що розводить вартових по вартових баштах і конвоювати ніколи не ходив. Не бачив ніколи серед конвоїрів і сержанта.

Ми з Борисом Дмитровичем переглянулись. Мабуть, щось сталося, коли дали мені посилений конвой. Просити при таких обставинах, щоб зі мною взяли й Бориса Дмитровича, було, на мій погляд, безкорисно. Але я таки попросив. І ще більше, ніж з приводу посиленого конвою, здивувався тим, що конвоїри дозволили взяти Бориса Дмитровича. Мені здалося, що старший сержант навіть зрадів моему проханню.

Здивування і моє, і Бориса Дмитровича ще більше посилилось, коли, вийшовши з вартівні, всі чотири конвоїри стали відставати від нас. Ми оглядалися на них і стищували ходу, а коли вони відставали від нас чимало, ми зупинялись.

— Треба поспішати! — крикнув я їм. — Бо до прибуття «панцерики» лишилось вже зовсім мало!

— Ідть, ідть! — відповів мені один з моїх постійних конвоїрів. — Ми вам довіряємо

— Все буде гаразд! — крикнув я.

— Але вони ж з гвинтівками, — тихо сказав мені Борис Дмитрович, — можуть їх пустити в хід?

Боячись пострілів у спину, ми йшли гусacom, один за другим, і точно по середині стежки, не осмілюючись ступити на край. Конвоїри ж вели себе цілком загадково. Від розгалуження, де доріжки розходяться: одна до стрілки, а друга до майданчика реновації, вони пішли не за нами до стрілки, а повернули до майданчика реновації, лишивши нас з Борисом Дмитровичем самих.

Скоро наших конвоїрів було вже не видно: вони сховалися за майданчиком реновації, що відгороджувався від нас заслоною ялин і підрослим навколо них підліском. Я перевів стрілку й, відійшовши від неї, ліг поруч з Борисом Дмитровичем на сухе бадилля. Він лежав на спині й дивився на небо. Він був дуже вдоволений безконвойним станом.

— От ми тепер без конвоя, адже не втечемо ж нікуди. Навіщо ж тоді оця армія озброєних людей, покликана стерегти нас, як зіницю ока. Ну, декого, правда, треба охороняти. А навіщо тебе, мене та багатьох інших?

Я не встиг відповісти йому, як раптом поверх дерев, що заслоняли поворот залізниці, спалахнули й забігали вогняні блиски, почулось чмихання паротяга, почувся його свисток.

Ми схопились. Не почули, як до нас підійшов командир роти Востріков. У його руках чомусь був величезний бідон.

— Перевів стрілку? — суворо запитав мене Востріков.

Уже, — відповів я.

— Візьми на замок! — наказав він.

Я пробував пояснити йому, що поїзд, заїде в тупик тільки на хвилину, відчепить наші дві платформи й відразу ж вийде на головну лінію. Тоді й треба буде замикати стрілку на замок.

— На замок! — загорланив ще дужче Востріков.

Не розуміючи, навіщо це потрібно, я виконав його наказ. Коли стрілка була замкнута, Востріков наказав

дати ключі. Це була незаконна вимога, бо ключі дав мені начальник робіт відділу Мельник. Даючи їх, взяв від мене розписку, що я цих ключів нікому передавати не буду, під загрозою карної відповідальності.

Бачачи, що я вагаюсь, Востріков розстебнув кобурку й закричав, ляскаючи по кобурі долонею:

— Пристрелю! Як собаку, пристрелю!

Я подав йому ключі. Коли поїзд засунули в тупик цегельні, Востріков показав машиністові ключі й запитав його:

— Ув'язнений чи вільний?

— Безконвойник, — відповів той.

— Перепустку! Покажи перепустку!

І, забравши в машиніста перепустку, наказав:

— Будеш стояти! Коли треба буде їхати, перепустку поверну!

* * *

І те, що нам дали посиленій конвой, а пустили без конвою, з чого Востріков зовсім не здивувався; і що він відібрав у мене ключі від стрілки, а тепер ось затримав поїзд; і те, що на поїзд чекали майже всі офіцери охорони й нагляду, і повно було вільнонайманих, і всі вони були з бідонами, відрами, казаночками і навіть брезентовими мішками — все це було для нас з Борисом Дмитровичем аж надто незрозуміло.

Але ми знали б причину всього, коли б прочитали одержану увечорі селектограму Горського. Довідався я про неї пізніше. Селектограма повідомляла:

«У складі поїзда номер 66 — 66, що йде по маршруту до Ваніно, є цистерна з антифризом*. Багато беруть антифриз за лікер і п'ють його, при чому дуже отруюються. Наказую забезпечити охорону цистерни на кожній зупинці поїзда, щоб не допустити розпивання антифризу».

Записавши цю селектограму, селекторист показав

* Антифриз — рідина, що знижує температуру замерзання води.

її вартівникові і двом наглядачам, що якраз були у вартівні. Прочитавши її, вони вигукнули в один голос:

— Брешуть!.. Лікер!..

Буквально через півгодини після одержання цієї зловісної телеграми про прибуття «лікеру» знала вся охоронна рота, весь склад наглядачів і всі вільнонаймані.

В країні в ті роки, поряд з загальним голодуванням був і алькоголевий голод. Квартальний плян продажу спиртних, які виготовлялися тоді з тирси, в Хабаровську виконувався за тиждень, у Владивостоці — там крали спиртне з теплоходів — за півмісяця. В Совгавані пляну на продаж спиртних не було: до крамниць не привозили ні горілки, ні вин. Але на базарі з-під поли торгували самогоном, який гнали, всупереч суворій забороні, із саранок* і лісних ягід. Продавали його по казкових цінах.

Пасажирські теплоходи, що пришвартовувались до пірсів Совгавані, в яких були буфети й ресторани, а в них горілка, населення брало штурмом. Ніяка міліція і ніякі військові наряди не могли впоратися з тими, що бажають пити чисту горілку, тому що в натовпі, який атакував теплоходи, були і міліція, і військові.

Розповідали, що коли запрошені гості бачили на столі в господарів пляшку з білою голівкою, вони вже з порога починали кричати «Ура».

В Хабаровську і Владивостоці величезні черги людей стояли за маленькими «мерзавчиками»**... А тут раптом у тайзі і не якісь літри, а ціла цистерна лікеру!

Коли командир роти Востріков перед очима всіх відібрав у машиніста перепустки, всі офіцери, що його оточували, ладні були підкидати його на руках.

— Ура! Ура! — линули крики по тайзі.

Цистерна з антифризом була гальмівною. Але на гальмівній площинці лежав солдат, обхопивши гвинтівку руками. Його поставили охороняти цистерну, а він напився, отруївся й помер. Але натовп вважав, що він не

* Лісова картопля. Ростає в Сибірі й на Далекому Сході.

** Мерзавчик — найменша пляшечка горілки.

мертвий, а тільки перепився і спить. Хтось, підійшовши до нього і поворушивши його ноги в черевиках і в обмотках, гукнув:

— Хропи, негіднику, напився, як свиня!

— Не негідник, а молодчина! — поправили ті, що чули й бачили це.

На шийці цистерни з обох боків були намальовані черепи, а під ними навхрест кістки. Нижче був напис: «Отрута!»

— От сволота, — радісно кричав Востріков, показуючи на черепи та схрещені кістки під ними, — додумались! Га! От хитруни! Це, щоб ніхто не пив цього лікеру! Але нас то вони не піддурять! От паскудняки! Треба ж додуматися до такого. Та ще й писати: «Отрута!»

Тих, що отруїлися лікером цього ранку було багато. Трохи не половина всього особистого складу роти, майже весь наглядацький склад і багато вільнонайманих, особливо з цегельного заводу. Близько двадцятьох осіб не пощастило врятувати.

У відділі, де цистерна з «лікером», як і в нас, теж бралась штурмом, отруївся сам начальник оперчекгрупи Щипунов. Нахлиставшись антифризу, він ледве доплетався до кабінету Горського, щоб бути присутнім на вранішній нараді. Усівшись за приставний стіл, відразу біля стола Горського, він поклав руки на стіл, витягнув їх і почав стискувати й розминати кулаки. По тім клюнув носом у стіл, хворобливо ікнув і проказав:

— Сволота!

— Хто сволота? — грізно запитав його Горський.

— Всі сволота, — відповів Щипунов уже задубілим язиком, — і ти, Горський, сволота, і тут всі присутні сволота... І Сталін сволота... І Берія також!

Почервонівши, як рак, Горський схопився з свого крісла й загорланив:

— За-а-рештувати мерзотника!

Але арештувати такого найвідвертішого чекіста було вже неможливо. Він ще раз клюнув носом у стіл, востаннє стиснув пальці в тугий кулак, але тут же випростав їх і захропив уже смертельним хропінням.

Ховали його гірше, ніж ховають в'язнів. Відвезли його до Філімонового яру. А чому той яр звався Філімоновим, не знав навіть сам Філімонов. Був він, як всі тутешні яри, — глибокий і темний. Поклали голе тіло на дні яру, не прикривши його землею. На думку тих, що ховали, його труп повинні розшматувати звірі та птахи.

Чекісти були безжалісні до всіх, але ще більше до тих своїх, що раптом виявились несвоїми.

На другий чи третій день труп Щипунова зник з яру. Хто викрав його, так і не було знайдено. Не було в нього ні жінки, ні дітей, ні родичів, ні коханок. Підозрювати у викраденні трупа було нікого.

* * *

Та повернемося трохи назад. Коли Востріков забрав ключі від стрілки і пішов до прибулого поїзда, через деякий час до нас підійшов незнайомий, одягнутий в грубий брезентовий плащ, без кашкета, у важких керзових чоботах, що глухо стукали підківками по землі.

— Здрастуйте! — сказав він.

Ми відповіли на його привітання, встали, чекаючи, що він нам ще скаже.

— Хто тут Антоненко-Давидович? — запитав він.

Борис Дмитрович назвався. Він простяг йому руку і відрікомендувався:

— Молчанов - Сибірський! Колишній одесит!

Потискуючи мені руку, додав:

— Величають мене Іваном Івановичем.

Письменники з прибулого до нас нічного поїзда, здавши свого товариша Петра Комарова до лазарету на операцію, вирішили затриматися в лазареті до видужання оперованого. І коли Молчанов - Сибірський підійшов до нас, ми відразу ж догадалися, що це з поїзда письменників. Досі я нічого не чув про Молчанова - Сибірського. Але Борис Дмитрович знав його. Його вірші були ультрарепатріотичні, як такий:

*Задзвенить залізо, золото заблище.
Не впізнає краю й місяць наш об'їжчик.
Загримлять мартени, заклекочуть домни,
Стане бурхливішим край мій тихий, скромний.*

Борис Дмитрович сміявся над такими рядками, а проте читав їх. І коли Молчанов-Сибірський відрекомендувався нам, Борис Дмитрович сказав:

— Читав вашу поему «Рибалка».

— І як? — запитав поет.

— Та як вам сказати... — ухилився Борис Дмитрович від щирої відповіді на його питання.

Ми разом з ним сіли на траву. Молчанов - Сибірський дістав з-під плаща пляшку, що висіла на ремінці, і трохи випив з неї. Потім подав її Борисові Дмитровичу, сказавши:

— Хочете? Лікерчик! Гарний!

— «Лікерчику» в залізничних цистернах не возять, — відповів Борис Дмитрович, відхиляючи пропоновану йому пляшку. І добре, що він це зробив. Молчанов - Сибірський попив «лікерчику» ще й подав мені:

— Хочете? Воістину лікерчик гарний!

Я наслідував приклад Бориса Дмитровича.

Ми розбалакались. Молчанов - Сибірський запропонував Борисові Дмитровичу й мені принести щонебудь з того, що ми написали.

— Може, й проштовхну, хоч ви ось тут в цих умовах, — сказав він, звертаючись більше до Бориса Дмитровича, ніж до мене.

Наступного дня він ліг до лазарету. Коли він став видужувати, Борис Дмитрович передав йому кілька своїх оповідань, які Молчанов - Сибірський так і не проштовхнув, як обіцяв, хоч він тоді був головою Іркутського відділу Спілки письменників РРФСР і всі козири, здавалось, були в його руках.

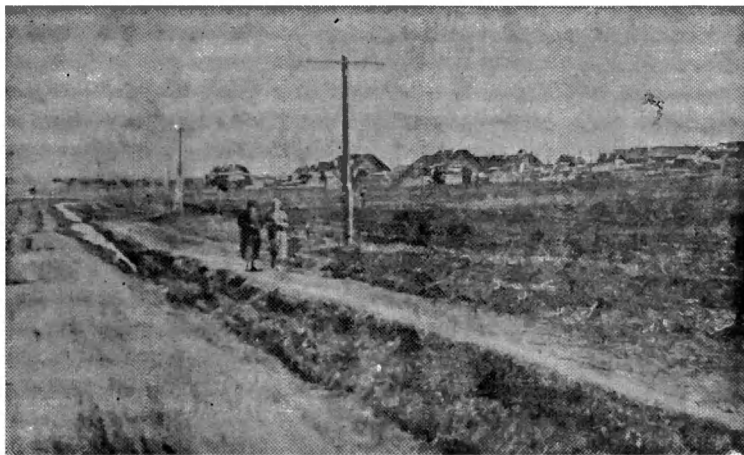
Я гадаю, що Молчанов - Сибірський не «проштовхнув» оповідань Бориса Дмитровича тільки тому, що вони були написані українською мовою і при перекладі на російську мову треба було б щось сказати про їх автора,

а сказати не можна було. А може були й інші причини. До істини тепер докопатися тяжко.

Скоро Іван Молчанов Сибірський тяжко занедужав. Далося взнаки старе отруєння антифризом, який він так пестливо називав тоді «Лікерчиком». Лікуватися поета відправили під Москву до Ленінських гірок. Там він і помер. В Іркутську тепер названа обласна бібліотека його ім'ям.

Куди ділися передані йому оповідання Бориса Дмитровича — так і не пощастило довідатися.

Доводиться тільки жалкувати, що так багато Борис Дмитрович розгубив по таборах своїх творів найвищого звучання, бо він їх написав в роки його творчого розквіту й надхнення.

1944 рік. Виселок лазарету для вільнонайманих. На задньому пляні виселок для офіцерів та наглядачів-вартів, а також видно покрівлі бараків-корпусів лазарету, в якому перебували в ув'язненні Б. Антоненко-Давидович та Ол. Хахуля. Два роки тому тут була непрохідна тайга, густий ліс. На дорозі лікарі лазарету на прогулянці.

СОРОКИ НЕ ЗЛОДІЙКИ

Борис Дмитрович любив тварин, як ніхто інший. Пригадую, хтось із лазаретної обслуги піймав хом'ячка. Упіймавши, він збирався засмажити його і влаштувати святкову трапезу. Довідавшись про це, Борис Дмитрович викупив хом'ячка, віддавши порцію каші. Він попросив мене, щоб я, як піду за зону, випустив звірка донебудь у лісі.

У Києві він, як з дитиною, няньчився з своїм песиком Пальмою. Коли він не працював, вона плигала йому на коліна і, не моргаючи, дивилась на свого господаря не по-собачому розумними очима й вищала, вимагаючи, щоб він поклав на неї свою руку. І відразу ж замсвкала, коли він гладив її, ніби кішка, з задоволенням розтягувалась на його колінах і починала дрімати. Засипаючи, вона чомусь здригалась, перово змахувала передніми лапками і якимось нездорово кривила голову. Перед тим, як заснути, вона вищала, мов плакала. Це дуже непокоїло Бориса Дмитровича, і він не раз звертався до ветеринарного лікаря, щоб той оглянув її.

Проте, коли Борис Дмитрович працював — писав або стукав на машинці, Пальма не осмілювалась плигати йому на коліна, знала, що буде заваджати, і розтягувалась під столом на маленькому килимкові, який був покладений спеціально для неї, і клала голову на м'яку в хатнім черевичку теплу ногу Бориса Дмитровича й, жалісно поскигливши й поплакавши, засипала.

— Розумна шельма, — ласкаво казав про неї Борис Дмитрович. Шельмою він називав її часто, і вона відгукувалась на це слово так само, як на кличку Пальма, ніби це було її друге ім'я.

Але повернемося до лазарету.

Якось лісова бригада впіймала двох сороченят. Бригадиром лісників був уже знайомий нам з першого розділу Бакум, вроджений на Запоріжжі. Він прибув до лазарету з колони ч. 701 з вивихом обох рук. Після видужання, а видужав він дуже швидко, Борис Дмитро-

вич намовив мене попросити Зінаїду Василівну лишити Бакума в лазареті бригадиром лісників, які заготовляють будівельне дерево.

Упіймавши сороченят, бригада вирішила зробити з них шашлик, уже розпалила для цього вогнище і приготувала палички для настромлювання на них м'яса. Але Бакум не дозволив різати сороченят і ввечорі приніс шташенят в нашу комірчину.

До речі, про комірчину. Днів за два до того, як Бакум приніс нам сороченят, був зданий в експлуатацію новий хірургічний корпус. У нім виявилась вільною одна кімнатка, до якої перейшов жити хірург Зацепін, а нам з Борисом Дмитровичем Зінаїда Василівна наказала зайняти наші колишні місця в комірці.

Принісши нам сороченят, Бакум сказав:

— Може, з ними буде трохи веселіше ваше життя-буття.

Нема чого й казати, які дорогі нам стали зразу ці сороченята. Борис Дмитрович по кілька разів на день, маючи вільну хвилинку, прибігав до них, розмовляв з ними, пригладжував їм пір'ячко.

Виглядом сороченята схожі були на дорослих сорок, але ще не вміли літати, а головне не могли самостійно їсти. Чим тільки ми не пробували їх годувати: і крихтами хліба, і грудочками вівсяної каші, і картоплею з супу. Біля невеликого болота за нашим будиночком ми копали для них черв'яків. Але сороченята не хотіли ні на що дивитися. Вони, як видно, доходили.

На третій день перебування в нас вони стали волокти по підлозі свої крила, які стали кошлаті, а ще за кілька днів уже не тримали голови і безсило й безпомічно обпиралися об підлогу своїми нетвердими дзьобами. Потім їм стало тяжко стояти на ногах, і вони присідали. Пізніше вони вже не піднімалися і лежали, тяжко дихаючи, простягнувши лапки з зібраними докупі пальцями.

Лежали вони з заплющеними очима й не хотіли навіть дивитись. Ми були у відчаї. Борис Дмитрович охав і стогнав. З такою любов'ю подарував нам їх Бакум, з та-

кою радістю ми їх прийняли і, на тобі! Вони гинули. Гинули перед нашими очима.

Борис Дмитрович впихав їм їжу в рот силою, вони викидали її. Він вштовхував в горлянки розмочені шматочки хліба так далеко, як тільки досягав його палець. Але цілком безсилі, вони знаходили в собі силу мотати головами так, що запхана їм в горлянки їжа вилітала звідти з бризками і ляпала на стіну й підлогу.

Ні я, ні Борис Дмитрович не знали, що робити. Я запропонував випустити їх за зону. Але Борис Дмитрович заперечив проти цього:

— Випускати їх на волю безглуздо, — казав він, — вони не зможуть там дістати харчу й напевно загинуть.

— Але вони й тут загинуть, — казав я.

— Будемо шукати... будемо шукати... — з тривогою й журбою в голосі говорив Борис Дмитрович.

І раптом, коли ми вже цілком примирились з їхньою неминучою загибеллю, вихід знайшовся. Знайшов його Борис Дмитрович.

Йому прийшла до голови ідея імітувати сорочачу матір. Він взяв одного червяка і повісив його на кінчик носа сороченяті, яке тримав в руках. І став підносити цього червяка на носі сороченяти до його брата. Той раптом підвівся на лапки, забив крильцями, радісно закричав, схопив з дзьобика брата червяка і вмить проковтнув його.

Радості Бориса Дмитровича не було кінця. Він повторював і повторював цей засіб, і одно сороченя скоро було нагодоване. Його воло роздулося. Борис Дмитрович поміняв їх місцями й нагодував друге сороченя.

Це було перед самим вечором. Борис Дмитрович перед тим закінчив чергування і коли я повернувся з роботи, він з радости обняв мене й поцілував в обидві щоки. Він піднімав по черзі сороченят і давав помацати їхні вола.

— Ти подивись, ти подивись, вони нагодовані! — кричав він, і його крик схожий був на радісне вищання.

По його обличчю великими краплями стікав піт. Цього вечора він довго не міг заснути. Радість не давала

йому заснути. Він кілька разів спускався зі своїх мар і мацав вола в пташенят. Я теж радів разом з ним. Та й як не радіти було!

Уранці, ледве розвиднилось, Борис Дмитрович уже знову годував сороченят. Вони радісно кричали, приймаючи від нього червяків. А коли він посадив їх до нашвидку сплетеного з хмизу і трави гнізда, вони вже весело тримали голови і скоро виплигнули з гнізда і стали діловито, по-хазяйському походжати по підлозі нашої комірки, ніби ніколи й не голодували.

Не знаю, що мене тоді більше тішило: те, що були врятовані наші сороченята, чи те, що так піднявся духом Борис Дмитрович. Мабуть, і те і друге. Коли сороченята звикли до такого годування, Борис Дмитрович вирішив спробувати другий спосіб. Він брав червяка пучками двох пальців, вказівного й великого, і хоч з віддалі, але робив їх схожими на пташиний дзьоб, робив згори донизу кола, ніби спускаючись після літання, підносили сороченятам червячка. Вони брали їжу й так.

Виростати після того стали не по днях, а по годинах, а коли стали упевнено літати по нашій комірчині, ми вирішили, хоч нам обом і дуже прикро було, випустити сороченят на волю. Ми вважали, що для цього досить лишати відчиненим вікно. Але так не сталось. Сороченята не хотіли вилітати у вікно. Тоді ми почали лишати відчиненими двері. Але й на двері вони не звертали жодної уваги. Здавалося, що великий світ за вікном і за дверима був не їхнім світом і вони ніскільки ним не цікавились.

І от одного разу у вихідний день ми вирішили вивести їх на подвір'я і підкинути догори. Але зірвавшись з рук Бориса Дмитровича, вони швидко кинулися до розчинених дверей нашої комірки. Їх лякав світлий простір вільного життя. Борис Дмитрович вирішив підкинути їх вище, щоб там, угорі, сороченята відчули свою вільну стихію. Але наслідки були ті самі. Ми віднесли їх до болота, це метрів 15 від наших дверей і підкинули їх там. Але й це не змінило їх наміру повернутися до нашої кімнатки. Ми віднесли їх за контору, але й звідти,

тільки ще швидше, вони полетіли досебе додому. Вони рішуче не хотіли лишати нашої комірчини.

Наступного вихідного дня ми посадили їх на дах нашої комірки. Дах подобався їм, і вони лишилися на ньому. Але не надовго. Якраз повз них пролітав гайворон. Він майнув своєю чорною тінню по дахові, і це так перелякало сороченьят, що вони одночасно скрикнули і швидко втекли з покрівлі. Це було дивно. Сороченята не боялися нас, людей, але дуже злякалися незнайомого птаха.

По обіді ми знову посадили їх на дах. На цей раз вони вже були сміливіші і горобця, що прилетів до них, просто-напросто прогнали, кинувшись в атаку проти нього разом. Прогнавши горобця, вони довго й переможно кричали. Іще б пак! До їх свідомости дійшло, що вони мають силу і можуть нападати й перемагати, і вже зробили перший напад на горобця. Борисові Дмитровичу було шкода, що сороки прогнали горобця, але проте радів з перемоги сорок не менше, ніж вони самі.

Жило в лазареті нічیه кошеня. Часто воно грілося на порозі нашої хатинки, і ми підготовували його. В цьому відношенні воно було з сороченьятами одної родини. Згадавши, що в артиста Дурова* кішка жила в одній клітці з мишею, Борис Дмитрович вирішив подружити кошеня з птахами. Кошеня не було маленьким. Воно вже полювало на мишей і горобців, але сороки були для нього великуваті. І Борис Дмитрович сміло підсадив його на покрівлю до сорок. Котик відразу став у позу, ніби готувався до стрибка в бік сорок. Але зробити стрибок ніяк не міг осмілитися; все приглядався, все зважував свої й сорочачі сили.

Сороки насторожено і пильно дивилися на нього поширеними очима. Їм теж, як видно, хотілося напасти на непрошеного гостя, але й вони зробити цього не зважувались. Невідомий досі їм звір міг вчинити опір. І все таки напасти на нього їм дуже хотілося. Все, мабуть, залежало від того, як поведе себе цей звір.

* Дурови — родина видатних російських циркових акторів.

Але кошеня було хижаком, і характер хижака все більше захоплював його. Воно обережно на животі повзло до птахів. Його намір був ясний: схопити й поласувати.

— Щоб він не подушив наших вихованців, — сказав Борис Дмитрович, звертаючись до мене. Ми обидва пильно стежили за сороками і за кошеням.

— Вони не піддадуться йому! — відповів я. Але мої слова ніскільки не заспокоїли його.

— Кошенята — звірі спритні, — сказав він і побіг до близького барака обслуги по драбину. Але не встиг він повернути за ріг контори, як почув позад себе страшний котячий крик. Сороченята атакували непрошеного гостя. Вони зверху, знявшись в повітря, били його крилами й довбали своїми залізними дзьобами. Того, що напад на нього буде здійснений зверху, кошеня не чекало. Воно стрімголов полетіло з даху вниз. Розпалені переможним боєм, сороки кинулись за ним на землю, але, нагнавши, сплянерували, зробили зигзаг і знову знялися на дах.

Котикові, мабуть, здалося, що птахи гоняться за ним. Він дременув від них з вистрибом, заскочив під ганок і довго там сидів.

З того дня сороченята зненавиділи кошеня. Вони нападали на нього, де б воно не було. Одного разу воно упіймало якусь пташку. Вона верещала, кричала, звала на допомогу, і сороченята допомогли їй так рішуче, що під ударами їхніх крил і дзьобів кошеня, яке лишило вже пташку, кілька разів перевернулось через спину і втекло пір ганок контори, який став його постійним сховищем. Щоб вийти звідти, воно спочатку висовувало голову і довго оглядало навколо.

Після того випадку ми ні разу не бачили, щоб кошеня нападало на пташок. А пташка, яку врятували сороки, була молода синиця. Вирвавшись з пащі кошеняти, вона радісно засвистіла. Вона вже відчувала смерть і раптом-знову воля. Через те, що сороки перемогли кошеня, і в синиці прокинувся войовничий дух. Коли перелякане кошеня тікало до рятівного ганку і сороки кружляли над ним, підганяючи крилами, синиця теж

літала трохи вище сороченьт, роблячи якісь скоки то вгору, то вниз і пищала то радісно, то грізно, але і в тому і в другому випадку заклично, ніби вимовляла:

— Так його! Так його, птахоїда!

Потім вона слідом за сороками злетіла на їхню покрівлю, що стала вже їхнім постійним притулком, і довго щось розповідала їм. Вони не проганяли її, як проганяли горобців, і по всьому видно було, що вони раділи з того, що пташка, яку вони врятували, така вдячна їм. Пізніше в інші дні синиця прилітала до сорок ще кілька разів і завжди між нею і ними ішла радісна розмова.

Борис Дмитрович тоді зробив висновок, що і в птахів розвинене почуття боротьби й перемоги, гіркість поразки і вдячність за допомогу й порятунк.

На цегельному заводі в основному працювали жінки-засланці. Вони не вчинили жодного злочину і ні в чому не були винні перед радянською владою. Їх заслали тільки тому, що їхні чоловіки, в минулому якісь відповідальні працівники, виявились «ворогами народу», й були розстріляні.

Жінки діставали мізерні харчові пайки і, щоб не померти з голоду, заводили кіз. Купувати кіз вони ходили, хоч і не дуже далеко, але по стежці, по якій тяжко проходити через сопку в сільце Сюркүм, яке було поруч з рибальським виселком з тією ж назвою, що розташувалось на Татарській протоці.

Там же придбав собі козу й козла командир роти Востріков. Козу він відгонив до спільної отари, а козла тримав на прив'язі, поблизу тої галявинки, на якій любив похропувати Плут і від якої відучили його наші сороки. Не гонив козла до спільної отари Востріков через те, що брав з власниць кіз надмірну плату за злучку з козлом.

Сорокам давно не подобався козел Вострікова й одного разу вони вирішили напасти на нього. Він не бачив, коли вони підлетіли до нього й не міг сподіватися їхнього нападу. Він мирно пасся. Вони обидві сіли на його спину й боляче дзьобнули його і вдарили крилами по боках. Козел затремтів, замотав головою, підскачів, став дибки. Він хотів скинути з своєї спини напасників. Але

сороки міцно трималися за його кудлату вовну й зігнати їх з своєї спини, як він не намагався, не міг.

Тоді він став бігати з боку в бік і рвати шнур. Шнур виявився міцний, але кілок, до якого він був прив'язаний, подався. Козел вивернув кілок і, волочачи і його й шнур, пустився по цегельно-заводському виселку, мекаючи від страху, скаржачись і просячи допомоги. Сороки довго гарцювали на ньому по вулицях виселка, все дужче стрекочачи й поганяючи його крилами. Наступного й третього дня атака на козла повторилась.

Не розуміючи, що сталося, але бачачи, що козел рішуче не хоче пастися сам на прив'язі, дружина Вострікова, товста, як бочка, Марфа Вострікова, вирішила віддати козла до спільної отари разом з козами засланців.

Так сороки позбавили Вострікова чималих прибутків від козла, а засланців, цих бідних жінок, що мучились ні за що, які з горем пополам придбали собі кіз, дістаючи жалюгідну зарплатню за непосильну працю, сороки звільнили від оплати належності Вострікову за козла.

Одного разу весь посинілий від злости з'явився Востріков у нашу халупку.

— Або заберіть своїх сорок, або я обох вас зажену до ізолятора! — погрозово заявив він, зупинившись у розчахнутих дверях і тримаючись за клямку дверей.

Зайти до нашої халупи він вважав нижче всякої гідності... Його вигляд був страшний. Він заздалегідь розпалив свою злість до білогарту. Але якраз в цей час почулися голоси Петра Комарова та Івана Молчанова-Сибірського. Недалеко від нашого дімка було маленьке, але глибоке озерце з чистою прозорою водою з білими ліліями. Рядом росла красива розлога береза, а під нею стояла садова лавка. Посидіти на цій лавці і прийшли наші знайомі письменники, що видужували.

Почувши їхні голоси, Востріков, певно, подумав, що обидва письменники ідуть до нас. Він відразу ж перевтілювався. Де й ділася його злість. На лобі й на щоках з'явився піт.

— Вибачте! — сказав він нам і поспішив піти геть.

Коли вже пізніше Борис Дмитрович розповідав Комарову та Молчанову-Сибірському про цей випадок, вони обидва реготали до сліз. У той час, коли стався цей випадок, Комаров та Молчанов-Сибірський збиралися вже виписатися з лазарету.

Крім них, ми нікому не розповідали про те, що нас відвідав Востріков і як він швидко втік при появі письменників. Проте, про цей інцидент якимось чином наступного дня довідалися жінки-засланці з цегельного заводу. Зустрівшись зі мною в цегельні, вони підбадьорювали мене:

— Не капітулюйте! Глядіть, не бійтеся! Нічого він, проклятий, не зможе зробити тобі, ні Антоненкові-Давидовичу!

Кілька днів ми чекали, що Востріков прийде до нас ще або вжиге якихось заходів проти нас, і над нами ось-ось гримне грім. Але він так і не гримнув. Виходило, що не такі страшні чорти, як їх малюють.

Все частіше сороки почали літати геть з нашого даху, але ненадовго. Випускав їх щоранку Борис Дмитрович не в двері і не в вікно, а в квартиру. Прокидалися вони, коли ледь світало, коли ї належить прокидатися всім птахам. Прокинувшись, вони злітали з порожніх нар, на яких колись лежав наш незабутній мовчун Бродяга, а тепер облюбували ці нари для себе сороки як сідало. Вони перелітали на нари до Бориса Дмитровича, сідали йому на живіт і починали діловито ходити по ньому. Але коли він не прокидався від цього, вони лізли йому на лице і легко, обережно, щоб не зробити боляче, починали дзьобати його в ніс: — ніби казали хіба ти не бачиш, що всі птахи не сплять, досить тобі хропти, вставай!

Борис Дмитрович прокидався, простягав руку просто з нар до квартирки, відчиняв її, і сороки зникали за вікном у ранковій рум'яному туманці.

На верхніх нарах вони влаштували колекцію зібраних ними коштовностей. Першою їхньою знахідкою і, мабуть, дуже великою для них коштовністю був маленький червоний змилок. Він потрапив до них ось як:

приїхали якось до нас із Хабаровської школи НКВД проходити практику в роті наглядачів над в'язнями. Цієї професії тоді навчали здорових і міцних людей і не багато й не мало, а цілих три роки, стільки ж, скільки і в технічних школах. Тільки стипендію їм платили втричі більшу, ніж в звичайних школах. Дому для приїжджих тоді в нас не було, і для них поставили біля вартівні великий намет, розміром 7 на 21 метр. Вони були через паркан від нашої хатинки.

Вранці один з практикантів вийшов з намету, щоб умитися, розіклав на одному з пеньків своє умивальне приладдя, а наші сороки вже наготові. Сіли на той самий пеньок, яким скористувався практикант.

— Дивіться, як сороки пити похотіли, навіть мене не бояться, — сказав практикант і відійшов від пенька, щоб дати сорокам напитися із свого кухля, який лишив на пеньку. Але сороки й не думали пити. Одна схопила червоний змилок, друга зубну щітку з жовтою блискучою ручкою, і обидві полетіли геть з цими скарбами.

З будівництва вони приносили цвяхи, але не всі, а збирали загублені і лише ті, на яких не було іржавих плям. Загубить з риштовань якийнебудь тесляр цвях, і цей цвях швидко опиниться в дзьобі однієї з сорок, якщо сороки були поблизу. На нарах у них уже накопичилось більше кілограма цвяхів. Іноді, любуючись цими цвяхами, вони перекладали їх з місця на місце, ніби рахували.

Одного разу на мосту, що був якраз проти лазарету, ішла електрозварка. Сороки помітили її і відразу кинулись туди поцікавитися, що там так яскраво і дивно поблискує: Підлетіли до зварювача дуже близько і хвилин десять п'яли очі на цікаве людське зайняття, поки зварювач не помітив їх і не прогнав. Знялися вони неохоче й полетіли по-совиному, роблячи зигзаки й кола. Наткнулися вони на свовбур сухої облупленої модрини. Ударилися головами і грудьми об дерево й попадали додолу. Довго лежали в траві без руху, поки їхній зір, який втратили від сильного світла зварки, не відновився. Після цього зварювання тривало ще кілька днів, проте

вони до нього вже не літали, зрозумівши небезпеку такого загадкового для них світла.

Просто перед нашою зоною стояла халупа, побудована ще партією Привалова.* Жила там куховарка ротної кухні Дарія Тарасівна Бульба. Гоголівської повісти вона ніколи не читала й нічого не знала про неї. В селі під Полтавою, з якого її вислали, було кілька людей, що мали це знаменне прізвище, але там йому не надавали значення. Але коли її вислали за брата на Далекий Схід і поселили у виселку рибалок Сюркум на самому кінці землі, її часто питали:

— Скажи, тітко Даріє, а ким тобі доводиться сам Тарас Бульба?

— Так я ж Дарія Тарасівна! Тарас Бульба — мій батько, — відповідала вона, не розуміючи значення питання.

В роті, коли вона найнялась туди, ніхто не звав її тіткою Дарією, а звали тіткою Бульбою. До вступу до ротної кухні вона працювала у виселку Сюркум в маленькому колхозикові, що мав назву «Шлях до комунізму», який організувався там з приїздом висланих з України. Якось то вона вирішила тікати з того жалюгідного «Шляху до комунізму» і втекла. Її швидко б знайшли й повернули б до колхозика, але місцеві чекісти, довідавшись, що вона стала працювати у мандрівних московських чекістів, відчепились від неї.

Оселившись в будиночкові партії Привалова, тітка Дарія — будемо звати її, як всі — тітка Бульба — спорудила собі курінь з гілля та бур'яну для корови і перегнала її із свого колгоспу через сопку. Корова мала кличку «Красуня». Увечорі, прийшовши з отари, Красуня не поспішала до свого смердючого куреня, а паслась на тій самій галявинці, на якій колись любив поспати Васька Плут. Цікаві до всього сороки одного разу вирішили посидіти на спині в корови. Відчувши їх на собі, Красу-

* Привалов — керівник партії для пошуків залізничої траси Комсомольське — Совгавань. Вдovж лінії залізниці він наставив багато своїх хаток - стоянок.

ня зігнула спину і, боячись потурбувати пташок, перестала щипати траву.

Якимись чуттями, властивими лише їм самим, сороки зрозуміли прихильність до них Красуні і відповіли їй своєю прихильністю. Вони здружилися з коровою.

На спині у корови було багато бугорців з круглими відтулинами, затягнутими гноєм. Ці бугорці були схожі на мініатюрні вулкани з кратерами. В цих кратерах були зародки оводів, що харчувалися соками коров'ячого тіла. Вони завдавали корові великих турбот, і сороки примудрилися діставати дзьобами ті личинки й ласувати ними.

Коли вони це робили, Красуня витягувала шию, перетворювала хребет спини в щось схоже на коромисло, перевернуте зігнутою серединою вниз, трохи піднімала хвіст і ласкаво мукала.

Побачивши одного разу сорок, що клювали спину її корови, тітка Бульба розгнівалася на наших вихованців. З криком і лайкою і з віником в руках, розмахуючи ним над головою, як розмахує шаблею козак у бою, вона просто від порога своєї хатинки кинулась бігом до Красуні, щоб прогнати з неї сорок.

Злетівши з корови, сороки не полетіли геть, а посідали поблизу на траві галявини. Але яке було здивування у тітки Бульби, коли корова, відштовхуючи її від себе мордою, пригнула до землі голову і швидким коров'ячим кроком попростувала до сорок. Сороки відразу ж плигнули їй на ніс, пройшлись по її голові і знову опинились на вигнутій коромислом спині.

Красуня при цьому завмерла від задоволення й любови до своїх друзів і рятівників від тої сверблячки, яку зазнавала вона від личинок оводів. Відразу ці нові друзі взялися добати її спину. Тітка Бульба рушила на них, піднявши над головою віник, але корова з сороками на спині одбігла від неї набік. Сороки ж затріщали на неї явно лайливо.

— Кра-кра! Тре-тре!

— Киша! Киша! — кричала на них тітка Бульба, махаючи віником.

Сороки злетіли з неї й посідали на козирок з колючого дроту, що нависав над передзонником. Птахи чекали, доки тітка Бульба заспокоїться і перестане лаятись та опустить свій огидний віник донизу. Вони, видно, розуміючи, що вона є господинею їхньої нової подруги, корови, вирішили помиритися із нею: злетіли з козирка й сіли їй на плечі, потягшись дзьобами до її рота по слину. Тітка Бульба, яка вже йшла стежкою додому, зраділа від такої довіри птахів до неї. Вона зупинилась, боячись злякати сорок, витягла руки по швах й завмерла. Потім тихо, щоб не потурбувати цим птахів, потяглась руками спершу до однієї, потім до другої сороки, почала гладити їм боки, примовляючи:

— Ви мої милі сороченята! Хороші!

Зрозумівши це, замирення відбулось, сороки потерлись носами об її щоки й полетіли до корови, яка здалека спостерігала сцену замирення господині з сороками. Коли сороки підлетіли до неї й посідали на спину, корова радісно мукнула і прибрала позу, яку звичайно мала, коли на неї сідали наші птахи.

Тітка Бульба, бачачи це, нарешті, зрозуміла, що її Красуня задоволена птахами і особливо задоволена тим, що вони довбають їй спину, а коли побачила, як одна з сорок витягла з спини в корови чергову личинку овода, вона побігла до свого житла і винесла звідти шматочок щойно спеченого білого українського пирога. Але вже вволю поласувавши смачними личинками, сороки не взяли від неї білого хліба, що її вкрай здивувало.

— Ображені! От тобі й на! — сказала тітка Бульба, — адже я знала, що ви такі хороші, такі корисні! То ви вже не ображайтеся на стару Бульбу!

Більше вона ніколи не пробувала зганяти сорок з корови, а коли годувала своїх курей, сороки прилітали до неї, щоб подзьобати курячий харч, рештки солдатської їжі. І вона відганяла своїх курей від ласих шматочків, щоб їх поїли сороки.

Так подружились сороки з тіткою Бульбою. І ця дружба відразу стала великою і приемною для обох сторін. Колгоспик, звідки втекла тітка Бульба, був відразу

ж за перевалом через сопку. Стояв цей колгосп збоку від рибальського виселка тієї ж назви і було в ньому всього одинадцять дворів, і всі то були засланці з України. Жили в цих дворах тільки старі люди. Вони ж і тримали колгоспник «Шлях до комунізму».

Поля, що належали цьому колгоспові, були бідні: камінь та галька. Доглядати їх було нікому, і врожай із них був мізерний — по одному, по два центнери з гектара. Після збору врожаю на колгоспному току височіла купа пшениці розміром менша, ніж та, що до колгоспів збирав на Полтавщині кожний двір. Шкода було дивитися на цей колгосп і на працю в ньому колгоспників, що колись жили на рідній Полтавщині з повним достатком. Але що ж, не можеш жити так, як хочеться, а довелось так жити, як наказує влада.

Варто було нашим безконвойникам, що прибували туди по рибу, заговорити про щонебудь з колгоспниками «Шлях до комунізму», як вони відразу ж починали згадувати свою Україну, минулу, ще до колгоспів, і тамтешнє життя. Старі жінки при цьому витирали щоки й очі кінцями білих хусток з чорним горошком, що розповзалися від давности, і починали плакати.

І от, літаючи все далі й далі від нашого житла, сороки одного разу полетіли за тіткою Бувлюбою, яка вирішила відвідати своїх рідних, що страждають в «Шляхові до комунізму», і разом з нею побувати в колгоспникові, що доживав свій недовгий і бідолашний вік.

Була тітка і на колгоспному току, побули на ньому і наші сороки. Там вони побачили, як спеціально призначена до купи пшениці бабуса, дуже схожа на тітку Бувлюбу — то була її сестра, — відганяла мітлою горобців від пшениці. Вона відганяла їх з одного боку, а вони перелітали на другий. Стара аж криком на них кричала, але нічого не могла зробити. Горобців було багато, а купа пшениці невелика, тому горобці завдавали великої шкоди.

З покрівлі навісу, який і покрівлею не можна назвати, вона давно вже провалилась, — сороки довго спостерігали, як стара воює з горобцями. Їм хотілося вміша-

тися в цю війну, але вони спершу не могли вирішити на чий бік стати: на бік людини чи на бік пташок.

Стара була дуже подібна до тітки Бульби, і вони, не роздумуючи, стали б на її бік, але вона була з огидною мітлою і весь час войовничо махала нею. Мітла в руках старої родила в них неприязнь... Але мітла мітлою, а дружба з людьми є дружбою, і сороки вирішили, нарешті, стати на бік людини проти пташок.

Як дві білобокі ракети, кинулись вони згори на злодійську гороб'ячу зграю. Ухиляючись від старої, горобці ніяк не могли припустити, що напад на них вчинять два щойно прибулі птахи. Вони отямилась тоді, коли два пернатих злодійчуки опинились в пазурях у сорок. Ті, що потрапили в сильні залізні кігті, полонені горобці, так перелякались і так заверещали, що сіра зграя, всі до одного, знялися з купи пшениці й полетіли в бік черемх, що стояли осторонь. Сороки довго летіли слідом за ними й переможно грізно кричали їм услід. Чи не жарт? Вони перемогли цілу зраю

Після такої вдалої атаки на горобців сороки повернулися на покрівлю хліва і сиділи там до вечора, і горобці, бачачи їх, не сміли підлітати до власності «Шляху до комунізму». Бабуся, що охороняла цю власність, несканно зраділа від допомоги їй з боку сорок. Вона дістала з-під купи соломи ганчірку і, розв'язавши її, взяла звідти пляшку з молоком та хліб, покришила хліб, полила крихти молоком і піднесла цю дорогоцінну страву сорокам. Ті заслужено прийняли від старої сердечний подарунок. І хоч її хліб був пшеничний пополам з лободою, але вони охоче їли, не поспішаючи, як зароблене чесною працею. Охороняти на колгоспному току сорокам так сподобалось, що вони стали літати до «Шляху до комунізму» щодня і вже самі, без тітки Бульби.

Звечора Борис Дмитрович, звичайно, накладав їм у миску вівсяної каші, крихот хліба, шматочки вареної картоплі, і сороки, прокинувшись уранці, коли світало, спершу задовольнялися залишеним звечора сніданком, а потім уже будили Бориса Дмитровича, щоб відчинив квартиру. Але з того часу, як вони почали літати до

«Шляху до комунізму», до сніданку, який приготував Борис Дмитрович, вони не торкались.

Виявилося, що про добрих сорок стара сторожика зерна розповіла колгоспним бабам, і ті йшли на тік подивитися і на птахів, що допомагали колгоспові, і погодувати їх за це. Поверталися сороки з колгоспу завжди пізно, стомлені, але до їжі, яку готував їм Борис Дмитрович, не торкались. Колгоспниці їх добре нагодували.

Так тривало доти, доки на колгоспному току збиралося й сушилось на сонці і вітрі зерно для відправки до державного заготовчого пункту. Колгоспники потім із вдячністю розповідали нашим безконвойникам, що коли увесь колгоспний врожай, пудів сто, повантажили на прислану з міста тритонку й повезли в невідомому для сорок напрямку, сороки довго летіли слідом за машиною і тривожно й невдоволено тріщали. Колгоспники зрозуміли їхнє невдоволене стрекотання, як заступництво за них, за колгоспників.

— Сороки вимагали, щоб не відбирали в нас, у колгоспників, останнього хлібця, — казали колгоспні трудівники.

І хвалили птахів:

— От бач, яке діло! Пташки нерозумні, але вони розуміють, що не те робить наш радянський прижим (Слово «прижим» вони вживали, замість режим).

І хитали головами:

— Оце так влада! Щоб їй пусто було!

Одного разу вранці, вже пізно восени, коли наші сороки оглядали місцевість, сидючи на своїй покрівлі, до них прилетіла стара сорока. Наші вихованці боязко притиснулись одна до другої, а стара сорока розташувалась проти них, ніс до носа з ними. Вона стала голосно й заклично тріщати, пропонуючи їм, видно, покинути людей і летіти разом з нею до їхнього вільного сорочачого царства. Поскреготавши, вона знялася з даху і, роблячи кола над нашими сороками, пропонувала їм летіти за нею. Але наші сороки не послухали її. Тоді вона знову прилетіла до них і знову тріщала вже більше заклично і більше настирливо і значно довше, як першого разу,

але коли знову знялася, наші сороки знову не полетіли за нею. Так повторювалося багато разів, поки, нарешті, стара сорока, гірко заскрекотавши, полетіла геть.

Це була остаточна відмова наших сорок від їхнього сорочачого царства, вони назавжди віддали перевагу жити з людьми, а не з своєю ріднею.

Кінець і для нас, і для них був трагічний. Одного разу вони залетіли до козячого хліва Вострікова, і він побачив це. Він піймав їх. Піймати їх було не тяжко. Вони вірили людям і не ділили їх на добрих і злих. Всі люди були для них добрими.

Взявши кожну сороку за ноги, зла людина кілька разів ударила довірливих птахів головами об стовп і забила їх. Потім, боячись, що він забив їх не цілком, що вони можуть ожити, бо їхні тіла ще тріпотіли — це було передсмертне тріпотіння — він відірвав їм обом голови, наступаючи на голови чоботом і відтягнувши тулуб руками, і довго після того затоптував відірвані голови, в рідину козлиного гною...

Свого козла після того він знову перестав ганяти до спільної отари і тримав його, як раніше на прив'язі, на галявині, за парканом від нашої хатинки. І козел знову став приносити незаслужений прибуток.

Бригада Бакума, яка подарувала нам сороченят, довідавшись про звірчій вчинок командира роти, на знак протесту проти катування сорок, вирішила оголосити одноденний страйк.

За це їх повинні посадити до ізолятора, позбавивши нормального харчування. Але Зінаїда Василівна, дізнавшись через що вони застрайкували, не покарала їх. Востріков за це поскаржився на неї Горському. Але Горський, вислухавши Зінаїду Василівну, став по її стороні.

— Цього Вострікова я заберу від вас, — сказав він через селектор.

Дізнавшись про загибель сорок від тітки Бульби, колгоспники з колгоспу «Шлях до комунізму» написали на Вострікова колективну скаргу до прокурора Совгаванського району Приматова, який, зрозуміло, посміявся з їхньої скарги.

Днів через два після цього до нас прийшла тітка Бубльба. Вона, виявляється, підняла з купи сміття, за козячим хлівом Вострікова, тіла сорок, витягла з гною втопані туди сорочачі голови, обмила дома в коритчаті, і тубці й голови, завернула в чисту ганчірочку і поховала, як належить. Про це вона і прийшла розповісти нам.

— Поплакала я над їхньою могилкою, — казала вона, — гірко поплакала! Такі вони були розумні, довірливі, хороші.

Розповідаючи про це нам, вона пустила сльозу і в нас. Борис Дмитрович хотів був щось їй сказати, але раптом закрив очі руками й вибіг з комірчини.

ГОРИТЬ УПРАВЛІННЯ НКВД

Концтабори, що були власністю ГУЛЖДС, — були кочівними таборами. Перекочувавши до чергової глухомані, вони влаштовують і обживають її. Споруджують численні зони, спец'язниці, штрафні та слідчі ізолятори, казарми для охорони й нагляду, виселки для вільнонайманих, і чомусь то завжди стоять окремо, десь збоку, осібняки й котеджі для начальства. Ці останні будуються за всіма міськими вигидами і навіть з оранжереями.

Коли все це споруджено, табори починають будувати свою залізницю.

Так одного разу і я опинився в новому Озерному таборі. Цей табір був закритий. Мені нашили на спину, на коліно і на праву руку номер Л-529. Конвой і начальство, коли мене кликали, то називали тільки мій номер.

У 1952-му році про мене як інженера-будівельника прийшов наказ з міністерства, згідно якого я скеровувався до Болейського ІТЛ на проектування золотошукацької фабрики. Таборове начальство проектованої фабрики пообіцяло тоді проектувальникам: коли проекти будуть гарні, то вони будуть достроково звільнені.

Ми працювали з усіх сил. Я проектував цех рудосортувальні, і спецкомісія визнала мій проект особливо вдалим. Мене звільнили з концтабору достроково 6-го жовтня 1952 року. Не досидів я до кінця десятирічного строку три місяці і шість днів.

Після звільнення з концтабору мене ще чекало заслання з позбавленням всіх громадянських прав СРСР. Страшного в позбавленні громадянських прав нічого не було, тому що ніяких прав громадяни СРСР не мали й не мають, і позбавлення мене цих прав було фікцією. Інша справа, що я ще не міг їхати туди, куди хотів би.

Мені дозволялося вибрати місце проживання одно з трьох: виселок Тинда (східні околиці старого БАМу), або виселок Ваніно, або виселок Усть-Кут, що лежить на березі Угрюм-річки. Так називалась у стародавні часи річка Лена. Я вибрав Усть-Кут тому, що дорога до цього

висілка лежала через Заярськ — столицю Ангарського ІТЛ, де вільнонайманою працювала медичним фельдшером моя дружина Ганна Качаленко.

Вибравши своїм місцем проживання Усть-Кут, я сподівався доїхати до нього й оселитися у висілку Заярськ. У Заярську на головному табірпункті управління табору працював мій приятель Олексій Рожков, який звільнився ще в Сталінградському таборі. У нього не було жодного фаху. Будівельником він став випадково. Він навіть не вмів читати креслень... Такі будівельники, як він, були в таборі на кожному кроці. Вони тільки рахувалися будівельниками, а роботу за них виконували в'язні-інженери.

До мого приїзду Рожков був там у великій пошані. Він забезпечував дровами і самого начальника управління Левтеєва, і головного інженера табору Миколу Мірзоєва, а також начальників усіх служб і відділів. В цих умовах Рожкову не тяжко було влаштувати мене своїм заступником. За мене, як за дипломованого інженера, управління табору радо вхопилась.

В цей час відбувався ремонт головної будівлі управління табору. Вона була довга, незвичайно широка й височіла над прилеглими до неї одноповерховими котеджами своїми трьома поверхами. Працю щодо ремонту цього своєрідного унікального будинку провадив сам Рожков, але як тільки я з'явився, він з задоволенням зіпхнув її на мене.

Немає нічого гіршого, як ремонтувати помешкання чекістів. Вони всі наказують. Кожний хоче, щоб його кабінет був відремонтований і оброблений краще, ніж в інших, і, головне, за їхнім далеко невимогливим смаком. Вони щоденно, а деякі й по чотири рази на день, приходять дивитися, як іде ремонт, при чому приходять з рулетками, рівнями, виміряють, вивіряють, перевіряють якість матеріалів, роблячи вигляд, що вони розбираються в тому і, роблячи все це, підозріло позирають на працівників й обов'язково щось наказують, не стримуючи себе в погрозах. Ув'язненим вони кажуть:

— Не зробиш так, як тобі кажуть, дістанеш новий строк ув'язнення.

Не рахуються вони і з вільнонайманими, особливо з колишніми зеками, кажучи:

— Виконуй, що тобі наказують! І щоб точно! Інакше знову зажену туди, куди Макар телят не гонить!

І добре, коли б то були тільки погрози. Але вони часом переходять від погроз до діла і заводять на невгодних їм осіб кримінальні справи. Влада над людьми в кожного чекіста просто безмежна. Я б навіть сказав страшна. Вони володіють не тільки волею й неволею людей, а їхнім життям і смертю. На ремонті будинку управління найбільше, зрозуміло, діставалось мені. Іноді у мене до того вимотували нерви, що просто жити не хотілось.

А Рожков, хоч і по-дружньому, але підсміхався наді мною:

— Ну, що? — казав він мені. — Добре працюється вільнонайманим? — І робив висновок:

— Вільнонайманий робітник, якщо він колишній зек, для них мало чим різниться від в'язня. Можуть ні за що, ні про що скрутити в баранячий ріг. І навіть не відповідають, коли нашого брата на допитах доведуть до смерті... Так то! А ти думав, звільнився і — гора з плечей! Ні і, братку! За нашими спинами тінню ходять нові строки...

І от одного разу, намучившись за день не від праці, а від нескінченного спілкування з чекістами, від того мотання нервів, чого ніяк уникнути, я прийшов додому і ліг на ліжко, маючи надію добре поспати й заспокоїтись за ніч. Коли я вже засипав — я засипав увесь здригаючись — у вікно, біля якого було наше ліжко, міцно забарабанили:

— Горить управління! — почувся надривний голос селекториста, що шматував душу. Його післав вартівник збудити мене.

Обидві будівлі управління стояли поруч. З вигляду вони були майже однакові і якщо те, що я ремонтував, звалось головним, то тільки тому, що в ньому сиділо в своїх кабінетах головне начальство. Але яке з цих двох

будівель горить? То, яке я ремонтував — цього не дай Боже — чи друге?

Я швидко схопився з постелі, поквалпно накинув на себе шубу і, на бігу всуваючи руки в рукави, вискочив за двері. Бугор і лісок на ньому закривають від очей обидва будинки. Але язики полум'я і величезна заграва підносяться вище бугра й ліска.. І бугор і лісок на тлі пожежі здаються чорними. Чути, як у ліску перегукуються потривожені і шумом пожежі, і світлом уночі птахи...

До відділення від таборового пункту три кілометри сніжним полем. Не сповільнюючи бігу, піднімаюсь на бугорок, а думки, як свердлики, свердлять мозок і душу.

Хоч би горіла не та будівля, яка ремонтується! Хоч би не вона! Хоч би друга!

Свідомість працює винятково швидко. Одна думка випереджує другу, і вони змішуються, створюючи хаос в голові. Якщо горить мій підопічний будинок, а горить все ж таки напевно він, то нового строку мені не минути. Чекісти нарід нещадний. Через них люди створили свою приказку: «Москва сльозам не вірить» переробили на: «Чекісти сльозам не вірять». І це суцзя правда: ніяким сльозам вони не вірять. Навіть сльозам стариків і дітей. Немає людей жорстокіших, ніж чекісти. І немає людей, що мають більшу владу, ніж вони.

Я тоді був вільнонайманим, але не рівний з іншими вільнонайманими. Я не мав права вступати до профспілки, бути на зборах, мене допускали тільки на виробничу нараду і то без права виступати на цих нарадах, а тільки слухати, що кажуть інші. Погіршувалося моє становище й тим, що я звільнився — то я без року тиждень і ще не відвик, що за моєю спиною десять років ходив конвой. Щодо таких як я, то чекістам не був писаний ніякий закон.

Було це в кінці лютого 1953 року. Хапали тоді всіх підряд за провину і без провini. Любого невинного уміли робити не тільки винним, але уміли примусити признатися до провini. Людина людині в ту пору піднесення сталінського терору була кровожерним і нещад-

ним вовком. Людей в таборах не встигали ховати, а їх все не зменшувалось. Боже! Як все це міг витримати на-рід!? А витримав...

На горбі я зупинився. Вдивлявся вперед. Горить як-раз той будинок, який я ремонтую, за який відповідаю своєю волею, життям. Мої ноги підкошуються, і я не можу далі ні бігти, ні йти. Навіть стояти вже не можу. Сідаю на сніг і дивлюся на пожежу. Зовні вогонь охопив ще не всі стіни, в полум'ї тільки їхня верхня частина, але з вікон і нижнього поверху виривається полум'я. Чомусь мені здається, що язики полум'я схожі на червоні радянсько-чекістські прапори.

Зрозуміло, що в середині будинку вогонь господарює так, що до нього вже не можуть підступити ніякі пожежники. Шум, тріск, іскри й дим в палаючій небі. І тут, мов навмисне, посилюється вітер... Готовий до найгіршого, вже не тільки не біжу, але навіть не йду, а волочусь до пожежі. Нічого не бачу під ногами, раз-у-раз сходжу з дороги то праворуч, то ліворуч, спотикаюсь, падаю. В рукави вже до самих ліктів і вище набився сніг, він там розтає і тече з рукавів по долонях, по пальцях. Руки дубіють. Потім дома, я побачив, що відморозив їх.

Але ось і я біля управління. Чекістів навколо сила силенна. Навіть не віриться, що їх тільки в одному управлінні така сила. І всі ж на величезних окладах, перед якими платня інженерів — справжні дрібниці.

Начальник оперчекістської служби підполковник Казанков, побачивши мене, швидкими й упевнено важкими кроками простує до мене. Він підходить дуже близько, на своєму лиці я відчуваю сморід його дихання. Запах помийний. Він опускає руку до кишені своєї білої шуби й косо, але не зводячи очей, дивиться на мене очима, що свердлять душу.

— Ти, здається, до розстрілу був засуджений? — питає він мене, із злістю граючи желваками вилиць.

Я не маю сили нічого йому відповісти. Несподівано охоплює гикавка, така сильна, що згинає мене в дугу. Але він і не потребує ніякої моєї відповіді.

— Значить, не розстріляли? Помилували? Даремно,

даремно! Не дали нам, чекістам, цієї приємности розстріляти тебе.

Він це каже, і я чую, як він скрегонув раз і вдруге зубами. Желваки його вилиць забігали частіше: вгору-вниз, вгору-вниз. Я дивлюся на його руку, яка в кишені. По формі кишені, по ворущінню його там пальців бачу: його рука стискує в кишені пістоль.

— Тепер розстріляєм! Я особисто розстріляю! І без всякого суду! І відкладати до якогось слідства не буде-мо... Може навіть сьогодні!.. Застрелимо, як собаку, і все... Це не просто мої слова, це я тобі свій чекістський вирок оголошую. А слово чекіста з ділом ніколи не розходиться...

Я знав про це, про це знали всі, що десь на півночі Казанков сам розстріляв свого батька. Його батько був сільським священиком, і його заарештували, коли арештовували всіх священиків.

Будучи в'язнем, він прибув до того самого відділення табору, де начальником був Казанков. Про те, що в нього батько священик і сидить в таборі, зашепотіли спершу підлеглі, а потім заговорило й вище начальство. І виходило, що він, Казанков, є сином чужого елемента, що пробрався до партії комуністів. А комуністи ж усі пролетарського походження. Пробравшись до партії, він, мовляв, приспав пильність і виліз на керівну посаду в органах, зайняв пост начальника відділу табору. Звичайно ж йому загрожувало виключення з партії, зняття з посади начальника відділу табору, а там, хто знає, може, мав бути суд і табір...

Якраз тоді, туди, де начальствував Казанков, приїхав зі своїм почетом заступник начальника управління табору полковник Успенський, теж син священика, що криваво втік від своєї рідні. Він, цей Успенський, бажаючи добра побратимові, порадив йому самому розстріляти батька, без суду. На своїй машині підвіз Успенський Казанкова до того таборового пункту, де був ув'язнений батько. Висадивши його з авта, схвально кивнув йому головою, сказавши:

— Бажаю успіху!

Коли авто Успенського було приблизно за півтора кілометра від табору, він почув позаду два пістольних постріли. «Батька, звичайно, він застрелив, подумав Успенський, але чому гримнув другий постріл? Чи не застрелив цей дурило себе? Ой, дурень, дурень!» Він наказав шоферові повернутися назад і був задоволений тим, що Казанков батька застрелив, а сам не застрелився.

— Молодець! — похвалив він тоді Казанкова.

Прізвище отця Казанкова було Казанський. Таке прізвище раніше було і в Казанкова. Після розстрілу батька він змінив. Розстріл батька зняв з Казанкова, здавалось, уже неминуче обвинувачення його в приналежності до чужих елементів.

Я, звичайно, не знав тоді всіх деталей, як і коли Казанков розстріляв свого батька, я довідався пізніше. Він розстріляв його просто на вартівні, куди привели старого священика наглядачі.

І на пожежі я думав, стоячи перед Казанковим: «Якщо ти, негіднику, свого батька не пожалів, то що для тебе я?» А він продовжував свої погрози:

— Я твій суд, що судить остаточно, і мій вирок не підлягає ніякому оскарженню.

І мені тоді вдалося, що він уже виймає з кишені руку з пістолем. І він дійсно її вийняв, але без пістоля, щоб махнути цією рукою якомусь офіцерові, своєму підлеглому. Він різко і з якимось свистом і хрипом спльовує мені під ноги і, змірявши знищуючим поглядом, відходить від мене. Я круто повертаюсь і йду геть.

«Тікати! Треба тікати!» — думаю, але куди тікати від чекістів? Ними пронизане все суспільство, заповнена кожна клітина радянської рержави. Вони скрізь і всюди. Тікати від них нікуди. Я йду все швидше... А куди? Хіба я тоді знав куди?

Але не встиг я зробити і пів сотні кроків, як мене доганяє якийсь чекістський офіцер. Мабуть, той самий, якому Казанков махнув рукою. Офіцер теж у білій шубі, як і Казанков, і теж перетятий, як і Казанков, ременем і портупеєю.

— Ти куди? — питає він мене.

Він ішов швидко й трохи нагору, а тому важко дихав. Він був гладкий і неповороткий. У його голосі я чую зло, до того ж таке зло, якого він зовсім не збирається ховати від мене, навіть навпаки, намагається показати мені його. І воно, те зло, не удаване, а природне.

— Додому, — відповідаю на його питання.

— Гм... Додому? — перепитує він мене й по тому, як він це запитав, мені цілком незрозуміло, чи можна мені йти додому, чи ні? Чи буде це мені дозволено?

— Додому, — ще раз повторив я, але вже менше рішуче, як перший раз. Я вже мав великий сумнів, що мені дозволять ось так, без конвою за плечима йти додому. Адже Казанков засудив мене своїм судом до розстрілу...

— Якщо додому, то йди, — дозволив офіцер, — іди, йди! Чого стоїш? Іди!

Він розстрібає шубу й дістає пістоль, клацає ним, знімає з запобіжника, тримає наготові і крокує слідом за мною, дотримуючись дистанції, визначеної для конвоювання.

«Чому так, — думаю я, — чи я вже заарештований? А може цей офіцер уже веде мене на розстріл, без суду, у відкритому полі?..» До голови приходить найстрашніше. Але я не обертаюсь. Спершу йду тихо, а потім все швидше й швидше, а сам думаю:

«Куди поспішаю? Поспішаю до своєї смерти?»

Спиною відчуваю, що офіцер ні на крок не відстає від мене, і очко його пістоля дивиться мені в спину. І сам дивуюся з того, що ось бачу не очима, а спиною. Дивне іноді відбувається з людиною у хвилини його душевного занепаду й злету, у хвилини його душевних потрясень.

Я ще додаю кроку. Пришвидшує його й офіцер. На пагорбі він зупиняє мене криком:

— Стій!

Я зупиняюсь, виконуючи команду.

— Ану зійди із стежки в сніг, — наказує він, бачачи, що я гаюся це робити, квапить:

— Швидко! Швидко мені! Далі зійди! Ще! Оце так! Стій і не оглядайся!

Минають хвилини, можливо тільки секунди... За десять років сидіння в таборах я добре вивчив звички конвою, особливо, коли конвоюють офіцери, і знаю, що означає наказ зійти з дороги набік...

Скільки моїх товаришів в'язнів було застрелено конвоем під час етапування! Їм немає рахунку. Одного разу стріляли і в мене. Я йшов в колоні крайній справа. Я був худий і охлялий. Мене хитало вітром. І от я хитнувся праворуч і ледь більше, як належить. Пам'ятаю, я трохи не впав тоді. І відразу ж гримнув постріл. Стріляв конвоїр узбек. Куля пройшла у мене під рукою, вирвала жмуток від поли бұшлата, в який я був одягнутий. Якби конвоїр взяв трохи лівіше, мене б уже не було живого. Мене тоді навіть не поранило. А коли б ранило! З якою люттю конвой дострелює пораниених. Стріляють всі, стріляють в упор, в лежачого. Уже людина мертва, а вони все ще стріляють... Все це мигнуло в мене в голові, коли з наказу офіцера я зійшов із стежки і стояв за метр від неї, провалившись по коліна в сніг.

— Крок праворуч від стежки, крок ліворуч... — говорить, задихаючись, офіцер, — я вважаю втечею й застосовую зброю без попередження.

Гримнув постріл, але ніякого болю я не відчуваю...

«Промахнувся», — думаю я. Чекаю другого пострілу. В спину. Чекаю вже, задихаючись. Відчуваю неминучість кінця так гостро і так образливо:

«Яке вони мають право? — думаю я, — але творять! Діють ось так ні за що, ні про що».

І думаю вже про свій труп, як він буде валятися тут до ранку, як прийдуть потім чекісти й будуть міряти руплеткою те віддалення, на яке я зійшов із стежки набік. Потім лікарі будуть брати мене за задубілу руку, мацати пульс. Але будуть мацати з серйозним виглядом...

«От і кінець, — стукають у мене в голові фатальні слова, — відстраждав, відплакав, відстогнав, витримав всі знущання над собою... І от кінець.» І тут же я думаю про дружину, про дочку і про те, що дружина вдруге вагітна... Думаю про те, що і, страждаючи, добре жити на світі і як це погано умирати не своєю смертю. І як це

обурливо, що люди привласнили собі право убивати людей іменем закону... Закону, який вони самі собі придумали на догоду. А вітер дув у лице. Він обпалював мені щоки. Сніжинки, що танули на губах, зовсім дрібні, ледве помітні і навіть неvigідні — солодкі, як мед...

«Господи! Невже більше не буду відчувати солодкість ось цих сніжинок, що тануть на губах! І неville це я, що відсидів стільки років в таборах, звільнений достроково за добре зроблений проект рудосортувальні і ось стою під цівкою пістоля незнайомого мені офіцера... Адже він своя ж людина, певно й одних зі мною років». Мої губи вже починають тремтіти, ноги підламуються, чекати смерті стає все болісніше.

«Стріляв би чи що швидше!» — думаю я і в той же час хочу, щоб він почекав, не стріляв ще хоч трохи. Чую офіцер дістає з кишені портсигара, цокає її кришкою, довго один за одним ламає сірники. Як видно, руки в нього дрижать. Молодий він, ще не вбивав! Відняти життя в людини йому не легко. Чомусь згадую старика Потопича, з яким у одному з таборів спав поруч на нижніх нарах. Він казав:

— Тигр не вбиває тигра, а от людина людину...

І вигукував, христячи лоб і груди:

— Боже! Яка люта людина, яку Ти створив! Невже вона створена за образом і подобою Твоєю?

Мені хочеться упасти й простягтися на снігу, але знаю, що лежачого він тут же мене й пристрелить, а ще може бути... Все може бути... Людина створена так, що її ніколи не кидають надії. І раптом мої думки перебиває питання офіцера:

— Що тобі обіцяв Казанков? — питає він мене.

Я не хочу відповідати й мовчу. А він чекає відповіді від мене, чекає напружено і теж напевно боляче. Йому треба зважитися на ганебне діло. Треба, але він все ніяк не може виконати його... І от він не говорить, а шепоче:

— Виходь, друже, на стежку!

Слово «друг» звучить у його устах, як блюзнірство.

І коли я вийшов на дорогу, офіцер перед кимсь виправдує себе:

— Не моє це діло! І не Казанкова!.. — Чую, що він ховає до кобури пістоль. — Хай трибунал вирішує, — каже він, — це тільки трибунал може вирішити!

З полегшенням, але ненадійним, як найтонша нитка, що готова перерватись іду по доріжці далі додому. І те й роблю, що повторюю слова офіцера: «Не моє це діло! І не Казанкова!»

Визнання офіцера — жорстоке. Значить Казанков наказав йому... А що наказав? Звичайно ж при спробі до втечі. Тому мені й наказано було зійти з стежки. І офіцер хотів... Хотів і не зважився. Спалахнула в ньому не чекістська, а людська совість. Заговорила.

Так!.. Життя моє вже висіло на волосинці. На найтоншій, яка вже рвалась.

Майже бігом сходжу на ганок дому, де живу. Сходжу з хвилинною тупою радістю від думок, що ось зараз буду дома, поруч дружини. Розчахую незамкнені зсередини двері, вскакую в сіни з незручною покvapністю, все роблячи невлад, беру двері на гачок і, вхопившись за нього обома руками, повисаю на ньому:

— Господи, допоможи! — шепчуть самі собою губи.

Потім шукаю в темряві і довго не знаходжу клямки дверей, тих, що ведуть до передпокою...

До пляну офіцера, певно, не входило зайти до нас у дім слідом за мною, він зупинився кроків за п'ять від ганку і поглянув навколо. Потім кудись пішов, але тут же повернувся майже бігом.

У дружини, яка схопилась з постелі при моїй появі, — вона чекала на мене і не спала — наляканий вигляд. На мене вона дивиться великими очима, її рот чомусь розкривається й відразу ж округляється, напівстиснутий кулачок тягнеться до губів.

— Щонебудь сталося? — питає вона мене. І її стиснуті пальці розправляються і тремтять біля розкритого рота. Вона прочитала на моїм обличчі те, що я тількищо пережив, і її гочинає трясти. Адже вона теж знала звички чекістів, тому й не спала, чекаючи на мене.

— Пожежа! — відповів я їй. Відповідаю пошепки. Мені здається, що коли б я сказав уголос, то офіцер на вулиці почув би мене. А я не хочу цього. Але дружина, мов вмисно, говорить крикливо, вкладаючи в свій голос страх перед тим, що сталося, що вона тільки відчуває якимсь особливим чуттям люблячої жінки, але, відчуваючи, ще не знає всього того, що скоїлось.

— Що пожежа, я знаю! З тобою ж щось трапилось?

— А ти подивись у вікно, — шепочу я їй, не показуючи рукою на вікно через якийсь страх і навіть не дивлячись на вікно, — тільки обережно подивись, щоб не помітили, що ти дивишся.

Вона кидається до вікна, дивиться в нього, ледь повернувши фіранку, але, побачивши перед самим вікном офіцера з пістолем в руці, відразу відскакує від вікна. Їй здається, що офіцер помітив її.

Вона блідне й питає мене вже теж, як я, пошепки:

— Не приховуй нічого від мене. Сталося щонебудь?

Офіцер міряє доріжку біля дому — двадцять кроків в один бік і стільки ж у другий. При поворотах уважно приглядається до наших вікон.

— Наказано мене розстріляти, — шепочу я дружині.

— Як це може бути, наказано? — питає вона, шепочучи ще тихіше, уже тихіше, ніж я. Її нижня щелепа раптом одвисає. Вона намагається її підняти, щоб закрити уста, але не має сили цього зробити. Щелепа не слухає її. Дружина не ворухиться, стоїть на місці, ніби приросла до підлоги. Я гашу світло і сам крадькома підбираюсь до вікна. Моє серце б'ється вже під самими вилицями і так сильно, ніби це вже не серце, а паровий молот.

Бачу йдуть два солдати з автоматами. Обидва підходять до офіцера. Як видно, він викликав їх, коли відходив на кілька хвилин, а потім бігом повернувся до нашого дому на круговий пост. Солдати козиряють офіцерові. Він щось поквалпно говорить їм, показуючи рукою на наші вікна. Вони кивають головами і, знявши з плечей автомати, знімають їх з запобіжників, беруть їх на поготілю.

Зараз викличуть і поведуть... В якийнебудь підвал...

О Боже! Боже!

Але офіцер, козирнувши солдатам, іде геть. Я проведу його очима. Відходячи, він ні разу не оглянувся.

Солдати щось шепочуть один одному і розходяться, один лишається біля вікна, другий іде вартувати двері.

— Значить будуть охороняти, мабуть, до ранку. Там і вирішиться все, А може нічого й не треба вирішувати. Все вже вирішив Казанков, — ці думки шарпають мене. Лягаю в ліжко. Але, звичайно ж, мені було вже не до сну. Але однаково роздягаюся, як належить. Лягає й дружина. Вкладаючись, вона гаряче і в той же час ніби вибачаючись, шепоче мені:

— Я вагітна. Лишати чи не треба?

Про те, що вона вагітна, я вже знав, відразу ж, як це стало відомо їй самій, і мені було цілком незрозуміло, чому вона вирішила казати мені про це в такий момент. Я мовчу й думаю. Думаю не про це, а вона чекає відповіді

— Ах так! — раптом, ніби прокинувшись, кажу я, — ти про це...

І, помовчавши, відповідаю:

— Смерть ходить за мною по п'ятах. Хіба ти цього не бачиш? Не питай мене ні про що. Все вирішуй сама. Вважай, що я вже... Що мене немає з тобою...

— Знову все спочатку, — засмучено говорить вона й замовкає.

Пізніше вона не раз дорікала мені:

— Не захотів тоді другої дитини, а одного як не виховуй, однаково егоїст буде.

Але я тоді думав як у приказці: «Із острога одна дорога — знову до острога». Пам'ятаю, я те й робив, що вставав з ліжка, щоб переконатися, чи не пішли. Ні, не пішли. Стоять, ходять, поглядають, стережуть. Автомати, як і раніше, не за спинами в них, а в руках.

О шостій ранку розвід. Дружина почала щось готувати на кухні. Я зупиняю її:

— Нічого не треба! Ніякий шматок в горло не піде!

Виходжу з дому, щоб іти на розвід. Солдати простують за мною крок за кроком. Іду до вартівні, і вони за

мною. Вільнонаймані, що зібралися біля вартівні, поглядають на мене із співчуттям, про щось перешіптуються.

І раптом вартівник, розчохнувши двері вартівні і тримаючись за клямку, гукає:

— Хто охороняє Хахуліна? До селектору!

Один мій конвоїр іде до приміщення вартівні, другий — узбек — як перше, не зводить з мене очей. Я непомітно роблю кілька кроків до вікна вартівні, намагаючись прислухатись, що говорять про мене по селектору. Але слова чую виразно, а їхній зміст ніяк не доходить до мене. Думаю, сам того не бажаючи думати:

— Можливо, ось зараз... ось зараз...

Добре почув, що солдати, говорячи по селектору, згадують прізвище Казанкова...

— Може, ось зараз... Тепер ось... Сам Казанков на-каже...

Тоді, під час розлюченого сталінізму, чекісти могли робити будь-яке нехтування прав людини. Людей убивали, як мух, без потрясення совісти, без всякого людського милосердя. Людей не заплямованих. А я був заплямований відбуванням десятилітнього ув'язнення в таборах, а потім це заслання...

У вікні вартівні з'являється селекторист, він щось показує мені крізь шибку знаками, але що саме — не розібрати. Він посміхається мені. А мені боляче дивитися на цей його усміх. Найшов час посміхатися! Мої життя і смерть вирішуються, а він... Бачачи, що я не розумію його, селекторист виразно ворушить губами й махає долонею зверху вниз і ще більше посміхається.

Нарешті, солдат кличе його і передає йому слухавку селектора, а сам іде до дверей. Все це я бачу через вікно, яке впритул до дверного косяка. Розчохнувши двері, появляється в них солдат і якимось дивно махає рукою, теж як селекторист згори донизу, але ще й праворуч. Він перескакує східець порога й каже:

— Ходім!

— Куди ходім? Чого ходім? — рояться питання в моїй голові, — знову до управління, значить, по тій самій доріжці, через той самий бугор і лісок? Чи не нака-

жуть мені й солдати, як офіцер, зійти з доріжки? Солдатові міркувати в нашій армії не дозволено. Такими ж великодушними, як офіцер, вони не можуть бути...

Я мимоволі опускаю голову, і в моїх очах робиться темно, як уночі. Я нічого не бачу, навіть солдата, навіть вартівні.

— Ходім, — повторює солдат, і я не бачу, але чую, що, взявши автомат на запобіжник, він закинув його на плече, поправляє руками за спиною, одночасно рухаючи й спиною. Це мене вражає.

Я весь тремчу. Темрява навколо мене розсіюється. Я дивлюсь на солдата й дивуюся доброму виразові його обличчя. Моя думка починає працювати чітко. Я догадуюсь, що слово «Ходім» зовсім не торкалось мене. Він це сказав своєму товаришеві. Мені ж він сказав доброзичливо й з посмішкою:

— До побачення, друже! Тільки духом не падай! Багато пережив і це переживеш!

— Боже! Та це ж не ворог, а друг, — думаю я, дивлячись на солдата. Він раптом здається мені незвичайно бравим, кремезним і дуже красивим. Тільки тепер помічаю, що із ненарядної солдатської шапки у нього видне білясте кучеряве волосся. А брови у нього чорні, вії теж, очі променисті, голубі. Я радісно киваю йому головою. Я повертаюся до його товариша й бачу, як і той, дивлячись на мене, розпливається в широку товариську, цілком дружню усмішку.

— Свої, свої, — думаю я про солдатів.

А по моєму обличчю вже ллються струмками сльози. Але від чого вони? Чому? Від горя? Але горе ніби як пом'якшало. Від радості? Яка ж може бути радість, коли влада наді мною належить Казанкову. От коли б цим солдатам! Народові! Тоді була б справжня радість. А то і ці солдати, і весь нарід стогнуть від казанкових. Які нещадні ці казанкови до народу! Солдати відходять. Я вже знову не під конвоєм. І в цьому для мене — вічного зека — майже щастя. Тільки б не під конвоєм! І мене душать сльози від щастя. Я закриваю обличчя руками й біжу. Біжу все швидше. Біжу сам не знаю куди. А в моїх

очах все ще обличчя солдата, що посміхається, у вухах же звучать, і звучать його слова:

— До побачення, друже! До побачення, друже! Друже... Друже...

І цей добрий співчутливий вираз на лиці солдата і його ласкаві слова винні в моїх сльозах. За довге сидіння в таборах та й після звільнення я звик до брутальності влади й конвою, а тут раптом... Я був готовий до смерті. Я не заплакав би, не розридався, а ось від вияву доброти до мене з боку людини, одягнутої хоч в грубу, але військову форму, я розм'як.

Через день мені принесли відразу три повістки. Мене викликали на допити. По одній повістці мене викликав сам Казанков, по другій — прокурор табору, по третій — оперуповноважений оперативної групи табору Рибкін.

До першого на час, визначений у повістці, я повинен з'явитися до Казанкова. Він викликав мене на 9-ту годину ранку. Викликав він мене не до свого кабінету, а до кімнати нуль один. Це в підвалі будинку. В тому будинку, що згорів, був теж підвал і була в ньому кімната нуль один. Я заходив до неї. Вона була порожня, звільнена для ремонту. Мене тоді охопив жах. На бетонній підлозі кімнати були ще помітні сліди кривавих калюж, на стінах потемнілі бризки крові.

Це була кімната, де чекісти допитували людей. Вхід до неї був з коридору підвалу, а вихід через двері в боковій стіні до кабінету ката. Але не всі виходили в ці бокові двері. Багатьох виносили з кімнати номер нуль один ногами вперед. Катували Казанкови, а виносили солдати.

Я йшов на допит до кімнати нуль один і весь дрижав. Зуби мої цокотіли. На дверях, що вели до східців у підвальне приміщення було щось написано. Двері зачинені. Біля них стояв вартовий.

— Хахулін? — запитав він мене, перегороджуючи мені дорогу. Я пояснив.

— Казанкова тут немає. Він нагорі, іди туди.

Сходжу на третій поверх, потоптався біля цератних

дверей, обережно постукав. Чую казанковське басисте й тверде:

— Так!

Обережно відкриваю одні двері до шафи, потім другі з шафи. Іду майже не торкаючись підлоги. Зірвавши з голови шапку, нервово кручу її в руках. Казанков з кимсь розмовляє по телефону. На мене глянув мигцем й ніби не помітив. Майнув поглядом і відвернувся.

З його меткого, майже блискавичного по мені погляду, я бачу недобре. Тільки на мить наші погляди зустрілись, але в цю мить його погляд ніби простромив мене. Ніби це був не погляд, а величезна гостра голка, яка шпигнула мене в груди і вийшла в спину.

Казанков був лютий, але чомусь то й розгублений. Мені навіть здалося, що під його правим оком блищить сльоза. В телефон він кричить якісь уривчасті фрази, по яких догадуюсь про запровадження в таборі надзвичайного стану:

— Посилити... Посилити... Посилити... — кричить він у слухавку. Посилити охорону таборових пунктів... Посилити нагляд в середині зон... Посилити нагляд над солдатами... Особливо над порушниками військової дисципліни... Пильніше дивитися за вільнонайманими... Заборонити вихід за межу виселка засланцям...

— Щось сталося!.. думаю я. — Чи не повстання де-небудь? Повстання тоді по таборах зріли й назрівали скрізь. Закінчивши розмову, він ще раз глянув на мене. Потім підвівся з свого шкіряного крісла й замахав обома руками:

— Іди геть! Геть з моїх очей! Сволота, так твою мать! Тут такі події, а він приперся! Геть з кабінету!

— Так я ж не з власного бажання. Ви прислали мені повістку. Коли б я не з'явився, ви покарали б мене, — кажу я.

— Геть, негіднику, так твою мать! — заорав він на мене. — Іди до Рибкіна.

Іду до Рибкіна. Коли підходжу до його дверей, вони з такою силою розчахуються, що б'ють зовнішньою

ручкою об стіну коридору. Рибкін вискакує з кабінету і, глянувши на мене, кричить:

— Геть! Геть! Геть! Тут таке, а він!.. Геть!

В тому, що стряслось щось незвичайне, я вже був певний, але що?

Прокурор прийняв мене і звелів сісти, довго не хотів глянути в мій бік. Він гортав якісь папери й мовчав. Потім відірвав голову від паперів і став пильно й мовчки з якимсь одчайдушним жалем розглядати мене, підсунувши на лоб окуляри з темною залізною оправою. Потім із ще більшим розпачливим співчуттям і дуже тихо, майже пошепки, сказав:

— Іди покищо! Працюй! Але нікуди не виїздити! І не виходити з виселка! Навіть на околицю не можна! Інакше посаджу. А тепер не до тебе... Таке горе!

Виходжу від прокурора вкрай розгублений: поведінка Казанкова й Рибкіна і тепер ось прокурора казали про щось надзвичайне...

— Горе... Таке горе... — повторював я слова прокурора й думав:

— Коли б це повстання!..

Іду по коридорі прокуратури до виходу й раптом зупиняюсь, ніби оглушений почутим по радіо з чийогось кабінету, двері якого відчинились і тут же зачинились:

— Помер Сталін!

І вмить мене охопила радість! Радість відплати за все... за ріки крові і сліз, за страждання мільйонів людей! Яюсь досі не думалось, що він смертний. І раптом сам себе ловлю на грішній думці. Він людина! З приводу смерті людини треба сумувати, а я радію. Але ці думки не могли зупинити радості. Вона вливалась у мене яюсь механічно, сама собою. Всупереч всім моїм думкам. Думки підказували, що треба уболівати, а я радів.

Наступного дня до головної колони не з'явився ніхто з начальства. Не було розводу. Але я знав, що в зоні готувалось повстання. І не тільки на головній. Смерть Сталіна зняла це повстання з повістки дня. Почалось очікування якихось змін. І звичайно ж амнесії. Загальної.

повної. Після цього час для мене йшов повільніше й том-ливіше.

Незабаром, правда, було з'ясовано, від чого виникла пожежа в управлінні. Виявляється два чекісти, повертаючись пізно увечорі з однієї таборової колони, де займались своїм чорним ділом, по дорозі вирішили зайти подивитися, в якому стані перебувають їхні кабінети, які ми ремонтуємо. А від будинку було відлучено електрику. І ніч якраз була безмісячною. Темрява — хоч око виколи. Із паклі, яка лежала біля входу, вони зробили собі по смолоскипові і ходили з ними, оглядаючи кабінети і свої, і не свої. Десь вони впустили жмүток запаленої паклі, від того й виникла пожежа.

Не знаю, чи завели карні справи на спрчинців пожежі, чи ні! Мабуть, вони відпекались би тільки тим, що начальство присоромило б їх. Адже чекістів намагаються не судити, навіть за більш серйозні злочини. Але в чекістів немає такого правила, щоб вони не знаходили винних. Приховавши свої злочини, вони знайшли б чужі. Дарма, що цілком невинних. І звичайно відповідальність, в першу чергу, впала б на мене. Казанков у кімнаті номер нуль один, куди мене викликав, змүсив би мене признатися у злочині, якого я не вчинив. Я позбавився б від мук і катувань тільки визнанням невчиненого і смертю за не вчинене.

А тут Сталін помер!

— Слава!

А тут амнестія!

— Слава!

Та амнестія ця була не така, якої чекав нарід. Це була пародія на амнесію. Але мене вона врятувала.

УМЕРТВІННЯ ВЕЛИКОГО

По закінченні кожного року Максим Рильський любив робити підсумки творчості. Це він робив у вигляді літературного реєстру. Підсумок річної праці, якщо він був великий, давав поетові надхнення на нові здобутки. Ці реєстри Максим Тадейович робив для себе. І один такий його реєстр потрапив до рук відомого київського журналіста, який побував у будинку поета на «Рильському» бугрі біля самого Голосіївського лісу. Після того цей реєстр переписувався й ходив по руках. Уже коли він був відомий багатьом, про нього нічого не знав Борис Дмитрович. Я переписав і для нього. Це було в 1974 році, а реєстр зроблений за 1964 рік. Ось він від рядка до рядка:

- А. Переклад вибраних творів Юліяна Тувіма.
- Б. Книжка поезій «Зимові записи».
- В. Антологія словацької й чеської літератури.
- Г. Книжка «Кобзар» — Тараса Шевченка.
- Д. Стаття «Шевченко - новатор». Для книжки «Шевченко і світова культура».
- Е. Вступна стаття до п'ятитомника Шевченка.
- Є. Вступна стаття до «Поезій і поем Шевченка».
- Ж. Низка статей про Шевченка для періодичних видань.
- З. Доповідь про Лесю Українку.
- І. Стаття Олександр Довженко.
- Ї. Стаття про забутого поета О. Олесья.
- К. Поезії для нової книжки.

Характерно що не хтонебудь, а сам Максим Рильський називав Олесья забутим поетом.

Борис Дмитрович, прочитавши реєстр, який я йому приніс, знизав плечима і сказав:

— Ну, й Максим Тадейович! Це Олесь забутий поет! Та якщо влада ще десятки років не буде його друкувати, його однаково Україна не забуде. Такі сини нашого народу не забуваються.

Сказавши це, він глибоко задумався. Заклавши руки за спину, став ходити по кімнаті від стола до дверей і від дверей до стола. На його чолі виразно лягли зморшки. Зупинившись серед кімнати, сказав цілком сумно й тихо, ніби самому собі:

— Ось також і мене... Забудим! Скільки я був забудим! Та й тепер влада не дуже хоче, щоб Україна пам'ятала про мене!

Сказавши це, він зробив рукою жест, повний гіркоти й відчаю. Потім підійшов до столу, сів у крісло й обхопив голову руками. Довго сидів мовчки. Не знаю, про що він думав у ті хвилини. Мені прийшло до голови, що коли б скласти реєстр на все, що він написав і розповів за весь час перебування в концтаборах і в'язницях, то з них, із одних лише реєстрів, вийшов би солідний том на 300 - 400 сторінок.

Адже фактично тільки один його чудо-роман «За ширмою», який він створив під час перебування в лазареті Востоклагу не потрапив на чекістську ленту*. І то тільки тому, що він розповідав і переповідав нам його десятки разів. Він вивіз його не в записах, а в пам'яті.

* * *

Якось під час розмови з викладачами Ніжинського педінституту Олесь Гончар, відповідаючи на питання, що він напише після «Циклону», сказав:

— Все! Досить! Більше романів не пишу!

Це була не перша його заява такого типу. В колі друзів він часто признавався:

— Щоразу закінчивши черговий роман, кажу дружині: — «Щоб я ще писав романи? Ніколи!» А дружина сміється. А я в той момент щиро вірю, що дійсно більше писати романів не буду. Олесь Терентійович говорив це не спроста. Це було в нього схвильовано. Він вважав, що найголовніше він уже написав. Кращого він не напише..

Але Борис Дмитрович ніколи не страждав таким до-

* Лета — мітична річка забуття в підземному царстві.

бросердам і самозаспокоєнням. У свої найкращі щодо зрілості роки, які він, на жаль, прожив у таборах, а потім і після таборів, в роки своєї найвищої мудрости та й на схилі життя, він вважав, що головного він ще не написав, що до головної яраці свого життя він ще тільки готується почати...

І це була найвища правда. Він писав цей твір в останні свої десять років, а виношував у собі десятки років. Він думав про написання такого твору, ще будучи в лазареті Востоклагу, й багато і говорив про нього. Там, в ув'язненні, і почав він збирати матеріял для цього свого твору, розмовляючи з різними людьми, колись дуже відомими не тільки в СРСР, але забутими тому, що опинилися в ув'язненні. Він записував сімейні хроніки, які деталізували точніше події. Він хотів написати епопею про український народ, про його тяжку долю у мирний час і під час війни. Він збирав матеріяли для цієї епопеї. І не тільки збирав, а вже й писав окремі розділи. Їх, написаних розділів, уже було на кілька томів.

Він зібрав повні, досить для письменника деталізовані біографії Черчілля, Рузвельта, Сталіна, Жұкова, Айзенговера та багатьох інших постатей доби — з довоєнного часу, під час війни і після війни. Часто він розповідав про окремі епізоди з життя цих сильних цього світу. Розповідаючи, загострював особливу увагу на незвичайних ситуаціях. Пам'ятаю його розповідь про Черчілля, як з'явився на світ цей незвичайний чолов'яга, онук найбагатшого власника американського часопису «Нью Йорк Таймс» і син Рандольфа-нащадка старовинного роду герцогів Мальборо. Народився він великоголовим вродком, але, на радість видатного батька, в його палаці так басовито закричав, що всі, почувши, замовкли.

Заливаючись сміхом, але не злим, а добродушним, Борис Дмитрович розповідав, як в 1911-му році міністер внутрішніх справ Великої Британії Уїнстон Леонард Спенсер, якого попросту називали вже Черчілль, підняв на ноги близько тисячі полісменів і роту солдатів біля гармат для пошуків двох анархістів-інвалідів, у яких на двох були дві ноги, та й ті сүхі.

І коли я розсміявся разом з ним, Борис Дмитрович ткнув у мій бік пальцем, якось дивно махнув рукою і сказав:

— А ти думаєш «наш» грузин кращий був?

Розуміючи, що він щось хоче сказати про Сталіна, я весь перетворився в слух, знав, що він скаже щось, чого мало хто знає.

— У серпні 1944 року, — сказав він, — коли готувався вирішальний наступ армії Рокосовського, в місцях зосередження радянських військ раптом з'явилися три німецьких розвідники... Сталін наказав прочесати великий Шилівський ліс (Білорусія) силою цілої дивізії. Він післав до районів, де могли з'являтися ворожі розвідники, 102 слідчих Смерш ГУКР*, а також усі пеленгаторні апарати першого і другого Білоруського фронтів та НКГБ Білорусії й Литви. По селах, розташованих навколо Шилівського лісу, післанці вусатого пересаждали безліч людей, багато з них пропали безвісти... А розвідників, у яких, до речі, не було зброї, схопили три місцеві жінки-білоруски, які були озброєні дві граблями, а одча — вилами.

Розповівши це, Борис Дмитрович вигукнув з нерадісним сміхом:

— Темперамент! Що в Черчілля, що в Сталіна! Нічого не скажеш! Але того хоч заспокоювала сигара, і він не нищив невинних людей, як цей вусатий...

Ставши серйозним, Борис Дмитрович сказав:

— Черчілль протягом всього свого життя тільки двічі поснідав несвоєчасно. Коли це сталося вперше, він так нікому не признався. А другий раз він забув про сніданок в день нападу гітлерівців на СРСР. Напередодні всю ніч він розмашисто ходив по своєму широкому й довгому підземному кабінеті й відкушував кінці погаслих сигар, поки, нарешті, не залунав дзвінок, на який він так очікував. Його повідомили, що німці бомбили Київ та інші українські міста. Діставши це повідомлення, Черчілль збуджено й радісно вигукнув:

* СМЕРШ - смерть шпигунам. ГУКР - Головне управління контррозв.

— Нарешті!

І дав наказ негайно скликати кабінет міністрів, засідання якого відкрив словами:

— Великобританія врятована!

Чим питається врятована? Смертю і стражданням мільйонів наших людей.

Не меншу цікавість викликали в мені його оповідання й нотатки про Сталіна, про його молодість, коли він грабував пароплави, банки й поштові карети, маючи кличку чи то Бісошвілі, чи то Демоношвілі...

З затаєним диханням слухав я його рельєфний, майже відчутний, як дотик, опис життя Рузвельта й особливо його сина Елліота і дбайливу з добрими руками і світлими розумом Елеонору Рузвельт.

В описі історичних подій Борис Дмитрович досягав незаперечної точності. Перше, як написати розділ про нараду в новій підземній резиденції Гітлера, яка була 14-го червня 1941-го року і яку Гітлер вважав «вирішальною й рішучою», Борис Дмитрович дав мені свій опис резиденції, попросив мене накреслити її план й розрізи приміщень, і коли я це зробив і приніс йому, він довго й пильно вивчав креслення. Особливо його цікавив величезний, як зала вокзалу кабінет Гітлера, з майже спартанським оздобленням, і овальною залею, призначеною для супутниці фюрера Лени Ріфенталь, яку Гітлер порівнював з коханкою Барбаросси*.

Для мене була зрозуміла цікавість до кабінету Гітлера, до приміщення вартівні, але цікавості до овальної залі я не розумів. Я запитав його, навіщо він так детально вивчає його? Адже в цій залі не відбувалося подій, які впливали б на історію?

Борис Дмитрович відповів:

— Життя людини, навіть дуже особисте й навіть найпростішої людини, навряд чи менше цікаве, ніж люба суспільна діяльність.

Раніше, як змальовувати саму нараду, Борис Дмит-

* Барбаросса — видатний політичний і воєнний діяч Німеччини.

рєвич вирїзав з картону прямокутник стола, нарїзав квадратики крісел, написав на кріслах прїзвища учасників наради й довго «розсаджував» цих учасників на мїсця. Особливу увагу було вїддано генераловї Паулюсовї, майбутньому фельдмаршаловї. Він довго переставляв його «крїсло» з мїсця на мїсце і, нарештї, посадив генерала з правого боку стола, в самому кінцї.

Коли за кїлька днів він прочитав менї написане про це, я запитав його, навїщо йому потрібнї були і плян, і розрїзи резиденцїї і, нарештї, імітацїя кабїнету, де вїдбувалась нарада, коли в роздїлі роману він нїчого цього не використав.

— Так,.. — вїдповїдав він. — Не використав, але зате, коли я писав, я ясно уявляв собї, що писав.

Це було для нього найголовнїшим. Без ясного уявлення описуваного він нїколи нїчого не писав.

Але не тїльки про сильних свїту цього творилась ця епопея. Він писав величезне полотно про Україну, про її багатострадальний нарїд. В окремих роздїлах він переносився в далеке минуле, а в деяких — нїби був свїдком майбутнього.

Коли чекїсти впихали його чернетки і вїдшліфованї роздїли, і сирї нотатки до своїх валїз, а, запихаючи, м'яли і рвали, по обличчї Бориса Дмитровича текли сльози. Він був так збентежений, що не знав, куди себе дїти. Вїдразу пїсля цього в нього погїршилося здоров'я, розболїлися груди, він став задихатися, кашляти і скоро потрапив до лїкарнї. У нього знову почала занепадати пам'ять... Вїдновити те, що знищили чекїсти, уже не мав фїзичних сил.

* * *

Одного разу в просторїй залї Ірпенського дому творчості, пїд Києвом, до якого останнїм часом Борисовї Дмитровичу не було доступу, письменники розговори-

лись про воєнну тематику. Під час розмови про це вийшов із своєї кімнати з дверима, оббитими жовтою шкірою, Олесь Гончар. Почувши слова «Війна і мир» і «Лев Миколайович», він сказав:

— От ви згадали Льва Толстого, і мені мимоволі згадалися розмови, що, мовляв, книжок про останню війну у нас багато, але твору, рівного з «Війною і миром», нема. Справді, нема і, як висловлювався наш армійський старшина, «немає підстав припускати й передбачати, що скоро будуть». Але справа не тільки у відсутності толстовського таланту...

— Безумовно, талант є талант, — казав Гончар далі, — але, думаю, що, крім всього іншого, причина криється в колосальній масштабності минулої війни. Згадайте, яку величезну територію захопила вона — від Мурманська до Новоросійська. Подумайте, яка сила людей була втягнута в орбіту війни. Чи під силу одній людині, в одному, навіть багатотомному творі, охопити таку величезну епопею? А, проте, побачимо... може і з'явиться такий письменник, не в нашому, так в наступному поколінні. Для цього, коли знову таки згадати Льва Миколайовича, не обов'язково треба бути безпосереднім учасником подій...

І гірко признаватись, що не в наступному поколінні, на яке вказував Олесь Гончар, а вже в нашому, жив такий письменник, талантові якого було під силу охопити і всю масштабність війни, і самі найглибші рухи народів, зрушених війною, і жакливу тиранію володарів цього світу. І він, цей великий письменник, уже творив епопею про минулу війну, яка могла рівнятися з романом Льва Толстого.

Але творене ним умертвлене, знищене чекістами тоді, коли воно ще народжувалось.

РОЗЛУКА НАЗАВЖДИ

Ми сиділи з Антоненком-Давидовичем в невеличкому парку-сквері біля університету ім. Шевченка на лавці, затіненій високими каштанами, які цвіли. Напоєне запахом їхнього цвітіння, повітря було не порушено запашне й цілюще для його легень. Але він трохи покашлював. І, кашляючи, підносив зім'яту у руці хустку до губів, потім якось по-смішному змахував нею біля рота, нібито відганяв цим помахуванням свій кашель, і відвертався, соромлячись нездоров'я.

Він тоді тількищо видужав від чергового редициву запалення легень. Ця хвороба стала в нього хронічною з того часу, як в лазареті Ангарського ВТЛ (Виправно-Трудовий Табір) по-чекістському жорстоко повівся з ним за писання оповідань таборовий кат — на прізвище Сивограков, більше місяця протримавши Бориса Дмитровича в закованому в ломове залізо бетонному ізоляторі підземного типу, в камері, подібній на клітку для катування людей безсонням і краплями з стелі. Була ця камера холодна, як льодівня, і продувна для всіх протягів. Тоді ця хвороба й почала мучити його, відновлюючись при найменшому переохолодженні.

Воював він проти цієї хвороби, справді, воював винятково міцним своїм духом. Він перефразував відому народню приказку й часто повторював:

— Здоровий дух робить здоровим і кволе тіло.

Він походив з фізично міцного роду. Дехто з його рідні доживали до глибокої старости, а двоюрідний брат відсвяткував у Західній Німеччині своє століття. Але ж і сталь іржавіє, і сокира щербиться й тупиться, і могутній дуб замолоду протистоїть ураганам, а на старість ламається від подуву малого вітерця.

На старість він часто згадував зловісні рядки поета, п'ятитомник якого тоді став його настільним багатством:

*«Все ми, все ми в этом мире тленны... Тихо льется с кленов листьев медь. Будь же ты во век благословенно, что пришло процветать и умереть».**

Звичайно, останній рядок він повторював двічі й відповідав на них поетові, що добровільно пішов із життя:

— Триматися треба було, триматися, Сергійку! Зміцнювати себе, тренувати тіло й дух!

І він сам зміцнював, тренував себе.

Пам'ятаю тоді, в тому маленькому парку, він все хотів прокреслити на піску просту лінію, але довго не міг цього зробити. Замість простої, виходили в нього якісь зигзаги та хвилясті лінії. Руки в нього після щойно перенесеної хвороби дрижали. Але він настирливо креслив і креслив, і проста лінія в нього врешті таки вийшла. І хоч від цих зусиль засмикалась ліва брова, він усміхнувся від задоволення від своєї перемоги над недугою.

— Дивись, дивись, прокреслив! Чітка проста лінія! — усміхаючись, казав він і тут же стер всі хвилясті, лишивши тільки одну просту.

Раптом з боку бульвару Шевченка до парку зайшов міліціонер. Охоронець порядку покvapно йшов по другий бік алеї, на якій стояла наша лавка. Він не звертав на нас жодної уваги. І я, і Борис Дмитрович розуміли, що йде цей міліціонер кудись у своїх справах і в нього нема до нас ніякого відношення. Але Борис Дмитрович ще здалеку пізнав його. Це був один з тих непрошених «гостей», які не так давно «відвідали» його. Борис Дмитрович увесь зіщулився, утяг голову в плечі й почав стирати палицею і просту лінію. Органам, що ходять кривими дорогами, ніщо просте не властиве.

Він не захотів далі лишатися в парку, подав мені руку, пальці якої, пам'ятаю, були холодні й тонкі, як спиці до в'язання. Дивлячись собі під ноги, він попростував додому, постукуючи ціпком по асфальту.

* Всі ми, всі ми на цім світі тлінні... Тихо ллється з листя кленів мідь. Будь же ти повік благословенне, що прийшло зацвісти й померти. (Сергій Есенін).

Тепер, закінчуючи свої спогади про Бориса Дмитровича, про нашу з ним гірку і важку долю, я згадую цю свою останню зустріч з ним і з зворушенням і болем у серці. Йому було сумно тоді. Давили спогади.

Він думав про смерть, він не боявся її, але він боявся померти раніше дружини, Ганни Антонівни. Чутливою душею він передбачав усе. Він боявся, що коли залишить її одну на цьому світі, їй буде дуже тяжко. Він казав:

— Син Євген звихнувся з дороги і вже не допоможе ні мені, ні їй, а її дочка? Хоч і доросла, уже хвора, має свою родину. У неї в самої клопоту повен рот: чоловік потребує догляду, діти... Чи до матері їй? Вона й буває в нас рідко.

Але Ганна Антонівна пішла до іншого світу раніше за нього. І він лишився без неї в глибокій самотності. Йому потрібні були добрі руки якоїсь жінки. Він знайшов таку людину в особі Михайлини Коцюбинської. Вони жили як двоє голубів, і їхні взаємини вилились у спільну старечу любов.

У Михайлини Хомівни були скрутні мешканеві умови — маленька напівквартира із спільною кухнею на дві родини. Вона перейшла жити до Бориса Дмитровича.

На знак подяки, він хотів залишити їй після себе мешкання і все, що мав, крім бібліотеки, що було найціннішим. Книжки завжди були його друзями. На тисячах його книжок його книгозбірні були нотатки на берегах, записи думок, критичні зауваження. Обкладинки багатьох книжок були з написами друзів-письменників і просто друзів. Бібліотеку він вирішив заповісти дочці Ірині. Вона філолог, кандидат наук, викладає літературу в одному з вищих учбових закладів Москви. Якраз їй була потрібна його книгозбірня.

З Михайлиною Коцюбинською він вирішив зареєструвати одруження, щоб все, що йому належить, одночасно належало й їй. Про передачу книгозбірні Ірині написав заповіт.

Але його добрим намірам не судилося збутися. На перешкоді стало втручання злих людей. Його оголосили

неосудним. Це його неосудним, хоч він був до останньої хвилини з ясним розумом.

Одруження з Михайлиною стало нездійсненою справою. Заповіти визнані недійсними. Віддали його під опіку пасербиці (нерідної дочки). Тієї самої, про яку він говорив: — Чи їй тепер до матері?

Вона швидко об'єднала свою й його квартиру і перебрала все його майно. Я не бачив Бориса Дмитровича в його новому мешканні в пасербиці. Друзі писали мені, що кімната його цілком пристойна. Та чи в цьому справа? Я уявляю його, що лежить в порожній кімнаті просторого мешкання і, уявляючи, чомусь порівнюю з хворим Толстим, якого відвідав Чехов. Антін Павлович казав тоді І. О. Бунінові:

— Знаєте, це якесь чудо, щось неймовірне. Лежить в постелі старий, фізично цілком ледве живий, мов з труни встав, а розумово не тільки геніяльний, а надгеніяльний.

Згасаючи фізично, Борис Дмитрович до останньої своєї хвилини був твердий духом і, як пише Михайлина Коцюбинська, зігрівав теплотою свого серця всіх, хто був поруч нього.

Тяжке і трагічне було життя Бориса Дмитровича, і невимовно тяжкий був його кінець.

* * *

Та повернемося трохи назад. У день мого від'їзду з СРСР Борис Дмитрович з сумом признався:

— З того часу (Він мав на увазі трус у його мешканні) ні рядка не написав. Не пишеться. Пером уже не можу писати, а машинка вийшла з ладу, і я не поспішаю її лагодити. Все валиться з рук. Сняться якісь жахливі сни. Ніби за мною все хтось гониться, все гониться, а я тікаю і ніяк не можу втекти. Прокидаюсь від сильного биття серця, від болю в ньому і весь в поті. То раптом сниться, що я знову в таборі і вже не вийду з нього ніколи. А цими днями приснилась психолікарня, і лікар в білому халаті, з яскравими погонами під халатом, які

проглядають крізь рідку тканину, каже мені голосом того кагебіста:

— Ми вас, звичайно, не заарештуєм. Але ми маємо другі засоби, рівнозначні арештові...

Та хіба це рівнозначні?! Це ж найбільш нелюдські! — При цих словах на його очах з'явилися сльози. — Не за себе, а за тих мучеників, які там, ці сльози течуть...

Так! За тих мучеників! Нечисленні вони на нашій землі! Воістину нечисленні! І одним з них був замучений жорстокою неправдою великий письменник землі української — Борис Дмитрович Антоненко-Давидович.

Мир прахові твоєму, дорогий Борисе Дмитровичу! Нехай рідна земля буде для тебе пухом!

ЗМІСТ

Стор:

<i>Дм. Чуб.</i> Хресний шлях Б. Антоненка-Давидовича	5
Зустрічі з Б. Антоненком-Давидовичем	11
На горі і в ямі	18
Непроспівана пісня	38
До самої смерти	57
В пазурях Сивогракова	63
Аллочка	79
Дозволь не полюбити ворога	88
Заступництво майора Горського	100
Татарин Хакім Шаїпов	114
Якось уночі	128
Головний інженер Мірзоев	136
Доля Палія Мельника	142
На найтоншій волосині	154
Лікерчик	158
Сороки не злодійки	167
Горить управління НКВД	185
Умертвіння великого	204
Розлука назавжди	211

